CONSTANTIN C. GIURESCU
Profesor la Universitatea din București

ISTORIA ROMÂNILOR

II

PARTEA A DOUA

DELA MIRCEA CEL BĂTRÂN
ŞI ALEXANDRU CEL BUN
PÂNĂ LA MIHAI VITEAZUL

Cu 177 de figuri în text şi 4 hărţi afară din text

EDIŢIA A PATRA, REVĂZUTĂ ŞI ADĂOGITĂ

FUNDAŢIA REGALĂ PENTRU LITERATURĂ ŞI ARTĂ
BUCUREŞTI 1943

ORAŞELE SAU TÂRGURILE. SATELE

Primele oraşe de pe teritoriul românesc s'au întemeiat acum două milenii şi jumătate pe ţărmul mării. Forma de aşezare tipică românească, n'a fost însă oraşul, ci satul.

Un prim efect al năvălirilor barbare a fost desfiinţarea vieţii orăşeneşti din Dacia Traiană. Coloniile şi municipiile atrăgeau în chip firesc atenţia celor veniţi după pradă, de oarece ele adăposteau, în cuprinsul zidurilor, cele mai mari bogăţii, vesmintele, podoabele, obiectele de lux şi banii. Asupra lor s'au năpustit deci în primul rând cei ce veneau de dincolo de Nistru sau dinspre miazănoapte. Dacă la noi distrugerea oraşelor a avut un caracter radical, dacă nu constatăm — până acum cel puţin — în tot cuprinsul Daciei Traiane decât o singură aşezare mai însemnată care să-şi fi păstrat vechiul nume: Abrudul — şi chiar asupra acesteia sunt discuţii — faptul se explică, credem, prin următoarele împrejurări: Dacia a fost *prima* provincie «în calea răutăţilor»; aici au izbit întâi năvălitorii; efectele — sub raportul distrugerii şi devastărilor — aici au fost mai puternice. Apoi oraşele din Dacia — destul de numeroase — nu par a fi fost prea bine întărite; e o întrebare câte au avut ziduri de piatră. La 247, *colonia* Romula, deci un oraş de prima categorie, mulţumeşte împăratului Filip Arabul şi fiului său pentrucă au întărit-o printr'un zid circular. Ceea ce înseamnă că mai înainte nu avusese o asemenea apărare. Cu atât mai mult deci municipiile, oraşe de categoria a doua.

Distrugerea oraşelor din Dacia a fost atât de radicală, încât n'am păstrat, nu numai numele lor proprii, dar nici măcar numele generice. Toţi termenii pe care îi întrebuinţăm astăzi pentru a

designa o aşezare mai importantă sunt de origine străină. *Târg* e slav (тръгъ), *oraş* e unguresc (város) ca şi *bâlciu* (bucsù); *iarmaroc* vine din germanul Jahrmarkt. Nu s'a păstrat nici colonia, nici municipium; iar civitas a căpătat un înţeles special, *militar*, nu civil, acela de cetate. Nu s'au păstrat de asemenea niciunul din termenii privind pe conducătorii sau dregătorii municipali. Duumviri, quatuorviri, edili, questori, toţi aceşti termeni au dispărut.

Oraşele de pe ţărmul mării. Singura regiune unde se constată o continuitate de vieaţă urbană pe teritoriul actual al statului

Fig. 100. — Ceramică bizantină găsită la Cetatea Albă, în săpăturile făcute acolo.

român, este ţărmul mării. Era şi normal să se întâmple aşa. Aci au fost oraşele cele mai vechi, întemeiate de Greci în secolul al VII-lea şi al VI-lea înainte de Christos. Când au început năvălirile puternice barbare, după 250, aceste oraşe aveau deja vieaţă de opt-nouă veacuri. Ziduri puternice le apărau: se văd şi astăzi ruinele impunătoare ale celor dela Histria şi dela Mangalia. In caz de asediu pe uscat, exista putinţa de aprovizionare şi de ajutor *pe mare*. In sfârşit aceste oraşe au avut şi o intensă vieaţă comercială, s'au aflat în calea marilor curente de negoţ, fie acela orientat Nord-Sud dela Baltică spre Bizanţ, fie celălalt, dela Est la Vest, din Asia spre Europa Centrală. Vechiul Tyras dela gura

Nistrului, a existat în evul mediu, ca cetate bizantină, sub numele de *Maurocastron* (Μαυρόκαστρον). Săpăturile făcute aci au descoperit ceramică din extremul orient, ceramică persană din secolul al XIII-lea, precum şi monete de argint şi de bronz ale regilor armeni dela sfârşitul aceluiaşi secol. Aceste descoperiri ne dovedesc relaţiile comerciale ce au existat între oraşul dela gura Nistrului şi ţinuturile asiatice (vezi fig. 96—99 şi 101—102). După 1241, Maurocastron ajunge sub stăpânirea Tătarilor, care-şi aşează aci vameşii lor. Intre 1300 şi 1322, se constată că ţarul Bulgar dela Târnovo, Svetoslav, avea anumite drepturi

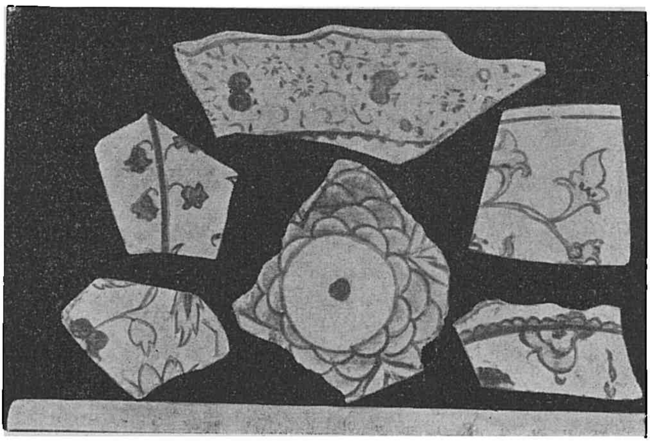

Fig. 101. — Fragmente de vase de faianţă pictată, găsite la Cetatea Albă, în urma săpăturilor făcute acolo.

în acest oraş; se pare că hanul tătăresc Toktai îi îngăduise să ţie aci o garnizoană şi să perceapă el vama, ca răsplată pentru serviciul pe care îl adusese Svetoslav, ucizând pe Tciaka, fiul lui Nogai, adversarul lui Toktai. Dar stăpânirea bulgărească la Cetatea Albă n'a fost decât un simplu incident. După moartea lui Svetoslav, oraşul reintră sub dominaţia Tătarilor dela care-l vor lua, la sfârşitul veacului al XIV-lea, Moldovenii. Incă din 1290, se constată raporturi comerciale cu Genovezii; aceştia aveau aici, la început, un depozit de mărfuri şi câteva locuinţe; treptat-treptat, cartierul lor s'a mărit şi e foarte probabil ca ei să fi avut şi o fortăreaţă, ale cărei ziduri au fost cuprinse apoi

în întăriturile mai noui, ridicate şi prefăcute în mai multe rânduri, în cursul veacului al XV-lea de Moldoveni, iar mai târziu de Turci. Sub Roman Voevod (1391—1394), care se intitula cu mândrie domn al Moldovei « dela munţi până la mare », Cetatea Albă era în mâinile Moldovenilor; aci a rezidat la început episcopul Iosif din pricina căruia a avut loc cunoscutul conflict cu Patriarhia de Constantinopol (vezi vol. I, ed. 4-a, p. 450—451). In privilegiul comercial acordat de Alexandru cel Bun negustorilor din Liov, în 1408, Cetatea Albă este menţionată ca punct de vamă moldovenesc « către ţinutul tătăresc ».

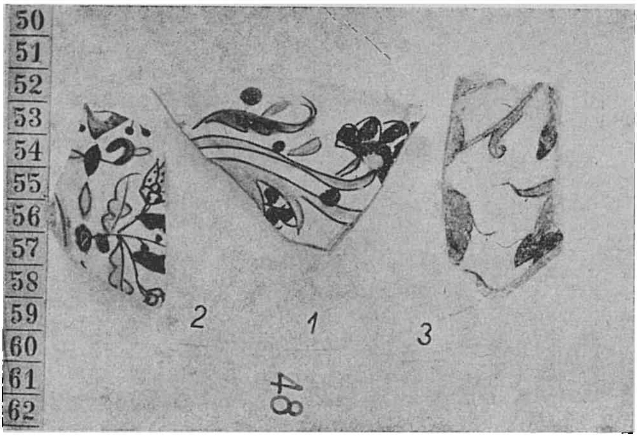

Fig. 102. — Fragmente de faianţă pictată, găsite la Cetatea Albă, în urma săpăturilor făcute acolo.

Şi Vechiul Tomis a avut, ca şi Tyras, o existenţă neîntreruptă în tot cursul evului mediu. Bine înţeles, nu cu strălucirea de mai înainte; esenţialul e însă că aşezarea s'a păstrat. Cu numele de astăzi, apare ea în opera împăratului bizantin Constantin Porfirogenetul « Despre administraţia imperiului », scrisă pe la 950: printre porturile dela miazăzi de gurile Dunării e trecută şi « Konstantia » (εἰς Κωνσταντίαν). Cu acest nume o găsim şi pe hărţile şi portulanele de mai târziu, din veacurile XIV—XVI; Turcii i-au zis Kiustendge. Când a avut loc schimbarea vechiului nume, nu se poate preciza; fapt este că, încă în secolul IV, în timpul lui Constantius, care a dat o deosebită atenţie apărării coastei,

exista, în imediata apropiere a oraşului, un castru, numit, în cinstea împăratului, *Constantiana*. Cu vremea, numele a trecut asupra oraşului.

Mai spre miazăzi, izvoarele menţionează portul *Mangalia*: e vechiul oraş grecesc Callatis. Schimbarea numelui s'a produs înainte de secolul al XIII-lea; în harta zisă « pisană » (din Pisa!) dela sfârşitul acestui secol, aflătoare azi la Biblioteca Naţională din Paris, citim « porto Pangalia ».

Pe locul unde era în epoca greco-romană Tirizis, găsim la începutul veacului al XIV-lea *Caliacra*, al cărei nume înseamnă în

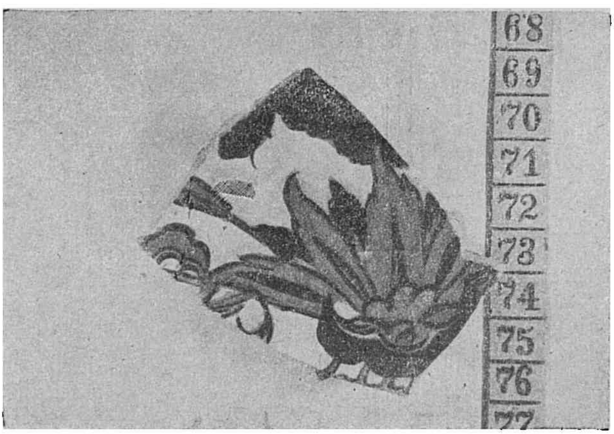

Fig. 103. — Fragment de faianţă orientală pictată, găsit la Cetatea Albă. în săpături.

greceşte « stânca cea bună » de oarece într'adevăr golful dela miazăzi de capul Caliacra oferă un admirabil adăpost corăbiilor, pe timp de furtună. Intre 1318 şi 1323, Caliacra era posesiune a Patriarhiei din Constantinopol; mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, ea ajunge reşedinţa despotului Dobrotici, dela care şi-a luat numele şi ţara cuprinsă între Dunăre şi Mare, Dobrogea. Un frate a lui Dobrotici, anume *Balica* — asupra naţionalităţii lor istoricii n'au putut ajunge să se înţeleagă — stăpânea în 1346 la *Cavarna*, care apare şi ea, împreună cu *Ekrene*, ca posesiuni ale Patriarhiei, între anii arătaţi mai sus. Pe locul portului Cavarna, fusese în antichitate oraşul Bizone, distrus încă

cu secole înainte de Christos, de un cutremur; pe locul înfloritorului Dionysopolis, găsim *Balcicul.*

Nu toate oraşele dela mare, din epoca greco-romană, au putut să-şi păstreze însă fiinţa până astăzi. Vestita cetate a *Histriei*, care se specializase în comerţul cu peşte, a dispărut, se crede, în veacul al VIII-lea după Christos. Se pare că *numele* ei s'a păstrat totuşi până în veacul al XVI-lea; el e menţionat sub forma turcească, *strābāghi* (= grădina sau via Histriei), în jurnalul campaniei din 1538 a lui Soliman Magnificul contra lui Petru Rareş. N'ar fi exclus ca să fie cuprins şi în numele localităţii *Stravico*

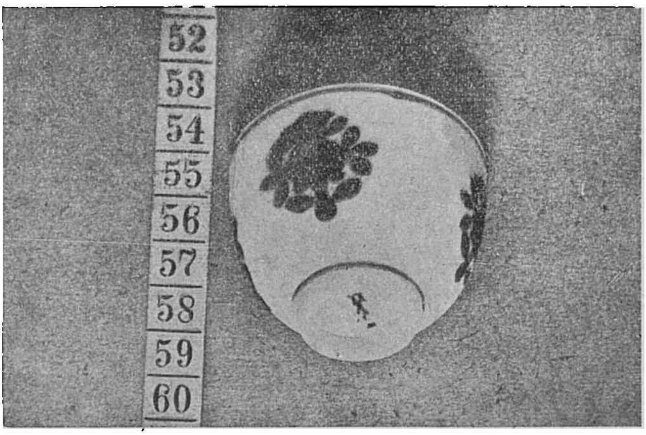

Fig. 104. — Ceramică apuseană (porţelan), din Mainz găsită la Cetatea Albă, în săpături.

(= Istra vico) al hărţilor medievale. Săpăturile, începute înainte de primul război mondial, de Vasile Pârvan, dau la iveală în fiecare an resturile clădirilor de odinioară, fac să apară treptat-treptat oraşul, cu străzile, locuinţele, edificiile publice şi cu puternicul zid, din blocuri mari de piatră cioplită, care-l înconjura. Tot aşa au dispărut şi *Harpis*, pe coasta basarabeană, şi *Carrum portus*, între Callatis şi Tirizis, probabil la capul Şabla de astăzi.

Prin urmare, cele mai vechi aşezări urbane, le găsim *pe coasta mării.*

Oraşele de pe malurile Dunării. Mai puţin vechi, dar totuşi anterioare şi ele întemeierii Principatelor sunt acelea de pe Dunăre. In tot cursul evului mediu, Dunărea şi-a păstrat însemnătatea

ei comercială şi militară. Corăbiile şi flotele de războiu bizantine au urcat şi au coborît adeseori pe acest lesnicios drum. Aproape de vărsare, pe braţul din spre miazănoapte al Dunării, a fost portul şi cetatea *Chiliei*. Numele pare a fi de origine greacă; el nu e tot una însă cu Χιλή dela finele veacului al XIII-lea, aşa cum s'a crezut, acest ultim designând în realitate o localitate de pe ţărmul asiatic al Bosforului. Intre 1318 şi 1323, Chilia e trecută şi ea în lista amintită mai sus de posesiuni ale Patriarhiei de Constantinopol (Κέλλια). In 1359, Genovezii cari aveau acum şi aici un contoar comercial împiedecă pe Veneţieni să

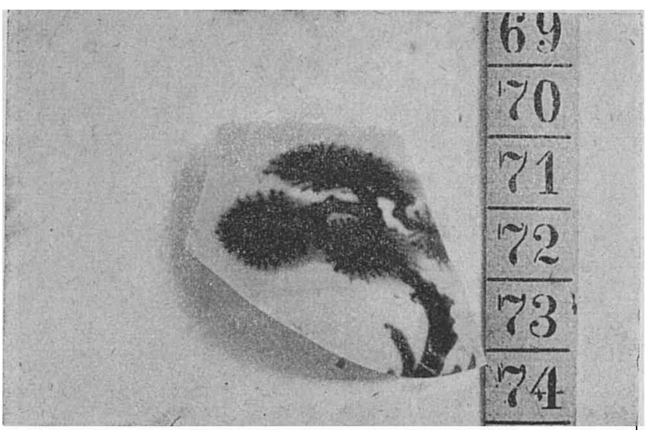

Fig. 105. — Ceramică japoneză sau chineză, găsită la Cetatea Albă, în săpături.

cumpere grâu din aceste părţi. Ni s'a păstrat plângerea Veneţienilor: ei întrebuinţează numele, de origine greacă, *Licostoma*, care înseamnă « gura lupului » (compară cu Vâlcov care în ruseşte are acelaşi înţeles: (« braţul sau gura lupului »). Tot sub acest nume apare Chilia şi într'o sumă de hărţi şi portulane din veacurile XIV—XVI. La început, oraşul şi cetatea au fost pe malul *drept* al braţului, acolo unde astăzi se află Chilia veche; Ştefan cel Mare, după ce a pus stăpânire asupra acestui însemnat centru comercial şi militar, a ridicat însă în 1479 o nouă cetate *pe malul stâng*, care putea fi apărat mai uşor de Moldoveni. Pe acest mal, este astăzi Chilia nouă.

Un oraş dispărut, ale cărui urme s'au stins într'atâta încât există discuţie chiar cu privire la *aşezarea* lui, dar care în veacurile XIII şi XIV a cunoscut o deosebită înflorire, a fost *Vicina.* Numele este, evident, latinesc. Prima menţiune o găsim în opera « Alexiada » a fiicei de împărat Anna Comnena, în care ni se spune că în anul 1086, această localitate era în stăpânirea unui conducător barbar, Sestlav, a cărui naţionalitate a dat naştere la multe discuţii. Intre 1250 şi 1280, exista aci, la Vicina, un episcop grec; lui i se adresează, în 1300, un grup numeros de Alani — de neam iranic, ca şi Sarmaţii şi Sciţii — cari voiau să intre în serviciul

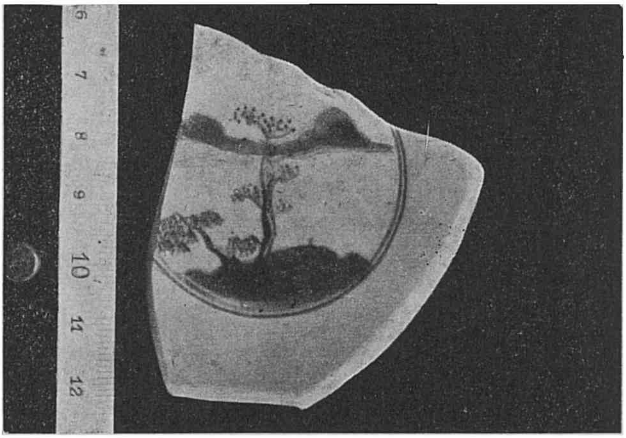

Fig. 106. — Ceramică japoneză sau chineză, găsită la Cetatea Albă, în săpături.

împăratului bizantin. In 1318, e citat un « mitropolit » de Vicina; îl vom găsi luând parte, între 1341—1348, la şedinţele sinodului patriarhicesc din Constantinopol. Pela 1320 ca şi în 1334, se constată o mănăstire franciscană la Vicina; unul dintre călugări va asista, în 1371, la consacrarea, la Cracovia, a episcopului catolic destinat noii eparhii dela Siret. Fiind un centru comercial însemnat — numai într'o lună şi jumătate, dela 1 Iulie până la 16 August 1281 se încheie la Genova 27 de contracte de expediţie de mărfuri, cu destinaţia Vicina, în valoarea de 3241 hiperperi şi 18 carate şi jumătate, deci o sumă considerabilă — era natural ca Genovezii să aibă şi aici un antrepozit şi o aşezare: o-

constatăm în 1351. Curând după această dată însă, începe decadenţa. In 1359, mitropolitul de Vicina este transferat, prin hotărîrea Patriarhiei de Constantinopol, în Ţara Românească; luptele dintre Tătari şi puterile creştine ale Europei orientale turbură şi întrerup relaţiile comerciale; negustorii încep să se îndrepte spre alte porturi. In sfârşit, cucerirea turcească dă ultima lovitură: Vicina îşi pierde cu totul însemnătatea. Pomenită încă de câteva ori, între 1442 şi 1465, în socotelile înfloritoarei colonii genoveze dela Caffa, în Crimeia, ea nu va mai fi, în secolele următoare, decât o amintire.

Stabilirea *precisă* a locului unde s'a înălţat Vicina nu se va putea face decât pe temeiu de săpături; un ajutor preţios poate da *fotografia aeriană* graţie căreia s'au făcut descoperiri importante de oraşe dispărute în Siria, Libia şi Algeria. Ultimile cercetări înclină pentru regiunea *Mahmudiei*, pe braţul Sf. Gheorghe: aci ar fi fost odinioară Vicina.

Portulanul genovezului Visconti, din 1318, menţionează, la gurile Dunării, localităţile *Sfântul Gheorghe* («Scti Georgy») şi *Sulina* («Soline»). Ele existau de mai înainte: Sulina apare sub forma «Selina» (εἰς τὸν Σελινὰν) în opera «De administrando imperio» a lui Constantin Porfirogenetul (circa 950 d. Christos).

Tulcea pare a avea şi ea oarecare vechime; în harta Sasului Reichersdorf, dela jumătatea veacului al XVI-lea, e înfăţişată ca oraş, prin două turnuri şi un cerc, asemenea Iaşilor; la 1569, Polonul Andrei Taranewški o numeşte însă «orăşel» («ain Stattlin mit Nammen Tulza»). In ce priveşte originea numelui, compară cu *Tulcin*, în Transnistria; sufixul-cea arată mai degrabă o influenţă turcă (cf. Isaccea!).

Despre *Isaccea* ştim că a fost ocupată, pe la 1300, de unul din fiii stăpânitorului tătar Nogai, anume de Teki sau Tukulbug. Aşezarea exista deci din secolul al XIII-lea, iar dacă legătura ce s'a făcut între numele ei şi acela al stăpânitorului barbar, *Satza* (Σατζᾶ), din 1086, este exactă, atunci vechimea Isaccei e şi mai mare. In 1331, geograful arab Abulfeda o considera ca «un oraş din Ţara Valahilor». Forma de azi a numelui, cu i iniţial, se datoreşte, foarte probabil, Turcilor; aceştia au schimbat şi numele Brăilei în Ibrail. *Brăila* se constată ca port muntean în privilegiul comercial din 1368, acordat Braşovenilor de către

Vlaicu Vodă. Aşezarea, după toate probabilităţile, e anterioară întemeierii; numele ei vine, am spus-o şi mai înainte — dela un nume de persoană: Brăilă, format întocmai ca şi Chitilă, Zmucilă, Plesnilă, etc.

Babadagul exista în prima jumătate a secolului XIV. Indată după 1333, călătorul arab Ibn Batutah spune că acest oraş « este cel din urmă pe care-l stăpânesc Tătarii »; dela el până la hotarul împărăţiei bizantine sunt « 18 zile de mers printr'o stepă în întregime lipsită de oameni ».

Foarte vechi şi cu o existenţă neîntreruptă în tot cursul evului mediu este oraşul *Silistra*. Din numele antic, de origine celtă, Durostorum, s'a format românescul Dârstor. Sub această formă, apare el în hrisoavele lui Mircea cel Bătrân către mănăstirile Cozia şi Snagov. Numele actual se datoreşte Turcilor. Dintre menţiunile bizantine despre acest oraş, care a avut întotdeauna un însemnat rol militar, notăm pe aceea referitoare la luptele purtate cu Ruşii lui Sviatoslav (972); apoi menţiunea despre stăpânirea conducătorului barbar Tatos zis şi Halis în 1086—88 (cu acest prilej, oraşul e numit, în izvorul care povesteşte faptul, *Dristra*: Δρίστραν); în sfârşit, însemnarea dintre anii 1318—1323 cuprinzând numele unor posesiuni ale Patriarhiei din Constantinopol: printre ele se află şi Dârstorul (Δρύστρα).

Turtucaia pare a fi şi ea anterioară întemeierii statului muntean; numele cel dintâi, Tutrakan, este de origine veche turcă, poate pecenegă sau cumană. Mai în sus, pe Dunăre, au existat, iarăşi înainte de Basarab Intemeietorul, aşezările dela *Corabia*. *Calafat* şi *Severin*. Primul nume aminteşte κ ράβια bizantină, însă nu direct, ci mai de grabă prin intermediarul slav *corabli* (корабл). Cel de al doilea redă însă exact grecescul καλαφάτης care înseamnă « cel ce smoleşte vasele ». Aci, la Calafat, trebuie să fi fost o escală, o « schelă » pe româneşte unde se încărcau grânele Olteniei şi se călăfătuiau adică se smoleau vasele. Pentru prima dată, e amintită această localitate în documentul din 5 August 1424, prin care Dan voevod întăreşte mănăstirii Tismana donaţiile înaintaşilor săi « satul Vadul Cumanilor cu Toporna şi vama dela Calafat ». Era prin urmare aici şi un punct însemnat de trecere; se lua vamă, întocmai ca şi la Slatina, la Giurgiu, la Brăila şi în alte oraşe. Severinul există în secolul al XIII-lea; el dă numele

banatului înfiinţat de Unguri pe la 1230. Se mai văd şi astăzi ruinele cetăţii pentru stăpânirea căreia au avut loc atâtea lupte între Români, Unguri şi Turci. La 1330, Severinul era în stăpânirea lui Basarab Intemeietorul; mai târziu, Vlaicu şi Mircea cel Bătrân îl vor avea şi ei. La 1419 e cucerit de Unguri iar un secol după aceea, în 1524, cade în mâinile Turcilor.

Oraşele din Ardeal. Dintre celelalte oraşe de pe teritoriul actual al României, menţiunile documentare cele mai vechi le

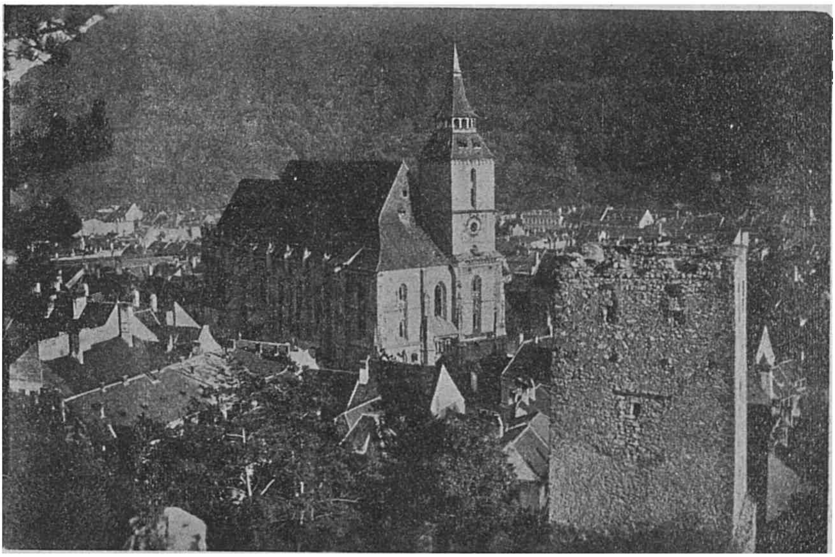

Fig. 107. — Biserica Neagră şi ruinele unuia din turnurile de apărare ale Braşovului.

avem pentru oraşele *din Ardeal.* Aci, în jurul cetăţilor ridicate de Unguri şi prin activitatea coloniştilor Saşi, constatăm aşezări mai importante încă din secolul al XII-lea. Castrul sau Cetatea Turda e pomenită pentru întâia dată la 1075, Oradea Mare pe la 1091, Alba Iulia la 1097, cetatea Orod (Arad) în 1132, cetatea Cluj în 1173, cetatea Küküllö, pe Târnava în 1197. Unele din aceste cetăţi nu făceau însă decât să continue pe cele vechi româno-slave, pe care năvălitorii le găsiseră când au intrat în Ardeal. Este cazul *Bălgradului*, Alba-Iulia de astăzi, numită într'un text latin medieval, chiar aşa, cu vechiul nume :

Fig. 108. — Colț din vechiul Sibiiu.

«Bellegrata» («Vincurius comes Bellegratae»). In urma colonizării Saşilor, se formează apoi o serie de centre însemnate; ele apar ca *oraşe* în timpul năvălirii Tătarilor, la 1241. Astfel erau *Rodna*, cu nume vechiu, vestită prin minele ei, *Braşovul*, iarăşi cu nume vechiu româno-slav, întemeiat la adăpostul cetăţii ridicate de Cavalerii Teutoni, (vezi fig. 107), *Sibiiul*, (vezi fig. 108), numit de Saşi Hermannstadt («oraşul lui Hermann»), *Sighişoara* (Schässburg), *Sebeşul* (Mühlbach), *Orăştie* (Broos) şi *Mediaşul* (Mediasch, Medwisch). Tot în momentul năvălirii tătăreşti, mai existau în partea de miazănoapte a Ardealului *Dejul* şi *Zălaul*.

Oraşele săseşti şi, după ele, şi celelalte, erau cârmuite fiecare de un consiliu comunal alcătuit din 12 cetăţeni, în limba germană «Bürger» şi de un primar numit »Bürgermeister». Primul termen a fost adoptat de noi sub forma de *pârgari*; acest nume s'a dat consilierilor comunali atât în Moldova cât şi în Ţara Românească.

Oraşele din Ţara Românească. In ce priveşte vechimea târgurilor şi oraşelor de dincoace de Carpaţi documentele cunoscute azi ne dau lămuriri numai asupra câtorva din ele.

Câmpulungul muntean exista la 1300; ni s'a păstrat piatra de mormânt din acest an cu inscripţia latină a lui Laurenţiu «comitele de Longocampo». Oraşul a fost întemeiat în secolul al XIII-lea; unii istorici îl atribuie Cavalerilor Teutoni care ar fi adus aci colonişti din Ardeal şi ar fi construit lângă Rucăr, pe dealul Orăţii acel «castru foarte întărit» de care aminteşte un document din 1231. Cert este numai atât că în Câmpulung a fost la început, pe lângă Români şi o populaţie însemnată străină, de Saşi şi Unguri. In 1352, la curtea domnească din acest oraş, a murit Basarab Intemeietorul. O altă curte domnească a fost la *Argeş*; aici pare să fi stat primul mitropolit al ţării, Iachint, adus de Nicolae Alexandru dela Vicina. Ni s'au păstrat acte dela Vlaicu Vodă şi dela Mircea cel Bătrân date «în reşedinţa noastră dela Argeş». *Târgovişte* este de asemenea unul din oraşele vechi ale ţării; numele datează din epoca de conlocuire cu Slavii şi înseamnă: «târg prin excelenţă» dar şi «locul unde a fost un târg». Prima menţiunea documentară sigură este însă abia din 1396, de pe timpul lui Mircea cel Bătrân. Mai veche este pomenirea *Slatinei*, în privilegiul comercial din 1368 dat de Vlaicu Braşovenilor. Se spune în acest act că exista acolo o vamă

29

(« tributum nostrum »). Numele este, ca şi al Târgoviştei, slav: el vine dela *Slatina* şi înseamnă « apă sărată ». Şi Mircea cel Bătrân aminteşte acest târg, în documentul din 8 Ianuarie 1394 prin care întăreşte mănăstirii Cozia, între altele, « satul Cireşovul, mai sus de Slatina ». Tot din timpul lui Mircea sunt şi primele menţiuni despre *Râmnicul-Vâlcii*, *Giurgiu*, *Turnul*, *Târgul-Jiului* şi *Târgşorul*. Râmnicul Vâlcii e pomenit pentru întâia oară în documentul din 20 Mai 1388; peste puţin timp, la 4 Septemvrie 1389 se scrie un act în « *oraşul domniei mele numit Râmnic* ». Impreună cu Giurgiu, apare el apoi în hrisovul amintit din 8 Ianuarie 1394. Printre posesiunile confirmate Coziei se află « o moară la Râmnic », o « uliţă la Râmnic » şi « moara la Cătăluiu la Giurgiu ». Originea numelui Râmnic am arătat-o mai înainte (vezi p. 401). Cât despre Giurgiu, acest nume reprezintă o variantă a lui Gheorghe; probabil că pe întemeietorul aşezării să-l fi chemat aşa. Mircea cel Bătrân stătea adeseori în Giurgiu, desigur spre a supraveghea mişcările Turcilor. Din acest loc, trimite el o scrisoare către regele polon Vladislav Iagello prin care-l asigură de lealitatea sa; tot de aci dă şi hrisoavele din 8 Ianuarie 1394 şi 11 Mai 1409 pentru mănăstirile Cozia şi Strugalea. *Turnul* e pomenit cu prilejul campaniei din 1394 şi 1395. Regele Sigismund al Ungariei, aliatul lui Mircea, spune, într'un document că Sultanul a ocupat, la începutul campaniei, Turnul, dar că el l-a reluat în 1395. Sub numele de Pirgos (Пиргос: pe greceşte înseamnă « turn ») apare această localitate într'un act din 1432 dela Alexandru-Aldea. Despre *Târgul-Jiului* ne vorbeşte documentul din 23 Noemvrie 1406 prin care Mircea cel Bătrân dă mănăstirii Tismana dreptul de pescuit în apa Tismenii şi de păşunat pe imaşul dintre sat şi munţi. Hotarnic, « să fie jupan Bratul, de oarece a fost şi *judeţ* (adică primar!) *al Jiului* » (сѫд(е)цъ жүлю). Nu e vorba aci de judeţul Jiului, cum s'ar putea crede, ci de târgul respectiv. Cu numele de astăzi îl găsim în actul ulterior, dela Dan al II-lea (1420—1431) prin care se întăresc tot mănăstirii Tismana « morile din Târgul-Jiului » (водѣнїце ѡт жѹлского тръга). In vecinătate era « oraşul » Tismana; într'un document din 3 Septemvrie 1491, Vlad Călugărul pomeneşte tuturor celor cari ţin moşii de ale mănăstirii Tismana « să se strângă în oraş la Tismana » (ѹ карош ѹ Тисмена)

înaintea cinstiţilor bani ai domniei mele». Spre Sud-Est de Târgul-Jiu era *Târgul Bengăi* sau *Târgul Gilortului*, pe apa cu acelaşi nume. El decăzuse însă şi devenise un simplu sat la începutul veacului al XVII-lea: în documentul dela Gavril Moghilă, purtând data Ianuarie 1619 aşa i se spune «satul Târgul Gilortului» (ѹ селѡк Тръгѹнлорт8лок). Pentru *Caracal* există o menţiune din 17 Noemvrie 1538: Radul Vodă Paisie dărueşte lui Radul vel Clucer pentru slujba sa dreaptă două moşii cumpărate de domn dela jupâniţa Marga din Caracal. La 30 August 1587, Caracalul era încă sat. Din această localitate, dă Mihai Viteazul, în ziua de 9 Septemvrie 1598, un hrisov, întărind lui Bălan mai multe părţi de moşie cumpărate în satul Rădineşti.

Târgşorul este arătat ca punct de vamă în privilegiul comercial al Braşovenilor, din 1413: toate carele încărcate cu peşte care vor trece pe acolo, trebuie să dea câte un peşte. Acest «târg mic» fusese întemeiat de curând; aşa se explică numele latin de «Novum Forum» care i se dă în unele acte latine din secolul al XV-lea. In confirmarea din 1424, dela Dan al II-lea, a privilegiului comercial pe care-l aveau Braşovenii, găsim echivalenţa: «in Traxsor videlicet in Novo Foro». Aci — spune cronica — ar fi «perit de sabie» Vladislav voevod, în anul 1456. Tot în această localitate a zidit şi Vlad Ţepeş o biserică, azi în ruine, dar a cărei pisanie, frumos săpată în piatră, ni s'a păstrat.

In apropierea Târgşorului se afla *Gherghiţa*; ea este trecută printre «târgurile şi vămile» din Ţara Românească, în circulara din 1431 pe care o dă Dan al II-lea în urma reconfirmării privilegiului comercial al Braşovenilor. In aceeaşi circulară, domnul se adresează şi Săcuienilor... şi Buzăenilor şi Flocenilor». Cei dintâi erau locuitorii unui târg *Săcuieni*, a cărui aşezare nu se cunoaşte, dar se bănuieşte că se afla pe râul Teleajen, poate la Bucovul de astăzi. Buzăenii erau locuitorii oraşului Buzău: e prima menţiune despre această localitate în actele muntene. Flocenii sunt locuitorii cetăţii sau oraşului de *Floci*, dela vărsarea Ialomiţei în Dunăre, numit astfel după lâna care constituia articolul de căpetenie al negoţului din acest loc. Pe aci era şi punctul de trecere al numeroaselor turme de oi care mergeau sau veneau din Dobrogea. Dlugosz, cronicarul polon, îl aminteşte sub numele «*Lafflocze*» (la Floci); aci a ajuns Iancu de Huniedoara în 1444,

după înfrângerea dela Varna şi a trecut în Ţara Românească. Astăzi oraşul nu mai există, ca şi Târgşorul, ca şi Vicina; doar un câmp întins de ruine lângă satul Piua Petrii arată locul unde el se ridica înfloritor în veacul al XV-lea.

Pe vremea lui Mircea cel Bătrân sunt menţionaţi şi *Piteştii*. La 20 Mai 1388, domnul dăruieşte mănăstirii Cozia, între altele, şi o moară «în hotarul Piteştilor»; aşezarea întemeiată de un Pitu sau Pitea se pare că ajunsese, la sfârşitul veacului al XIV-lea, târg; un indiciu în sensul acesta ar fi şi cuvântul hotar care se întrebuinţează de obiceiu, în asemenea împrejurări, pentru târguri sau oraşe. Cred că aceeaşi situaţie o avea şi *Râmnicul-Sărat*, reşedinţa judeţului Râmnic. Pe vremea lui Radu cel Mare (1495—1508) e pomenit un negustor «feciorul lui Hacicu dela Râmnic» care avea de primit o datorie dela un Braşovean: pare să fie vorba mai curând de Râmnicul din răsăritul Munteniei, regiunea cercetată în special de Braşoveni, decât de cel al Vâlcii.

Bucureştii apar pe vremea lui Radu cel Frumos ca reşedinţă domnească. Din «cetatea Bucureşti» (**ѹ градъ Бѹкѹрещ**) dă el scrisoarea cu data 6 Martie 1470, adresată Braşovenilor. Aci îi este surprinsă familia şi luată prizonieră împreună cu vistieria, de către Ştefan cel Mare, în urma luptei dela Râmnic. Tot din «cetatea Bucureşti» scrie Braşovenilor şi Basarab cel Tânăr în 1481. Dacă expresia «cetatea Dâmboviţei» sau «cetatea râului Dâmboviţa» este tot una cu Bucureştii, aşa cum au afirmat unii istorici, atunci primele menţiuni despre acest oraş sunt şi mai vechi. Intr'un atare caz, cetatea Bucureşti exista pe vremea lui Vlaicu Vodă, în timpul războiului cu Ungurii, din 1369; cunoaştem şi numele pârcălabului de atunci: e «castelanul Dragomir», biruitorul celei de a doua armate ungureşti, conduse de voevodul Ardealului. Tot la Bucureşti s'ar referi într'un asemenea caz şi menţiunile despre «Dâmboviţa» sau «cetatea Dâmboviţei» din privilegiul comercial acordat Braşovenilor de către Mircea în 1413 şi dintr'o serie de acte ulterioare. Părerea noastră este însă că toate aceste menţiuni se referă mai curând la cetatea de pe cursul superior al Dâmboviţei, aceea dela Dealul Orăţii. In sprijinul acestei păreri vine documentul dela Mihail voevod, fiul şi asociatul la domnie al lui Mircea cel Bătrân, prin care el porunceşte «slugilor domniei mele dela cetatea Dâmboviţei

şi vameşilor dela Rucăr şi dela Bran» să nu se atingă cumva de negustorii braşoveni şi să nu le ia vamă mai mare decât cea stabilită. E vorba de punctele unde se face cercetatera Braşovenilor care intră cu marfă în ţară; ele trebuiau să fie toate la hotarul de miazănoapte sau în apropierea lui; acesta e cazul Branului şi Rucărului; logic e să fie şi al cetăţii Dâmboviţei» o menţiune a Bucureştilor, aşa de îndepărtaţi, n'ar avea sens. In schimb însă, cred că acel «castrum fluvii Dombovicha» din care dă Vlad Ţepeş două scrisori ale lui, cu data 4 şi 10 August 1460, să se refere la Bucureşti. Rămâne ca material nou documentar să lămurească definitiv problema.

Acestea sunt aşezările mai însemnate din Ţara Românească în veacul al XIV-lea şi al XV-lea. Pe vremea lui Mircea cel Bătrân existau prin urmare foarte multe dintre reşedintele de judeţe de astăzi şi pe deasupra, câteva oraşe sau târguri care acum au dispărut. Doar ruinele de biserici care se înalţă singuratice mai arată astăzi, unde a fost Târgşorul cel înfloritor al secolului al XV-lea şi Oraşul de Floci; nici atât măcar nu s'a păstrat la Vicina.

Oraşele moldovene. In Moldova, au existat aşezări mai însemnate şi înainte de întemeierea Statului. Ar fi şi greu de altfel să ne închipuim un ţinut aşa de întins şi de bogat, străbătut de atâtea ape care curg spre Dunăre şi Mare şi în raza de activitate a centrelor germane din Ardeal şi din Galiţia, fără câteva târguri măcar. Saşi din regiunea Bistriţei şi Unguri au trecut Carpaţii şi au întemeiat, poate chiar în veacul al XIII-lea, *Baia.* Numele este de origine ungurească; vine din «bánya» care înseamnă mină (compară cu Baia de Aramă, Baia de Criş, Baia de Arieş!). Coloniştii germani însă nu i-au spus aşa, ci în limba lor «Stadt Molde» iar în latineşte: «Moldavia». S'a păstrat vechea pecete a oraşului, din veacul al XIV-lea, având următoarea inscripţie: Sigillum capitalis civitatis Moldavie Terre Moldaviensis» adică «Pecetea cea mare a oraşului Moldova din Ţara Moldovenească». Aci se pare că a fost prima reşedinţă a domnilor moldoveni; n'a păstrat însă mult timp această situaţie, deoarece pe vremea lui Petru al Muşatei, Suceava îi luase locul. Baia a avut mult de suferit cu prilejul războiului din 1467, dintre Ştefan cel Mare şi Mateiaş, regele Ungariei; atunci s'a dat fac oraşului chiar de ai noştri pentru a se produce panică în rândurile duşmanilor.

In secolul al XVI-lea, mai erau aici cam 6000 de Saşi şi Unguri; în secolul al XVII-lea, nu mai rămăseseră însă decât vreo 600, locul lor fiind luat de Români. Unul din documentele vechi privitoare la acest oraş e acela din 26 Ianuarie 1453, prin care Alexandru voevod dărueşte mănăstirii Pobrata un mertic anual de douăsprezece «coloade» (măsuri) de orz şi patru coloade de grâu din morile Saşilor din Baia «cu voia şoltuzului şi pârgarilor» de acolo. Dacă vreodată «Saşii din Baia vor călca» această tocmeală, atunci ei să aibă a plăti Domnului 60 de ruble de argint.

Fig. 109. — Ruinele Cetăţii Suceava, la marginea oraşului Suceava.

Şi târgul *Siret*, pomenit pentru întâia oară la 1 Mai 1384, într'un document latin dela Petru al Muşatei, avea locuitori de origine germană, veniţi însă poate mai curând din Galiţia decât din Ardeal. Aci se întemeiază în 1371 un episcopat catolic, cel dintâi episcop fiind Andrei din Cracovia. Era şi punct de vamă. atât pentru mărfurile care se importau cât şi pentru cele care ieşeau din ţară. Privilegiul comercial din 1408 acordat de Alexandru cel Bun Liovenilor specifică ce se va plăti aici pentru diferitele categorii de mărfuri. In 1421, târgul Siret cu tot ce se ţine de el şi cu toate veniturile a fost dat de Alexandru cel Bun

fostei sale soţii Rimgaila, cât va trăi ea. După toate probabilităţile, şi acest târg este anterior întemeierii Moldovei. In aceeaşi categorie intră, după credinţa noastră, şi *Suceava* şi *Neamţul*. Constatăm în amândouă, o populaţie străină, săsească şi ungurească, venită, ca şi la Baia, de peste munţi, din colţul nord-estic al Ardealului. Prima menţiune documentară despre Suceava se află în actul din 10 Fevruarie 1388, prin care Petru al Muşatei comunică din «cetatea Sucevei» regelui polon Vladislav Iagello că-l împrumută numai cu 3000 de ruble de argint, nu cu 4000 cum fusese vorba la început. Tot «în Suceava» dă şi Roman Voevod, la 5 Ianuarie 1393, actul prin care făgăduieşte credinţă aceluiaşi Vladislav Iagello. Etimologia care se găseşte în Cronica lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul din ungurescul «sucs»: cojocar este fantezistă; în realitate numele vine din slavoneşte, aşa cum am arătat mai sus (vezi p. 411). Suceava era şi punctul unde să plătea «vama principală» (головное мыто сочавское) atât pentru mărfurile importante cât şi pentru cele exportate: ne-o spune lămurit acelaşi privilegiu comercial din 1408 acordat Liovenilor (vezi şi fig. 109).

Tot acest privilegiu aminteşte pentru prima dată şi târgul *Neamţ*. Aci poposeau uneori Domnii în drumurile lor prin ţară. Documentul din 9 Iunie 1436, dela Iliaş Voevod este dat «în Neamţ» («in Nempch»). Tot aşa documentul din 1443 prin care Ştefan Voevod întăreşte lui Mihul pisarul mai multe proprietăţi, («оу Нємцѧ»). In acelaşi an, un călugăr Sava cumpără dela «Andrica dela Neamţ» o vie «mai sus de Cetatea Neamţului». Iar în 1452, la 7 Septemvrie, «Tizoane, fiica lui Conatas din Neamţ şi cu fiul său Leurinţ» vând mănăstirii Neamţului o bucată de pământ. De fapt, aşezarea e anterioară întemeierii şi trebuie pusă în legătură cu Cetatea Neamţului. Nu s'a stabilit încă, nefăcându-se cercetări speciale şi săpături, vechimea acesteia din urmă; ea pare a fi însă din secolul al XIII-lea sau începutul celui de al XIV-lea. La adăpostul cetăţii s'a ridicat târgul, având la început mai ales populaţie «nemţească» şi ungurească, apoi însă din ce în ce mai mult, românească. Multe din numele târgoveţilor din Neamţ, menţionate în documentele secolelor XV—XVII, sună străin. Vânzătorii bucăţii de pământ din 7 Septemvrie 1452, amintiţi mai sus, au toţi astfel de nume: Leurinţ

ar putea fi şi săsescul Lorenz. La 13 Iunie 1661, alături de « Dumitru şoltuzul de târg de Neamţu », e pomenit şi « *Arpentie*, pârgariul cel mare »; printre târgoveţi se află şi « *Fialtin a Giurgei* » iar între martori « *Hanos* vătavul de puşcari ». In sfârşit, la 6 August 1672, se vinde o casă, între « casa lui Hanoş » şi « besearica ča săsească », la vânzare asistând « şoltuzul Dumitru şi pârgar Simion şi Fealtin ».

Pe baza documentelor cunoscute azi, nu se poate preciza vechimea *Bacăului*, *Sascutului* şi *Agiudului*. Se pare însă că şi aceste aşezări sunt anterioare descălecatului sau, cel mai târziu, contemporane lui. Bacău şi Sascut se pot explica din ungureşte: am arătat mai înainte (vezi p. 410) înţelesul primului nume; Sascut înseamnă « fântâna Sasului ». Agiudul pare a avea un nume de aceeaşi origine. Când au devenit târguri Bacăul şi Agiudul? Prima menţiune despre cel dintâi e în privilegiul comercial acordat Liovenilor de Alexandru cel Bun în 1408: Bacăul este arătat ca punct de vamă « la margine » (**на краи, ү Бакоқѣ**) pentru mărfurile care se exportă sau se importă din Ţara Românească. La această dată, se poate vorbi de *târgul* Bacăului. De altfel, în acelaşi privilegiu comercial, ceva mai departe, există o dispoziţie din care faptul rezultă cu certitudine: Se spune: « Iar cine va cumpăra vite cornute sau berbeci, în *Bacău* sau în Roman, în târg, sau în Baia sau în Neamţ sau în alte târguri ale noastre, nu va avea să dea vamă în alt loc, decât acolo unde a cumpărat şi să ia pecete dela vameş... ». Aşa dar, şi Bacăul era târg ca şi Romanul, Baia, Neamţul şi celelalte. In ce priveşte Agiudul, îl găsesc pomenit pentru întâia dată în privilegiul comercial din 9 Aprilie 1433, dat de Iliaş Voevod Saşilor din cele şapte scaune ale Ardealului (Sibiiu, Sighişoara, Nocrich, Sebeş, Cincul, Orăştie şi Miercurea). Se specifică anume că la intrarea negustorilor saşi în Moldova, să se socotească toate mărfurile « în oraşul nostru Agiud » (« in oppido nostro Egydhalma ») şi să se plătească, drept vamă, de fiecare marcă, patru groşi. Ca punct vamal apare Agiudul şi în privilegiul comercial acordat de Ştefan cel Mare Liovenilor, la 3 Iulie 1460: cei cari duc postavuri în Ţara Românească vor avea să dea, în afară de vama dela Suceava, şi câte doi zloţi de car « în târgul Romanului, în Bacău, în Agiud şi în Putna », dacă scoboară pe valea Siretului. Şi până astăzi există în Agiud,

locuitori cu nume ungureşti (de ex. Hotház), urmaşi ai vechilor colonişti veniţi de dincolo de munţi. Din înşirarea care se face în privilegiul dela 1460: Roman, Bacău, Agiud şi *Putna*, rezultă că a existat pe vremea lui Ştefan, un târg numit după râul Putna. El era situat, se pare, pe teritoriul satului actual Boloteştii. La jumătatea veacului al XVI-lea, nu mai exista: dovadă documentul din 16 Aprilie 1559, dela Alexandru Lăpuşneanu în care se vorbeşte de o «jumătate de sat din parte de sus pre Putna, *unde au fost târgul Putnei*». *Focşanii* sunt pomeniţi pentru întâia dată într'un hrisov muntean, din 30 Ianuarie 1575, în care se povesteşte cum Ion Vodă cel Viteaz a lovit «cu înşelăciune, pe la Focşani» pe Alexandru Vodă al Ţării Româneşti şi pe fratele acestuia Petru care voia să apuce domnia Moldovei. A doua menţiune se află într'un catastif din 15 Mai 1591 cuprinzând numărul de oi cumpărate de «casapi şi gelepi» şi trecute «prin şchelea din Isaccea şi pe la Focşani».

Trotuşul, după apa cu acelaşi nume, e amintit pentru întâia dată în 1408, în privilegiul comercial al Liovenilor. Negustorii cari duc postav la Braşov trebuie să plătească aici aceeaşi vamă ca şi la Bacău, adică trei groşi de fiecare grivnă. Dat fiind drumul prin pasul Oituzului pe care-l urmau atunci şi-l urmează şi azi toţi cei care din valea Siretului vor să ajungă la Braşov, dat fiind, pe de altă parte, şi numele de Trotuş, e foarte probabil ca *prima vatră* a acestui târg să se fi aflat la vărsarea Oituzului în Trotuş, ceva mai spre răsărit de Tg.-Ocna. Spunem *prima vatră*, deoarece pe vremea lui Vasile Lupu, el îşi mutase aşezarea —cu o jumătate de milă ungară, după afirmaţia călugărului misionar Bandini — mai spre apus. Când în 1467, armatele lui Mateiaş, regele Ungariei, vin prin pasul Oituzului împotriva lui Ştefan, cel dintâi târg pe care-l cuprind este Trotuşul. Astăzi, târgul a decăzut, ajungând un simplu sat ca şi atâtea alte foste aşezări urbane de pe pământul nostru. Ni s'au păstrat însă o serie de documente din veacurile XVI—XVII din care putem scoate unele lămuriri asupra lui. La 17 Noemvrie 1502, Ştefan dărueşte mănăstirii Putna un mertic anual de 150 de drobi de sare «din ocna noastră dela Totruş» (ѡт нашеи ѡкни ѡт Тотроуша). Ocna era lângă târg; aşa se explică şi pecetea acestuia, reprezentând «un braţ încovoiat care ţine ciocanul ridicat». La 4 Octomvrie 1591, «Tamaş şoltuzul cu 12 pârgari şi

cu alţi orăşeani bătrâni din târg din Totruş » întăresc o vânzare a unuia « Şandru din Rusi ». E unul din cele dintâi documente scrise în româneşte care ni s'au păstrat; şi pecetea târgului, aplicată pe acest document « ca să-i fie de credinţă » are inscripţia tot în româneşte: « pecete Totruşului ». La 6 Noemvrie 1656, e amintit un « Miclăuş şoltuzul » cu nume — ca şi al predecesorului său Tamaş — de origine ungurească. Şi aici au fost colonişti — Săcui şi « Ungureni » veniţi de peste munţi.

Oraşul *Piatra* din ţinutul Neamţului s'a numit la început, *Piatra lui Crăciun*, după întemeietorul acestei aşezări. « Casa » în care locuise Crăciun (домъ Крачȣновъ ѡт Камєна) este dăruită la 31 Iulie 1431 de către Alexandru cel Bun mănăstirii Bistriţa. Intâlnim numele de « Piatra lui Crăciun » (Крачѵнова Камєнє), pentru întâia oară într'un act din 25 Ianuarie 1446 dela Ştefan Voievod. Câţiva ani mai târziu, şi anume în 1453, i se adaogă aşezării şi calificativul de « târg » (торгѵ). Se poate ca să fi avut această situaţie încă din vremea lui Alexandru cel Bun; în orice caz, aşezarea nu e mult anterioară acestui voevod. Pe vremea lui Ştefan cel Mare, şi anume în documentele din 7 Mai 1475 şi 20 Aprilie 1491, se vorbeşte de « hotarul » sau « ocolul » curţilor domneşti din Piatra; el cuprindea satele Zăneştii, Stolnicii şi Faurii care apoi sunt dăruite mănăstirii Tazlăul şi Tortoreştii.

In partea de miazănoapte a ţinutului, aproape de cetate, se află *Târgul Neamţului*. Misionarul Bandini îi dă la 1646 titlul de *oppidum* adică târg sau oraş. Aşezarea avusese mai înainte o numeroasă populaţie catolică — o mie de suflete zice Bandini — Saşi veniţi din Ardeal, de unde şi numele târgului. Ea fusese asimilată însă de băştinaşi: pe vremea lui Vasile Lupu mai rămăseseră numai 94 de catolici.

Şi mai precis decât pentru Piatra se poate stabili data întemeierii *Romanului*. Acest oraş se datoreşte lui Roman Voevod (1391—1394), al cărui nume îl şi poartă de altfel. Ne-o spune şi documentul din 30 Martie 1392 dat de întemeietor « în oraşul nostru al lui Roman Voevod » (оѵ нашємь городѣ оѵ Романа воєводѣ). Fiind situat mult mai jos pe Siret, faţă de Suceava, i s'a spus Romanului, în secolul al XV-lea, şi « Târgul de jos ». Iar din cauza cetăţii noui zidite de Ştefan în locul celei vechi, el e numit, în documentele acestui voevod « Novograd », Cetatea Nouă.

La începutul veacului al XVII-lea — data exactă e 13 Aprilie 1606 — apare în documente, ceea ce înseamnă că exista încă din veacul al XVI-lea, târgul *Şcheia*, în ţinutul Romanului. Să fi existat el şi la sfârşitul domniei lui Ştefan cel Mare? Hrisoavele acestui voevod nu-l menţionează; rămâne ca material documentar nou să ne lămurească. O situaţie asemănătoare are şi *Câmpulungul*. Dimitrie Cantemir ne spune că a existat o « republică » a Câmpulungului, adică un străvechiu ţinut, care în urma contopirii în statul Moldovei şi-ar fi păstrat anumite drepturi speciale. De unde rezultă că şi târgul cu acest nume trebuie să fi fost foarte vechiu. In realitate, constatăm că sub Alexandru cel Bun, el era un simplu sat. Aşa i se şi spune în documentul din 14 Aprilie 1411 prin care acest voevod dărueşte mănăstirii Moldoviţa satul Vama Moldoviţei, vecin cu « satul Câmpulung » (ниже села Длъгополѣ). In timpul lui Ştefan nu e pomenit de loc. E puţin probabil prin urmare ca el să fi fost transformat în târg în secolul al XV-lea. Tot aşa s'a întâmplat şi cu *Fălticenii*, numit mai înainte corect, Folticenii. Numele îi vine dela proprietarul Oană Pântece, poreclit şi Foltică, Fultică (dela *foale*, pântece) care se constată documentar pe vremea urmaşilor lui Alexandru cel Bun, prin anii 1449—1456. In 1490, Folticenii erau tot sat şi în posesiunea lui Isac vistiernicul. In sfârşit, se pare că nici *Rădăuţii* n'au fost târg în veacul al XV-lea. Deşi loc de îngropare al Domnilor şi având cel puţin două biserici — documentul din c. 1415 al lui Alexandru cel Bun vorbeşte de « bisericile dela Rădăuţi » (цркви ѡт Радовци) — totuşi pe vremea lui Ştefan cel Mare, Rădăuţii erau tot sat. La 30 August 1479, domnul hotărăşte ca « niciun boier al nostru, nici staroştii, nici şoltuzii şi pârgarii din Suceava, nici şoltuzii şi pârgarii din târgul Seretului, nici vornicii din aceste două târguri, nici globnicii din ţinutul Sucevei, să nu aibă treabă cu oamenii noştri din Rădăuţi, *din satul mitropoliei noastre* (ѡт село нашемѹ митрополию), nici a-i judeca, nici gloabă a lua dela dânşii, nici pentru lucru mare, nici pentru lucru mic, nici pentru moarte de om, nici pentru răpire de fată ce se va face acolo *în acel sat al Rădăuţilor* » (ѹ того села ѹ Радовцех).

Trecând acum la ţinutul dintre Siret şi Prut, constatăm în partea de miazănoapte a lui două vechi aşezări, la *Cernăuţi* şi la *Dorohoi*. Amândouă sunt menţionate, pentru prima oară, în

privilegiul comercial acordat Liovenilor de Alexandru cel Bun în 1408. Cernăuţii sunt un punct de vamă însemnat; aci se face controlul carelor cu marfă de export, pentru a nu se scoate din ţară produsele şi mărfurile prohibite. In 1490 se amintesc « două biserici cu popii lor în târg în Cernăuţi ». La Dorohoi plăteau vamă aceia cari exportau cai la Cameniţa. Un « Mihail dela Dorohoi » (пан Михаило дорогꙋ(н)скыи) apare ca boier însemnat în hrisovul din 13 Dechemvrie 1421; el era sau pârcălab al ţinutului cu acelaşi nume, sau mare proprietar, avându-şi curtea în târgul Dorohoi. Intre 1452 şi 1455, găsim în lista de martori a hrisoavelor domneşti pe « Şandru (sau Şendrică) dela Dorohoi », şi el boier însemnat. In Dorohoi erau « judecători » (соꙋдци ѡт Дорогꙋнѣ); la 16 Fevruarie 1459, Ştefan cel Mare acordă locuitorilor din satele Poiana şi Onicenii ale mănăstirii Pobrata dreptul de a nu fi judecaţi de aceştia, nici de altcineva, ci numai de egumenul mănăstirii sau de orânduitul lui.

Botoşanii apar ca târg la începutul domniei lui Petru Rareş. O scrisoare a acestui voevod e datată: 8 Mai 1528 « in opid(o) Batusan ». Veniturile târgului reveneau soţiilor de domni. La sfârşitul veacului al XV-lea, se pare că Botoşanii erau încă un simplu sat.

La răsărit de Botoşani, lângă Prut, se găseau *Ştefăneştii*, târg înfloritor în veacul al XVI-lea. Pela 1620—1625, el număra, după spusa unui călător străin, două mii de case.

Iaşii sunt o aşezare străveche, anterioară întemeierii Moldovei. Numele vine probabil dela acela de *Iasi* pe care îl dădeau Ruşii Alanilor. Pe la sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul celui de al XIV-lea, Alanii sau Iasii — iranieni ca şi precedesorii lor Sarmaţii şi Sciţii — se găseau în Moldova; pe unele hărţi râul Prut apare chiar cu numele de « Alanus fluvius »; harta lui Giovanni di Carignano din Genova, alcătuită pela 1320, menţionează la nord de Dunăre « Alania ». Pentru întâia dată apar Iaşii în documentele moldovene la 1408, în privilegiul comercial al lui Alexandru cel Bun: ei sunt arătaţi ca punct de vamă secundar pe drumul « către ţinutul tătăresc ». La 25 Mai 1434, un document dela Ştefan Voevod e scris « în târgul Iaşilor » (оꙋ ꙗскомъ тыргꙋ) iar la 8 Octomvrie acelaşi an, este pomenită, tot într'un document dela Ştefan, « curtea noastră din Iaşi » (нашего двора ѡт Ꙗсъ). Cronicarul polon Dlugosz îl numeşte: « Târgul

Iaşilor sau al Filistenilor » (Jasky torg alias Philistinorum forum), gândindu-se desigur la Alanii sau Iaşii al căror nume îl poartă.

Hârlăul apare ca târg chiar în cel dintâi document intern moldovean care ni s'a păstrat, anume în acela, scris latineşte, dela Petru al Muşatei, având data 1 Maiu 1384. La sfârşit, se spune că documentul a fost scris « în târgul Hârlău, la curtea mamei noastre prea iubite ». Numele sună ungureşte (compară cu Bacău!); sufixul -ău este împrumutat dela Unguri; se constată, în timpul lui Ştefan cel Mare, o populaţie ungurească în Hârlău, ocupându-se cu lucrarea viilor, totuşi nu e exclus să avem de a face şi cu un nume românesc, format în limba noastră, ca şi Chişinău. In unele documente latineşti din timpul lui Ştefan cel Mare, i se mai spune şi « Bahlovia » (« Bohlovia »), dela râul Bahluiului, pe ale cărui maluri era aşezat. La începutul domniei lui Alexandru cel Bun, (1400—1404), găsim adeseori printre martori pe « Bârlă din Hârlău », boier însemnat. Imprejurul Hârlăului erau şi în secolul al XV-lea vii întinse: în 1448, Petru Voevod dăruieşte mănăstirii din Poiană un mertic anual de 6 vase de vin « din desetina noastră sau dela Hârlău sau dela Cotnari sau iarăşi ori din care parte ». Aceasta e şi prima menţiune a *Cotnarilor*. A doua oară îl întâlnim în hrisovul din 26 Ianuarie 1453 prin care Alexandru Voevod confirmă dania predecesorului său. Acest însemnat centru viticol era — se pare — târg pe vremea lui Ştefan cel Mare; la sfârşitul veacului al XVI-lea, constatăm că avea, asemenea celorlalte târguri şi oraşe, un « ocol » de care depindea satul Ulmi, pe Bahlui. Numele Cotnarilor n'a fost încă lămurit. *Târgul Frumos* e pomenit pentru întâia dată în 1448, cu prilejul actului de danie menţionat mai sus, al lui Petru Voevod către mănăstirea din Poiană (Pobrata). Pe lângă cele şase vase de vin, Domnul îi mai dărueşte şi « toată ceara din Târgul-Frumos » (воскъ ѡт краснаго тръга оувес) adică desetina sau dijma din acest produs. Confirmarea din 26 Ianuarie 1453 ca şi aceea din 9 Iulie 1466, dela Ştefan cel Mare care-i dă însă numai o jumătate de piatră de ceară îl aminteşte iarăşi. La 25 August 1454, acest târg este arătat ca punct de vamă, alături de Iaşi, Vaslui, Roman şi altele, pentru carele care transportă peşte dela Dunăre sau dela Nistru. Numele lui se datoreşte faptului că era aşezat într'un loc frumos, înconjurat cu păduri.

Anterioare întemeierii Moldovii, par să fie aşezările dela *Vaslui* şi *Bârlad*; regretatul Al. Philippide considera aceste două nume ca pecenege sau cumane (vezi şi mai înainte, p. 409—10); o dovadă peremptorie însă nu se poate aduce. Vasluiul apare documentar pentru prima dată în scrisoarea din 1 Septemvrie 1435 a lui Iliaş Voevod prin care acesta comunică lui Vladislav, regele Poloniei, că s'a împăcat cu frate-său Ştefan Voevod dându-i să stăpânească, între altele, şi « oraşul Vaslui şi ocolul ce ascultă de acest oraş » (**мисто Васлѹи и волость що к томѹ мистѹ слѹхаетъ**: termenul **мисто** e tradus în redacţia latină a unui document scris şi în slavoneşte prin « oppidum »). Şi într'adevăr, multe din actele lui Ştefan sunt date « în Vaslui » sau « în târgul Vaslui ». In 1491, Ştefan cel Mare alipeşte la hotarul acestui târg 16 sate şi selişti pe care le cumpărase dela diferiţi proprietari cu 1490 de zloţi tătăreşti, constituindu-şi-le sieşi şi urmaşilor săi « uric cu tot venitul ». Intăreşte în acelaşi timp « obiceiul cel vechiu » ca locuitorii acestui târg să nu plătească — în cuprinsul târgului — niciun fel de vamă pentru mărfurile aduse acolo spre vânzare, afară de cei care vor aduce peşte, aceştia trebuind să dea dela o majă sau dela o căruţă câte un peşte, « iar mai mult nimică ».

Bârladul este pomenit pentru întâia dată în privilegiul comercial din 1408 acordat negustorilor din Liov de Alexandru cel Bun. Se specifică anume că « Liovenii cari vor merge la Brăila, după peşte » vor trebui să plătească « la vama de margine, fie la Bacău, fie la Bârlad » (**или ѵ Берладѣ**), câte un groş şi jumătate pentru fiecare grivnă. Acelaşi voevod dăruieşte, la 20 August 1422, mănăstirii Bistriţa « vama din târgul Bârladului » (**мыто ѿт бръладского тръга**). Era un centru însemnat, încă din această vreme; în tratatul dela Lublin, încheiat în 1412, în care se vorbeşte de o eventuală împărţire a Moldovei între Polonia şi Ungaria, se menţionează că într'un atare caz, Iaşii şi Cetatea Albă vor reveni celei dintâi, iar *Bârladul* şi Chilia, celeilalte. De asemenea, în scrisoarea din 1 Septemvrie 1435 a lui Iliaş Voevod prin care anunţă regelui Vladislav al Poloniei împăcarea sa cu Ştefan, « târgul Bârladului cu tot ocolul » este trecut printre posesiunile acestuia din urmă.

In aceeaşi scrisoare, găsim şi prima menţiune despre *Tecuciu*. « Oraşul Tecuciu, cu tot ocolul » este pus şi el printre posesiu-

nile lui Ştefan. Faptul că în 1435 îşi avea «ocolul» său constituit, e un indiciu că târgul exista de mai înainte, poate chiar dinainte de Alexandru cel Bun. Era şi punct de vamă. In confirmarea pe care o dă în 1460 Ştefan cel Mare Liovenilor pentru privilegiul lor comercial se spune că negustorii care vor duce postavuri în Ţara Românească vor avea de plătit în afară de vama cea mare din Suceava, câte 2 zloţi de car, la Vaslui, la Bârlad şi la *Tecuciu*.

Galaţii sunt de asemenea o veche aşezare. Prima menţiune o avem în documentul din 23 Septemvrie 1445 — păstrat numai într'un suret românesc — prin care Ştefan voevod scuteşte două care ale mănăstirii Homorului care vor aduce «peşte *dela Galaţi* sau ori de unde, în toată ţara» de vamă domnească. Acelaşi privilegiu îl întăreşte, la 8 Octomvrie 1454, şi Petru voevod. Hrisovul, păstrat şi el tot numai sub formă de suret româneasc, în condica mănăstirii Homorului, prevede că atunci «când vor trimite călugării 2 cară, să aducă peşte *dela Galaţi*, i dela iazere, dela bălţi sau ori de unde ar fi,... să nu plătească vama în toată ţara, nici la vaduri, nici brudina şi măcar de ar şi vinde acel peşte pe la târguri, ci nici atunci să nu plătească nicăiuri nicio vamă». Intr'o hotarnică dela Petru Rareş, din 15 Mai 1546, este pomenit «*drumul Galaţilor*», ceea ce ar constitui un indiciu că aşezarea dela Dunăre ajunsese la o oarecare însemnătate. Dacă era sau nu târg la sfârşitul domniei lui Ştefan cel Mare, nu se poate însă preciza, cu documentele cunoscute astăzi. Numele ar fi, după Al. Philippide, de origine pecenegă sau cumană; nici în privinţa aceasta însă, nu există certitudine. Sate cu acelaşi nume Galaţi se află şi în judeţele Huniedoara, Alba, Năsăud şi Făgăraş.

Pe Nistru, a existat, dinainte de întemeiere, aşezarea dela *Hotin*, din jurul cetăţii; tot anterioară descălecatului pare a fi şi aceea dela vadul *Tighinei*. Ambele sunt menţionate ca puncte de vamă în 1408; un «Şandru dela Hotin» apare mai înainte ca martor în hrisovul — asupra autenticităţii căruia există discuţie încă — din 11 Fevruarie 1401; un «Horaeţ dela Hotin» în hrisovul din 7 Ianuarie 1403. Aceste două aşezări erau probabil târguri încă de pe vremea lui Bogdan şi Laţco; în orice caz înainte de Alexandru cel Bun. Turcii i-au spus Tighinei *Bender* care înseamnă, în româneşte port, nu poartă, aşa cum s'a afirmat

(compară cu *Bender Abbas* şi *Bender Schachpur*, ambele la golful Persic!). *Soroca*, tot pe Nistru, nu e pomenită decât spre sfârşitul domnieí lui Ştefan cel Mare: în tratatul de pace cu Ioan Albert, regele Poloniei, din 12 Iulie 1499, şi în acela, de alianţă, cu Alexandru, marele duce al Litvaniei, din 14 Septemvrie, acelaşi an, apare, ca ultimul dintre pârcălabi, « Coste pârcălab de Soroca » (în cel de al doilea tratat i se spune « staroste »). Tot din timpul lui Ştefan cel Mare avem şi primele menţiuni despre *Orhei*. Intr'un document din 1 Aprilie 1470, găsim între martori pe « Gangur, al Orheiului » (subînţeles pârcălab). De aci înainte şi până spre sfârşitul domniei pârcălabii de Orhei apar obişnuit în hrisoave; întâlnim chiar boieri însemnaţi ca Vlaicul şi fiul său Duma — unchiul şi vărul voevodului — care ocupă această dregătorie. La 20 Ianuarie 1497, Ştefan întăreşte lui Neagul Călmăţuiul stăpânirea peste o jumătate din satul Moleşti « subt Orheiu » (подъ Ѡрхеем). Nu ştiu sigur de unde va fi venind numele acestui târg, poate din slavul *oreh* = nucă; pentru comparaţie citez *Orheiul* Bistriţei în Ardeal, apoi *Odorhei*, *Oşorhei*, precum şi *Celei*, pe Dunăre şi în Gorj, şi *Ciudei*, în jud. Storojineţ. Oraşul de astăzi nu coincide, ca aşezare, cu acela din veacul al XV-lea. Schimbarea vetrii a avut loc probabil în cursul veacului al XVI-lea, deoarece într'un document din 28 Ianuarie 1618 se vorbeşte deja de « Orheiul cel Vechiu ».

Reşedinţa ţinutului *Lăpuşna* a fost în veacul al XV-lea în târgul cu acelaşi nume. La 25 August 1454, găsim pentru întâia dată în documente această aşezare, alături de Târgul Frumos, târgul Iaşilor, Vasluiul, Romanul şi altele care nu sunt târguri. In confirmarea pe care o dă, la 29 Iunie 1456, Petru Voevod Liovenilor, pentru vechiul lor privilegiu de comerţ, e trecută, ca punct de vamă pe drumul « către ţinutul tătăresc » şi Lăpuşna. Ea înlocueşte vama dela Tighina despre care Domnul spune explicit că a desfiinţat-o. Peste patru ani însă, într'o altă confirmare, dela Ştefan, vor fi menţionate amândouă aceste vămi, şi cea dela Tighina şi cea dela Lăpuşna. Crearea târgului Lăpuşna a fost deci o consecinţă a negoţului, întocmai cum s'a întâmplat şi cu alte centre, desvoltate în jurul locurilor de popas ale negustorilor, de vamă ale domniei. Intr'un document din 15 Fevruarie 1606 e amintit un « Dumitru diiac, chihaie ot târg Lăpuşna »

Un târg care nu mai exista în 1489 era *Târgul-Sărata.* In acest an la 13 Martie, Ştefan cel Mare întăreşte lui Lupe armaşul, între altele, şi « o selişte la Prut, unde a fost Târgul Săratii, mai sus de gura Săratii ». (**гдє бил тръгъ Сърати, покышє оустїє Сърати**) E vorba de afluentul de pe partea *stângă* a Prutului, din actualul judeţ Cahul. Din ce pricină anume se desfiinţase târgul, documentele nu precizează; poate va fi fost din pricina năvălirilor tătăreşti.

Tot aşa a dispărut târgul *Oltenii* care figurează ca aşezare însemnată în cele mai vechi hărţi ale Moldovei. Pe vremea lui Bogdan « cel Orb » el se pustiise, era *silişte* şi îşi schimbase şi numele în *Lungociul*: aşa ne spune un document din 17 Dechemvrie 1514.

Acestea sunt oraşele sau târgurile pe care le constatăm în Moldova până la moartea lui Ştefan cel Mare. Şi aici, ca şi în Ţara Românească, unele din ele preced întemeierea Statului; altele sunt tocmai consecinţa acestei întemeieri, a mişcării comerciale mai intense ce i-a urmat, a ridicării de cetăţi pentru apărarea noului stat.

Populaţia oraşelor noastre, în veacurile al XIV-lea şi al XV-lea, a fost amestecată. In Ţara Românească şi în Moldova noi alcătuiam majoritatea orăşenilor. Mulţi dintre aceştia duceau de altfel o vieaţă de rurali, cultivând pământul şi crescând vite ca şi cei din sate. Şi astăzi o sumă dintre locuitorii dela marginea târgurilor şi oraşelor noastre au aceleaşi ocupaţiuni. *Saşi* se întâlneau într'o serie de centre; ei veniseră în urma unei mişcări de colonizare, făcută sau sub auspiciile Cavalerilor Teutoni — e cazul cu Ţara Românească — sau din proprie iniţiativă, cum se întâmplă în Moldova. Ii constatăm la Câmpulung unde s'au păstrat în număr însemnat până în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, judeţul alegându-se, potrivit unei înţelegeri, alternativ din rândul lor şi din acela al Românilor. Erau şi la Târgovişte, iar în număr mai mic şi la Râmnicul-Vâlcei şi la Baia de Aramă. In Moldova, îi găsim la Baia, unde ei constituiau, la jumătatea secolului al XV-lea, o parte însemnată a populaţiei, poate majoritatea. Aşa rezultă cel puţin din documentul cu data 26 Ianuarie 1453 prin care Alexandru Voevod dărueşte mănăstirii Pobrata un mertic anual de douăsprezece coloade de orz şi patru de grâu, dela morile din Baia, « cu voia şoltuzilor şi

pârgarilor » de acolo. Şi « oricând Saşii din Baia — adaogă Domnul — vor călca » această tocmeală, ei « ne vor plăti 60 ruble de argint ». Pin urmare ei constituiau elementul de căpetenie, deoarece ei şi nu alţii sunt citaţi. Colonii însemnate de Saşi mai erau şi în Siret, în Suceava şi în Târgul Neamţului. Pe la 1380 găsim în socotelile oraşului Lwów « Moldoveni » din Siret purtând nume germane, caracteristice: « Bertold, Friedmann, Ioan Zimmermann, Henric, Anselm, Ioan Leffel, Schonebeck », iar în 1402 sunt citaţi Laurenţiu Springer şi Petru Conrad. In Târgul Neamţului « besearica ča săsească » este pomenită în 1672; la această dată aşadar mai erau încă urmaşi de ai vechilor colonişti (vezi şi p. 448). E probabil să fi fost elemente săseşti şi la Agiud — unde şi astăzi întâlnim nume de origine germană — şi la Sascut care înseamnă în ungureşte: « Fântâna Sasului ». Alte urme în toponimia moldoveană sunt: *Sasca*, pârâu în părţile Neamţului şi sat în judeţul Baia, *Saşii*, numiţi uneori şi *Săsciorii*, sat în judeţul Sucevei; numirile topice *Sasul* (o poiană în lunca Siretului inferior, amintită în documentul din 7 Aprilie 1548 dela Iliaş Voevod; un cătun în judeţul Putna, etc.) pot să vie dela vreun Sas, dar şi dela vreun Român care a avut această poreclă (compară cu Românî numiţi Tătarul, Rusul, Sârbul, etc. !).

Numeroşi au fost şi *Ungurii*, cei mai mulţi Săcui, aşezaţi în târgurile noastre. Ii întâlnim la Câmpulung, în Ţara Românească, la Agiud, la Trotuş, unde se pomeneşte, la 6 Noemvrie 1656, de un « Miclăuş şoltuzul », la Bacău, la Roman, la Neamţ, la Baia, la Suceava, în genere în mai toate târgurile cuprinse între Carpaţi şi Siret. E interesant că cea dintâi traducere în ungureşte a Bibliei s'a făcut în Moldova şi anume în târgul Trotuşului, în anul 1416. Un număr apreciabil de proprietari de moşii şi de dregători din secolul al XV-lea poartă nume ungureşti, unii dintre ei fiind probabil la origine Unguri sau Săcui. La 15 Martie 1410, Alexandru cel Bun dărueşte (sau mai degrabă, *întăreşte*: documentul s'a păstrat numai într'o traducere târzie !) lui *Domocuş* stolnicul şi fraţilor săi *Blaj* şi *Iacobu*, fiii lui *Ghelebi Miclouş*, şase sate, în regiunea Caşinului şi a Oituzului. Tot pe timpul lui Alexandru cel Bun, întâlnim în documente pe boierii *Iştină*, *Tamaş*, *Korlat*, *Hodco Ştibor*. Mai târziu, pe timpul fiilor lui, este citat *Dieniş* spătarul, care apoi ajunge şi logofăt. Sub Ştefan cel Mare găsim

pe *Bora Şandru*, pârcălabul de Chilia, pe un Tador *Urdiugaş* al cărui nume, din ördöngös, înseamnă « îndrăcitul » (ördög = dracul). pe un Laţco *Leghetiş* şi pe alţii. In afară de cei din târguri, au existat Unguri şi în sate, în judeţul Bacăului — cei din Lucăceşti apar într'un act din 20 Mai 1459 dela Ştefan cel Mare — şi al Romanului: sunt predecesorii *Ciangăilor* de astăzi. Şi în judeţul Putna, în Vizantea, s'au păstrat până în zilele noastre un grup de Unguri, catolici, vorbind încă — unii dintre ei — ungureşte. Peste Siret, găsim colonii ungureşti în Iaşi, unde exista la 1620, şi o « uliţă ungurească », la Cotnari, unde un document fără dată aminteşte pe şoltuzul şi « pârgarii Iocuş şi Iucman » la Huşi, la Hârlău. In acest din urmă târg găsim pe locuitorii Carlac Laslău, Tot Iştfan, Staşco, Sebiştian, Fasechiş şi Imbriv (Imbrea) care vând la 28 Mai 1470 lui Ştefan cel Mare o vie de peste nouă fălci, cu preţul de 544 de zloţi tătăreşti. Cinci din aceste şase nume sunt curat ungureşti.

Bandini, misionarul catolic care a străbătut Moldova, pe vremea lui Vasile Lupu (1646), afirmă că ar fi fost mai înainte în număr apreciabil — 200 de case, cu biserică şi cu învăţător — şi în Tecuciu, dar că în momentul acela nu mai existau. Nume ca al lui « Anton Boacăş, şoltuzul de Tecuč », pomenit împreună cu cei « doisprăce pârgari şi cu toţi târgoveţii cei bătrâni şi cu tineri » într'un act din 24 Septemvrie 1661, e un indiciu despre existenţa odinioară a unei populaţiuni ungureşti în acest târg din ţara de jos.

Incă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea existau în târgurile Moldovei un număr însemnat de *Armeni*. Ei veniseră pe la Nordul Mării Negre, aşezându-se şi în Crimeia şi în oraşele Poloniei, în Lwów, în Cameniţa, etc. In Suceava, la jumătatea secolului al XV-lea, erau aşa de numeroşi încât aveau şi un « voit » adică un şoltuz al lor, cum e acel « Serchiz voit armean » care figurează printre martorii hrisoavelor domneşti din 5 Iunie 1449 şi 13 Iunie 1456. La 10 Ianuarie 1451, Bogdan Voevod acordă mănăstirii Moldoviţa mai multe scutiri pentru « casele sale din Suceava, unde este locuinţa Armencii Stana ». Aceste case fuseseră dăruite mănăstirii în 1448 de un anume Cămârzan, soţul Stanei, tot Armean şi el, după cum rezultă şi din actul posterior, cu data 6 Octomvrie 1454. Printre martorii hrisovului din 13

Iunie 1456 şi îndată după voitul Serchiz, figurează « pan Ivaşco Armeanul ». Colonii de Armeni erau în toate centrele mai însemnate ale Moldovei, mai ales în acelea prin care treceau marile căi de comerţ; negustori pricepuţi, ei făceau transporturi de marfă la distanţe considerabile cu carele lor « armeneşti » pomenite, alături de cele « nemţeşti », în privilegiul comercial acordat Liovenilor de Alexandru cel Bun. Ii întâlnim în număr apreciabil la Cetatea Albă unde s'au găsit şi monezi de argint şi de bronz dela sfârşitul secolului al XIII-lea, aparţinând regilor din Armenia. Din Moldova, au trecut şi în Ţara Românească. Feciorul unui « Hacicu dela Râmnic », negustor, e amintit într'un document dela Radu cel Mare. Alţi doi negustori, « Kyrka » şi « Avedik » — din Târgovişte, după câte se pare — sunt citaţi ca martori într'un proces comercial, tot în timpul lui Radu (12 Aprilie 1500).

Alături de Armeni şi tot negustori ca şi aceştia, dar în număr mai mic, erau *Grecii*. Se găseau mai ales în Cetatea Albă, în Chilia, în Brăila; nu lipseau însă nici în oraşele din interior. In timpul lui Mircea cel Bătrân e amintit în Târgovişte un locuitor Nicola Metaxar care, judecând după nume, pare a fi Grec. Un « Gheorghe Grecul » apare ca martor la Târgovişte în procesul comercial amintit mai sus, în timpul lui Radu cel Mare. Un Arghiropol se îmbogăţise aşa de mult în « Vlahia », încât pe la 1415 şi alţii se hotărîseră de a veni la Nord de Dunăre, să-şi încerce norocul. Şi unii dintre boieri, atât în Muntenia cât şi în Moldova, par a fi, judecând dupe nume, Greci. Cităm cazul lui *Filos* logofătul, din timpul lui Mircea cel Bătrân, al lui *Sarandino* logofătul, amintit într'un document din 16 Septemvrie 1430, al lui *Duca*, pe vremea lui Radu cel Frumos. In Moldova, găsim pe *Manoil Grecul* boier însemnat al lui Ştefan cel Mare şi pe *Kirakola*, vistier al aceluiaşi voevod.

Evrei n'am constatat documentar în târgurile Moldovei până la 1504. Moise Filosoful care trăeşte pe vremea lui Alexandru cel Bun şi al cărui nume ar putea induce în eroare, era în realitate un boier moldovean, frate cu Vană (Oană) Popşa şi probabil şi cu Mihail Popşa. Avea moşie pe Rebricea în judeţul Vaslui, « satul lui Moişă Filosoful », pe care copiii lui, anume Danciul şi Maruşca, îl vând, la 8 Octomvrie 1462, lui Nicoară Sârbescul cu 60 de zloţi tătăreşti. Pentru Ţara Românească n'am decât o singură menţiune, şi aceea însă discutabilă. E vorba anume

de procesul pe care îl are « feciorul lui Hacicu dela Râmnic » cu urmaşii unui « Hanăş Bliume » din Braşov căruia îi revânduse marfa cumpărată de el dela un Evreu. Domnul din acea vreme, Radu cel Mare (1495—1508), roagă pe Braşoveni să facă dreptate supusului său, deoarece acesta « a plătit Evreului dela care luase marfa. Avut-a sau n'a avut — continuă Domnul — el şi-a vândut şi casele şi viile şi tot, cum a putut, şi s'a plătit Evreului. Căci la noi e obiceiul: nu plăteşte bogatul ci plăteşte datornicul ». Prin urmare, să facă şi Braşovenii, la rândul lor, dreptate, silind pe urmaşii lui « Bliume » să plătească feciorului lui Hacicu. Evreul citat în acest document pare a fi dintre acei negustori din imperiul turcesc care veneau la Dunăre cu marfa lor şi o vindeau la ai noştri, aceştia revânzând-o mai departe Braşovenilor şi Sibienilor. Se poate să fie însă şi vreun Evreu stabilit într'unul din oraşele dela Dunăre sau în Capitală.

In Ardeal, Saşii formau, evident, majoritatea în oraşele întemeiate de ei. Braşovul, Sibiiul, Sighişoara, Bistriţa, Sebeşul, Mediaşul intrau în această categorie. In număr apreciabil se găseau colonişti germani şi la Cluj, la Dej — privilegiile acestora din urmă sunt confirmate de regele Bela al IV-lea la 1236 — la Sătmar.

In suburbia Braşovului, în Şchei, găsim pe Români în veacul al XV-lea. Acolo fusese stabilită mai înainte o colonie de Bulgari care însă a fost asimilată de Români în decursul vremii. Radu cel Mare se adresează într'o scrisoare « vouă Bulgarilor din Braşov care v'aţi amăgit şi aţi ieşit şi aţi umblat cu Zăgoreanu » — se vede vreun hoţ sau contrabandist vestit — spunându-le că a intervenit pentru ei jupan Semca sulgerul şi că prin urmare le îngăduie să vie iarăşi şi să se « hrănească » adică să facă negoţ în Ţara Românească. In 1477 este pomenit şi un Costea presbyterum » adică popa Costea care locuia « in platea Bulgarorum », prin urmare în « strada sau uliţa Bulgarilor » din Braşov. Pe vremea lui Radu cel Mare, procesul de românizare al Bulgarilor din Şchei era în curs; în 1564, întâlnim, într'un proces o serie de nume caracteristice ale celor cari asimilau pe Bulgari: Cristea, Neagul, Petru Grecul, Oprea Surdul, Şerban Dancul, Burlă, Vlaicul, Oprea Strâmbul, Radul Porcan, Crăciun Stan, Ioan Porcarul, Radul Oprea Displetitul, etc.

Cârmuirea oraşelor. In ce priveşte cârmuirea oraşelor, constatăm că ea se face, şi de o parte şi de alta a Carpaţilor, prin consilii comunale, alese de cetăţeni, având în frunte un primar şi un ajutor. In Ardeal, consilierii comunali, în număr de doisprezece, se numeau « Bürger » adică cetăţeni, iar primarul « Bürgermeister ». Numele consilierilor a fost adoptat atât în Muntenia cât şi în Moldova sub forma uşor modificată, de « pârgar ». Erau tot câte doisprezece. Primarului i se spunea însă în Ţara Românească « *judeţ* », iar în Moldova « *şoltuz* », după germanul « Schultheiss », ajuns la noi prin filieră polonă (szoltys); câteodată se mai întrebuinţa în unele oraşe din Moldova, de pildă în Hotin, în Fălciu, şi termenul « voit », care în Ucraina designa pe primarul satului. Şoltuzul avea un ajutor, pe « *pârgariul cel mare* », cum e acel Arpentie din Târgul Neamţului, pomenit într'un document din 13 Iunie 1661 sau Giurge din Cotnari, martur într'un zapis fără dată. Cele mai vechi menţiuni despre aceşti conducători comunali le avem — excepţie făcându-se de actul din 1 Noemvrie 1404 al pârgarului Ulrich din Suceava, pentru care s'a propus data 1504 — din timpul lui Alexandru cel Bun şi al fiului său Ştefan Voevod. In 1421, şoltuzul şi pârgarii din Baia scriu în nemţeşte — de aceia ei îşi zic « Grof und gesworn Burger der Stat Molde » — voitului şi judeţilor din Lwów pentru o moştenire lăsată de Niclos Hecht din Baia oraşului polon. Prin 1434, — anul nu există în scrisoare, ci a fost dedus — « şoltuzul Hârlea din Bârlad » se adresează birăului din Braşov, cerându-i să urmărească pe doi oameni de acolo pentru suma de zece zloţi pe care o plătise pentru ei, fiindu-le chezaş. Probabil din 1435, — anul iarăşi nu este arătat, dar rezultă din compararea cu alte acte similare, cu dată certă — sunt cele două circulări ale lui Ştefan Voevod cu privire la negustorii braşoveni. In cea dintâi, din 5 Martie, domnul se adresează « tuturor boierilor şi vornicilor şi *şoltuzilor şi pârgarilor* şi juzilor şi vătămanilor... », interzicându-le să se despăgubească dela negustorii braşoveni pentru datoriile ce au de primit dela alte persoane din Braşov. In cea de a doua, din 19 Dechemvrie, Ştefan se adresează în mod special « tuturor şoltuzilor şi pârgarilor din toate târgurile, ce sânt în Ţara Noastră », pentru a lăsa pe negustorii braşoveni « să-şi vândă mărfurile lor mărunte, cum au vândut pe vremea părintelui nostru ». La 29

Noemvrie 1443, sunt menţionaţi « pârgarii dela Baia » care stăpâneau, împreună cu mănăstirea Moldoviţa, două mori. Despre aceşti pârgari ştim că erau Saşi: ne-o spune documentul din 26 Ianuarie 1453, care prevede ce sumă vor plăti « Saşii din Baia » dacă înţelegerea făcută de Domn cu « șoltuzii și pârgarii » lor nu va fi respectată. In Suceava, pe lângă şoltuzul obișnuit, mai era, din pricina marelui număr de Armeni stabiliţi acolo, şi un şoltuz sau un voit armean, deosebit. Il găsim printre martorii hrisoavelor din 5 Iunie 1449 şi 13 Iunie 1456; numele e caractteristic: « Serchiz voit armean ».

Pentru Ţara Românească în afară de documentul din 1406 al lui Mircea cel Bătrân, pomenind pe jupan Bratul « judeţul Jiului » (**сѫдєцъ Жꙋлю**), cităm scrisoarea din timpul lui Vlad Dracul (anii circa 1433—1437) prin care boierii Stanciul vistierul şi fratele său Constandin comunică Braşovenilor că s'a făcut mărturia pe care o cereau aceştia « înaintea lui Hanăş şi *înaintea pârgarilor din Târgovişte* » (**и прѣд пръгари ѡт Тръговищ̄а**) și prin urmare, să se elibereze « avutul ». In 1482, tot în legătură cu Brașovenii, Vlad Călugărul trimite o poruncă « tuturor oamenilor ce se găsesc în ţara noastră: și pârcălabilor de prin toate oraşele noastre *şi pârgarilor* şi vameşilor ce sânt prin oraşe sau la Dunăre, pe unde se vânează peştele, şi oricărui alt om » să lase pe negustorii din Brașov să vânză şi să cumpere nestingheriţi, plătindu-şi bine înţeles numai « vama cea veche... după aşezământul de mai înainte ».

Judeţul sau şoltuzul şi pârgarii reprezentau târgul în raporturile cu Domnul și cu dregătorii și îl administrau. Ei aveau grijă de hotarele târgului, să nu fie încălcate de vecini iar când aceasta se întâmpla, purtau judecată pentru restabilirea lor. E cazul oraşului Gherghiţa al cărui judeţ, Gheorghe, şi cei 12 pârgari poartă judecată, în 1560, cu satul Meleştii. Acesta rămâne de lege şi Domnul întăreşte orăşenilor « moșia din toate părţile împrejurul oraşului, cum au ţinut de mult, pentrucă a fost bătrână și dreaptă moșie » a lor. Tot în sarcina şoltuzului sau judeţului şi a pârgarilor era hotărnicirea proprietăţilor particulare din cuprinsul târgurilor și adeverirea tranzacţiilor (vânzări, cumpărări, schimburi, danii) între târgoveţi; acestea din urmă erau trecute într'un « catastih » care putea servi astfel, în caz de procese, drept

mărturie. Nu ştim dacă asemenea catastife erau în *toate* oraşele în epoca veche; la Bârlad îl constatăm în 1632; la Iaşi, el exista la începutul veacului al XVII-lea. După acest ultim catastih se dădea la 15 Martie 1620 adeverinţă că Vitold logofătul a vândut lui Nicoriţă mare vornic de ţara de sus «o casă cu tot locul împrejuraş în uliţa ungurească, lângă Mihai», sub domnia lui Gaspar Vodă şi «în zilele lui Glegorcea Lapte-Acru, cu 12 pârgari».

Pe actele eliberate, în afară de menţionarea numelui şoltuzului sau judeţului şi a pârgarilor, care mai târziu, iscăleau chiar, se punea şi *pecetea* târgului. Ea era de obiceiu în legătură cu produsul carcateristic al regiunei sau cu vreo împrejurare specială proprie oraşului. Astfel pecetea Trotuşului, — o cunoaştem de pe acte dela sfârşitul veacului al XVI-lea — avea reprezentat un braţ încovoiat ţinând ciocanul ridicat: aluzie la ocnele din apropiere. Pecetea târgului Şcheia din Roman un peşte; a Botoşanilor, un păun; a Băii — foarte veche, din veacul al XIV-lea — un cerb fugind; a Romanului, un cap de mistreţ; a Pietrei, o căprioară; a Lăpuşnei, o cruce; a Bârladului, soarele şi trei peşti; a Siretului, chipul Sfântului Ioan. In Ţara Românească, pecetea, cu legenda în latineşte, a Câmpulungului, înfăţişează o pasăre; aceea a Bucureştilor, pe fecioara Maria cu princul Isus în braţe; a Piteştilor, o cruce.

O altă atribuţie a acestui organ comunal era repartizarea, prin cislă, a dărilor şi a muncilor pe care trebuiau să le presteze orăşenii şi sătenii de pe moşia sau din cuprinsul ocolului respectiv. In caz de judecată, şoltuzul sau judeţul şi pârgarii puteau pronunţa pedespe: lovituri de toiege sau gloabe adică amenzi. Vinovatul avea însă drept de apel la judecata domnească.

In afară însă de aceste organe comunale, judeţul sau şoltuzul şi pârgarii, mai erau în târguri şi reprezentanţii autorităţii centrale, ai domnului.

In Ţara Românească ei se numeau «*pârcălabi*». In 1482, Vlad Călugărul se adresează, după cum am văzut mai sus, «pârcălabilor de prin toate oraşele noastre», poruncindu-le să nu supere pe negustorii braşoveni; mai înainte, în 1476, Octomvrie 7, Vlad Ţepeş dăduse o poruncă similară; potrivit ei, nimeni nu trebuia să «bântuie» pe Braşoveni sau să le pună vămi mai mari «nici pârcălabii de oraşe, nici vornicii, nici vameşii dela

oraşe, nici vameşii ce sânt la vămile plaiurilor » sau « la Dunăre ». Erau tot una aceşti « pârcălabi de oraşe » cu pârcălabii cari conduceau judeţele şi cari îşi aveau — evident — reşedinţa în oraşele respective sau în cetăţi ? Suntem înclinaţi s'o credem, deoarece e puţin probabil să fi existat doi dregători, numiţi la fel, în acelaşi loc.

Pe lângă pârcălabi, documentele mai amintesc în oraşe, tot ca organe ale Domniei, pe *vornici.* Ei sunt citaţi în scrisoarea pomenită mai sus, a lui Vlad Ţepeş; îi vom găsi şi mai târziu, în veacul al XVII-lea, cum e de pildă vornicul de Târgul-Jiiu, în 1630. Bănuesc că aceştia erau subalternii marelui vornic şi aveau ca atribuţie judecarea pricinilor.

In Moldova, reprezentanţii puterii centrale în târguri, se numeau de asemenea *vornici.* Ii aminteşte pentru întâia dată Ştefan, fiul lui Alexandru cel Bun, în scrisoarea sa din c. 1435 în care arată « tuturor boierilor şi vornicilor şi şoltuzilor şi pârgarilor şi juzilor şi vătămanilor », deci tuturor dregătorilor: dela curtea domnească, din târguri şi din sate, cum trebuie să procedeze în privinţa datoriilor de bani pe care le au faţă de localnici unii dintre Braşoveni. Mai multe lămuriri ne dă asupra atribuţiilor lor un document dela Ştefan cel Mare. La 30 August 1479, acesta hotărăşte ca pe locuitorii satului Rădăuţi, atârnător de « mitropolia » de acolo, să nu-i poată judeca « nici un boier al nostru, nici staroştii, nici şoltuzii şi pârgarii din Suceava, nici şoltuzii şi pârgarii din târgul Siretului, *nici vornicii din aceste două târguri*, nici globnicii din ţinutul Sucevii, ci numai episcopul de acolo sau delegatul acestuia. Se face o singură excepţie: « *numai pentru sfadă în târg şi pentru furtişagurile ce s'ar dovedi la faţa locului în târg, să-i judece pe oamenii din Rădăuţi vornicii târgului* ». (дворници торговски). Prin urmare, vornicii din târgurile moldovene erau cei cari judecau aşa zisele delicte flagrante; ei puteau pronunţa deci sentinţe: lovituri de toiege şi gloabe. Un asemenea vornic este « Vlad Tuceaiski, vornicul din Târgul Romanului » care apare ca martor în documentul din 7 Ianuarie 1403, dela Alexandru cel Bun, ocupând locul al 16-lea, aşa dar spre sfârşitul listei. Tot vornici de târg par a fi unii dintre acei « Vornici de Suceava » cari apar în câteva documente dela Alexandru cel Bun, împreună cu alţi vornici — cei mari — şi în urma acestora în lista de martori.

Târgurile, întocmai ca şi satele — cele mai multe din ele fuseseră doar la început simple sate — îşi aveau fiecare « hotarul » lor, pe care târgoveţii făceau agricultură, creşteau vite, aveau mori, etc. Aceste hotare sau măcar porţiuni din ele aparţineau uneori — ca la Curtea de Argeş şi la Gherghiţa — orăşenilor; aceştia pot vorbi prin urmare de « ocina » lor; în genere însă, hotarele erau proprietate domnească; unele târguri mai noui s'au desvoltat chiar şi pe proprietăţi boiereşti. Târgoveţii aveau aşa dar numai folosinţa pământului, pentru care plăteau dări şi prestau munci voevodului, proprietatea rămânea a acestuia din urmă. De aceia, Domnul poate dispune de « hotarele » târgurilor; le poate mări, alipind la ele moşii cumpărate, după cum le poate şi micşora, dăruind boierilor sau mănăstirilor părţi din ele. Aflăm astfel dintr'un hrisov dela Vlad Călugărul (1493) că fratele său Radu cel Frumos luase mai multe sate dela nişte boieri şi le dăruise mănăstirii Tismana şi « cetăţii » adică târgului de acolo. Tot aşa Ştefan cel Mare, în 1495, cumpără cu 100 de zloţi tătăreşti seliştea Ivancea şi o alipeşte de hotarul târgului Bârlad, după cum în 1475 alipise de hotarul târgului Piatra jumătate din satul Tortoreşti. Cu deosebire importantă este sporirea hotarului târgului Vaslui, în 1491, când Ştefan îi adaogă 16 sate şi selişti cumpărate de el dela diferiţi proprietari cu însemnata sumă de 1490 de zloţi tătăreşti. Dimpotrivă Neagoe Vodă Basarab *ia* moşia Flămânzeşti a oraşului Curtea de Argeş, şi zideşte pe ea vestita sa mănăstire. La fel, Miron Barnowski dăruieşte boierului său Buhuş o moşie în hotarul Târgului Frumos. Evident, târgoveţii puteau avea, ca şi ceilalţi locuitori, proprietăţile lor prin cumpărătoare. De asemenea erau considerate ca proprietăţile lor plantaţiile — vii, livezi — precum şi construcţiile pe care le făceau în hotarele târgurilor. La 28 Mai 1470, şase locuitori din Hârlău vând lui Ştefan cel Mare o vie de nouă fălci şi patru « corocini » (probabil « paşi » cu preţul de 544 de zloţi tătăreşti. In genere însă, hotarele târgurilor erau destul de întinse ca fiecare să aibă în deajuns loc de arătură şi imaş.

In Moldova, constatăm, în afară de hotarele târgurilor, şi « *ocoalele* » lor. Prin acest termen se înţelegeau un număr de sate dimprejurul fiecărui târg, care depindeau de acesta sub raportul administrativ, erau sub « ascultarea » lui. Numărul satelor nu era

fix, ci varia; el putea fi sporit sau micşorat, după cum cereau interesele Domniei. In 1435, în scrisoarea lui Iliaş către regele Vladislav al Poloniei, sunt menţionate pentru întâia dată ocoalele (în slavoneşte: колостъ; mai târziu acest termen ajunge să însemne şi ţinut) târgurilor Vaslui, Bârlad şi Tecuciu. Din documentul cu data 12 Aprilie 1458 prin care Ştefan cel Mare confirmă «mitropoliei» de Roman satele Leucuşanii şi Dragomireştii, specificând că locuitorii lor nu vor avea niciun fel de îndatorire către târg, rezultă că aceste sate ţineau de «ocolul» Romanului. Tot în timpul lui Ştefan sunt amintite şi ocoalele târgurilor Piatra şi Bacăul. De cel dintâi ţineau satele Zăneştii, Stolnicii şi Faurii, pe care domnul le dărueşte la 20 Aprilie 1491 mănăstirii Tazlăului; de cel de al doilea, satul Bureştii de pe Siret, numit şi Fundul, pe care Ştefan îl dărueşte de asemenea mănăstirii Tazlăului, la aceeaşi dată. Tot de ocolul Pietrei ţinea şi seliştea de pe pârâul Almaşul mic pe care Petru Şchiopul o dărueşte în 1577 mănăstirii Pângăraţilor.

Şi în Ardeal, oraşele aveau «hotarele» lor; la început, în epoca arpadiană, aceste hotare erau de drept proprietatea regelui care putea să le dăruiască, întocmai ca şi dincoace de Carpaţi. Ulterior însă, ele devin proprietatea oraşelor şi nu mai pot fi înstrăinate.

Satele au constituit întotdeauna forma de aşezare tipică a noastră. Cuvântul e de origine latină, vine din «fossatum» adică «loc înconjurat cu şanţ» (fossa), deoarece şanţul alcătuia limita sau hotarul satelor în epoca stăpânirii romane. Din fossatum s'a făcut «fsat»: în această formă găsim cuvântul în Psaltirea Scheiană; de aci, apoi, s'a ajuns la forma de astăzi. In secolele XIV şi XV, satele erau mult mai mici decât cele de astăzi; satele întinse, cu populaţie numeroasă, constituiau o excepţie. Se împărţeau în trei categorii: sate *domneşti*, aşezate pe proprietăţile domniei, sate *boiereşti sau mănăstireşti* care erau proprietatea boierilor şi mănăstirilor şi satele de *moşneni sau răzăşi*, formate din coproprietari, descendenţi dintr'un strămoş comun. Satele domneşti erau administrate, în Moldova, în secolul al XV-lea, de *cnezi*, *juzi* sau *vătămani*. Sunt numeroase documentele care amintesc pe aceşti reprezentanţi ai autorităţii centrale. La 30 Ianuarie 1425, Alexandru cel Bun dărueşte lui Ştefan zugravul, pentru a lui «dreaptă şi credincioasă slujbă» patru sate pe

Miletin, dintre care unul designat prin expresia «*unde este jude Paşco*». Acelaşi domn dăruieşte la 24 Iulie 1428 boierului Sinat şi fraţilor săi trei sate; în unul din ele, pe Tutova «*este cneaz Ciorsac*». In sfârşit, tot Alexandru dărueşte, la 25 Dechemvrie 1422, boierului Boguş şi tatălui său Nesteac satul Cuciurul «*unde a fost vataman Gherman*». In secolul al XVI-lea termenii jude şi cneaz dispar, rămânând acela de vataman împrumut dela Ruşii vecini unde el avea şi înţelesul de «judecător sătesc»; mai târziu, reprezentantul Domnului se mai numeşte şi *vornic*. In Ţara Românească el poartă numele de *pârcălab*, întocmai cum se numeau şi reprezentanţii Domnului în târguri.

Satele boiereşti şi mănăstireşti erau administrate în Moldova de *uriadnici* şi *vătămani*, cari reprezentau pe proprietari. Ei aveau grijă să se strângă dijmele datorite de locuitori; tot ei mânau pe aceştia la lucru, unde cereau stăpânii satelor. In Ţara Românească, administratorii satelor boiereşti şi mănăstireşti se numeau *pârcălabi*. La 18 Aprilie 1599, Mihai Viteazul porunceşte «pârcălabului din Albeşti» al lui Radu Postelnicul să lase în pace satul Poenarii asupra căruia ridicase pretenţiuni stăpânul său, deoarece el aparţine mănăstirii Vieroşul. «Să laşi satul sfintei mănăstiri — spune Domnul — ...să nu-l zătigneşti, nici cu dânsul să lucrezi... (să fie) pentru ajutorul părintelui egumenul la orice va voi să poruncească, şi să lucreze unde va fi lucrul sfintei mănăstiri».

In satele de moşneni sau răzăşi nu constatăm un reprezentant anumit al Domnului. Ele se administrau singure, fruntaşii satului repartizând, prin cislă — aceasta înseamnă: potrivit aprecierii lor comune, întemeiate pe o cunoaştere exactă a averii fiecăruia — sarcinile adică birurile şi eventualele gloabe sau năpăşti. Moşnenii sau răzăşii dintr'un sat se împărţeau pe «cete», după familii, sau grupuri de familii, fiecare ceată având un conducător al ei. Găsim astfel într'un document din 1525, privitor la satul Peştişanii de sus din Gorj pe «Vâlcul cu ceata lui», şi pe «Dragomir cu ceata lui». De bună seamă aceşti conducători de ceată alegeau, pentru a-i reprezenta faţă de domnie şi faţă de pârcălabul judeţului, pe unul dintre ei, iar acesta, împreună cu sfatul fruntaşilor, adică a conducătorilor de ceată, asigura executarea poruncilor domneşti. Credem deci că satele de răzăşi sau moşneni au avut,

sub raportul administrativ, o organizare similară cu aceea a târgurilor unde în frunte era judeţul sau şoltuzul şi cei 12 pârgari. Trebuie să adăogăm că în aceste sate se aflau mulţi dintre subalternii marilor dregători, dintre vistiernicеii, spătăreii, păhărniceii, etc. pe care-i amintesc documentele secolelor XV şi XVI. Printre cei cari iau parte, în 1520, la aşezarea hotarului dintre Ţara Românească şi Ardeal, găsim şi pe un « Radu logofăt din Boreşti » şi un « Socol logofăt din Baia ».

BIBLIOGRAFIE

Oraşele sau Târgurile: I. *Dobrogea*: 1. G. Popa-Lisseanu, *Incercare de monografie asupra cetăţii Dârstorul-Silistra*, Bucureşti, 1913, IV + 244 p. in 8°; 2. C. Brătescu, *Contribuţiuni la studiul Deltei Dunărene*, în *Bul. Soc. Geogr.*, XL (1921), p. 194—215; 3. O. Tafrali, *La cité pontique de Dionysopolis, Kali-Akra, Cavarna, Téké et Ekréné*, Paris, 1927, 80 p. in 8°; 4. Col. M. Ionescu-Dobrogeanu, *Tomi-Constanţa, monografie*, Constanţa 1931, XII + 136 p. in 8°; 5. Gheorghe I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucureşti, 1935, 200 p. in 8°; 6. Octavian S. Mărculescu *Cavarna medievală şi modernă (monografie istorică)*, Cernăuţi, 1936, 31 p. in 8° (Extras din *Analele Dobrogei*, XVII); 7. Fr. Babinger, *Histria (Istros) au XVI-e siècle*, în *Rev. Hist. Sud-Est*, XVIII (1941), p. 137—139; Const. C. Giurescu, *Pentru descoperirea Vicinei*, în *Rev. Ist. Rom.*, XI—XII (1941—1942), p. 530—531.

II. *Ardealul*: 7. G. D. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, vol. I, ed. 4-a Sibiiu, 1925, XIX + 611 p. in 8°; 8. Petre Dejeu, *Monografia municipiului Oradea şi judeţului Bihor, vol. I. Aşezămintele culturale din municipiul Oradea şi judeţul Bihor*, Oradea, 1926, 335 p. in 8°; 9. Henrich Zillich, *Kronstadt*, Braşov, 1927, 51 p. in 4°; 10. Oskar Kisch, *Die wichtigsten Ereignisse aus der Geschichte von Bistritz und des Nösnergaues von der Zeit der Kolonisten-Einwanderung bis zur Gegenwart*, vol. I (1141—1699) « Bistriţa », 1926, 143 p. in 8°; 11. O. Fr. Krasser, *Hermannstadt*, Braşov, 1927, 62 p. in 4°; 12. Ioan Medrea, *Sighişoara*, 1928, 32 p. in 8°; 13. Emil Sigerius, *Vom alten Hermannstadt*, Sibiu. 1928, 192 p. in 8°; 14. Octav Şuluţiu, *Braşov*, Bucureşti, 1937, 228 p. in 8°.

III. *Ţara Românească*: 15. G. I. Ionescu-Gion, *Istoria Bucurescilor*, Bucureşti, 1899, 818 p. in f°; 16. N. Iorga, *Introducere* la vol. I de *Studii şi documente*, Bucureşti, 1901, XLIX p. in 8°; 17. Al. Ştefănescu, *Istoria Târgu-Jiului*, Târgu Jiului, 1906, IV + 487 p. in 8°; 18. G. Poboran, *Istoria oraşului Slatina*, ed. 2-a, Slatina, 1909, 507 p. in 4°; 19. Gh. Zagoritz, *Târguri şi oraşe între Buzău, Târgovişte şi Bucureşti*, Bucureşti, 1915, 111 p. in 8°; 20. Stoica Theodorescu, *Monografia oraşului Câmpina, istoric şi documente*, Câmpina, 1924, 208 p. in 8°; 21. C. Rădulescu Codin, *Câmpulungul Muşcelului*, C-Lung, 1925, 288 p. in 8°; 22. Dan M. Iliescu, *Un*

vechiu oraş dispărut: *Cetatea de Floci (încercare de monografie)*, Bucureşti, 1930, 43 p. in 8°; 24. ING. GH. T. MARINESCU, *Brăila vecke (Schiţă a evoluţiei istorice)*, Brăila, 1930, 32 p. in 8° (Extras din *Analele Brăilei)*; 25. DR. SAMARIAN GH. POMPEI, *Istoria oraşului Călăraşi (Ialomiţa) dela origine până la anul* 1852, Bucureşti, 1931, 292 p. in 8°; 26. ANASTASE GEORGESCU, *Craiova, Cercetări istorice, I. Târgul Craiovei*, Craiova, 1936, 113 p. in 8°; 27. N. IORGA, *Istoria Bucureştilor*, Bucureşti, 1939, 398 p. in 8°.

IV. *Moldova*: 28. EPISCOPUL MELCHISEDEK, *Chronica Huşilor şi a Episcopiei cu aseminea numire*, Bucureşti, 1869, IX + 463 + 175 p. in 8°; 29. EPISCOPUL MELCHISEDEK, *Chronica Romanului şi a Episcopiei de Romanu*, Bucureşti, 1874, IV + 353 p. in 8°; 30. V. A. URECHIA, *Sigilul târgului Petrei (judeţu Neamţu)* în *An. Acad. Rom. Mem. Secţ. Ist.*, t. X (1887—1888), p. 235—243; 31. N. IORGA, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii-Albe*, Bucureşti, 1899, 419 p. in 8°; 32. D. F. CAIAN, *Istoricul oraşului Focşani*, Focşani, 1906, IV + 281 + 283 p. in 8°; 33. AL. LAPEDATU *O nouă naraţiune a luptelor dintre Movileşti* 1606—1607 *şi Sigiliile Romanului şi Câmpulungului muntean. Comunicare*, Bucureşti, 1907, 13 p. in 8°. (Extras din *Conv. Lit.*, XL); 34. AL. LAPEDATU, *Antichităţile dela Baia, I. Note istorice*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, II (1909), p. 53—64; 35. N. A. BOGDAN, *Oraşul Iaşi. Monografie istorică şi socială, ilustrată*, Iaşi, 1913—1915, 522 p. in f°; 36. ARTUR GOROVEI, *Monografia oraşului Botoşani*, Fălticeni, 1926, 460 p. in 4°; 37. GH. GHIBĂNESCU, *Vasluiul, studiu şi documente*, Iaşi, 1926, LI + 342 p. in 8°; 38. GH. N. MUNTEANU-BÂRLAD, *Galaţii*, Galaţi, 1927, 202 p. in 8°; 39. DIMITRIE URZICĂ, *Sate şi târguri de pe înaltul podiş al Dorohoiului*, Bucureşti, 1928, 70 p. in 8°; 40. N. BĂNESCU, *Chilia (Licostomo) und das bithynische* Χηλή, în *Byz. Zeitschr.*, XXVIII (1928), p. 68—72; 41. AL. BOCĂNEŢU, *Istoria oraşului Cernăuţi pe timpul Moldovei*, Cernăuţi, 1929, 102 p. in 8°; 42. AUREL SAVA, *Documente privitoare la târgul şi ţinutul Lăpuşnei*, Bucureşti, 1937, 224 p. in 8°; T. HOTNOG, *Numele topic Bender din Basarabia*, în *Rev. Ist. Rom.*, VIII (1938), p. 241—242.

V. *Populaţia străină a oraşelor*: 43. D. RUSSO, *Elenismul în România. Epoca bizantină şi fanariotă*, Bucureşti, 1912, 70 p. in 8°; 44. N. IORGA, *Armenii şi Românii: o paralelă istorică*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secţ. Ist.*, t. XXXVI (1913—1914), p. 1—38; 45. N. IORGA, *Istoria Evreilor în ţerile noastre*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secţ. Ist.*, t. XXXVI (1913—1914), p. 165—205; 46. C. BRĂTESCU, *Populaţia Dobrogei*, în 1878—1928 *Dobrogea, Cincizeci de ani de viaţă românească*, Bucureşti, 1928, p. 201—257; 47. C. BRĂTESCU, *Ibn Batutah. Un călător arab prin Dobrogea în sec. XIV*, în *Analele Dobrogei*, IV (1923), 2, p. 138—156.

V. şi p. 235, nr. 13; p. 335, nr. 3; p. 579, nr. 11.

CLASELE SOCIALE

In epoca veche, toţi proprietarii de pământ, indiferent de suprafaţa stăpânită, mii de fălci sau câţiva stânjeni, erau boieri, adică nobili. Ei au constituit pătura conducătoare şi armata statelor noastre.

Problema vechii noastre organizări sociale a fost mult discutată în ultimile decenii; s'au formulat păreri cu totul deosebite şi asupra originii categoriilor sociale şi asupra evoluţiei lor. Unii dintre istorici au susţinut că a existat la început, constituind temeiul naţiunii noastre, o ţărănime liberă şi stăpână pe ogorul ei, care apoi a fost treptat-treptat aservită de către boieri şi că aceştia din urmă îşi datoresc puterea şi averea unui act de usurpare; alţii istorici au pus accentul dimpotrivă pe boieri, adică pe proprietari, aceştia formând elementul esenţial al statului, ţăranii având la început o situaţie de dependenţă, de iobăgie. Dacă s'au exprimat păreri atât de categoric opuse, cauza trebuie căutată nu numai în dificultatea de a deosebi, din mulţimea ştirilor pe care ni le oferă materialul documentar adevărul, dar şi, aşa cum s'a întâmplat cu o sumă de probleme, *în ideile preconcepute ale istoricilor*, în dorinţa lor de a găsi argumente şi justificări din trecut pentru rezolvarea unor probleme din zilele noastre. Intocmai după cum problema continuităţii Românilor în Dacia Traiană a fost văzută de istoricii unguri prin prisma interesului ce aveau de a dovedi că sunt anteriori în Ardeal nouă, tot aşa şi problema vechii organizări sociale în Principate a fost influenţată de necesitatea satisfacerii dezideratelor legitime ale ţărănimii din zilele noastre. Improprietărirea a fost o necesitate; ea trebuia realizată oricum s'ar fi desfăşurat procesul social în trecut. Nu era prin urmare nevoie de justificări şi de argumente istorice. Astăzi,

după împroprietărire, deosebirea între diferitele păreri ale istoricilor, este mai mică; asupra câtorva puncte esenţiale s'a ajuns la un acord; pe măsură ce materialul documentar, încă în mare parte inedit, va fi dat la lumină, se vor lămuri şi chestiunile care au mai rămas controversate.

Din documentele veacurilor XIV şi XV, rezultă că au existat în Principate patru mari categorii sociale: 1. *Proprietarii de pământ* numiţi generic *boieri*, dar cari purtau şi o sumă de alte nume, în legătură cu diversele aspecte ale situaţiei lor; în această categorie intră şi *mănăstirile*. 2. *Vecinii* sau *rumânii*, depinzând de cei dintâi şi locuind în satele acestora. 3. *Robii* cuprinzând în ambele principate pe Ţigani, iar în Moldova şi pe Tătari. 4. *Orăşenii*, cari au o situaţie aparte.

Boieri s'au numit în epoca veche toţi proprietarii de pământ, indiferent de suprafaţa stăpânită. Şi cel care avea zeci de sate şi acela care trăia în devălmăşie cu rudele lui pe o parte dintr'un sat, tot *boier* se chema. Acest cuvânt înseamnă *nobil*, *de frunte*, noi l-am luat dela Slavi, iar aceştia la rândul lor dela năvălitorii mongoli sau turci, poate dela Bulgari a căror nobilime se împărţea în două categorii: cei mari numiţi tocmai aşa *boleari*, şi cei mici, *bagaini*.

In primele timpuri ale vieţii de stat româneşti, nobilimea a fost reprezentată prin urmare de proprietarii pământului; mai târziu titlul de boier a ajuns să se dea în special marilor proprietari şi dregătorilor, adică slujbaşilor domneşti, iar dela reforma lui Constantin Mavrocordat (1739) înainte, el a privit exclusiv pe aceştia din urmă. Evoluţia e semnificativă. Astfel stând lucrurile, e dela sine înţeles că boierimea a fost *anterioară* întemeierii Ţării Româneşti şi a Moldovii. Proprietari de pământ au existat şi mai înainte: ei sunt acei « majores terrae » pe cari-i pomeneşte diploma Ioaniţilor, din 1247, referindu-se la Oltenia. Ei ajută pe Litovoi în lupta împotriva Ungurilor, ei sunt biruitorii dela Posada, în 1330, asupra lui Carol Robert. Tot aceşti proprietari de pământ au ajutat lui Bogdan şi tovarăşilor lui să respingă oştile trimise de regele Ludovic al Ungariei. Din rândul lor şi-au ales întemeietorii statelor dregătorii; pe dânşii îi citează adeseori grămăticii primelor acte printre martorii cari adeveresc donaţiile sau întăririle domneşti. Ei sunt boierii fără titluri de dregătorii,

dar cu indicaţia locului unde-şi au proprietatea, cari apar adeseori în hrisoavele dela începutul veacului al XV-lea. « Dragomir din Segarcea » pomenit în hrisovul din 10 Iunie 1415 al lui Mircea cel Bătrân, « Şandru dela Tudora » şi « Micu dela Molniţa » citaţi în acela din 29 Iunie 1400 dela Alexandru cel Bun sunt tot atât cât nobilii francezi contemporani cari adăogau după numele lor pe acela al proprietăţii respective (Jean de Vienne, Guillaume de Rochefort, etc.).

In afară de numirea generică de *boieri*, constatăm că proprietarii de pământ mai poartă în Ţara Românească o serie încă de alte nume: *megiaşi*, *cnezi*, *juzi*, *judeci* şi *moşneni*.

Inţelesul cuvântului *megiaş* constatat atât în ducumentele slave cât şi în cele româneşti este acela de « vecin de moşie », fie că e vorba de proprietarii în devălmăşie în acelaşi sat, megiaşi deci unii faţă de alţii pentru toată întinderea moşiei, fie că se referă la proprietarii cari îşi hotărniciseră părţile. Incepând din secolul al XVI-lea înainte, denumirea de megiaşi s'a dat mai ales celor dintâi; ea se întrebuinţează, în mod obişnuit, cum era şi de aşteptat de altfel, în actele privind proprietatea, în special vânzările sau chestiunile de hotare. Un exemplu caracteristic, care dovedeşte în acelaşi timp echivalenţa termenilor megiaş şi boier, găsim în actul din 1 Mai 1570 dela Alexandru Vodă, care întăreşte lui Vlaicu clucerul din Rumceni, surorilor lui, Stana şi Maria, şi fiilor lui Vlad, anume Staico, Dragul şi Coadă, stăpânirea asupra moşiei dela Cislău, în lunca Bâşcei. Asupra acestei moşii ridicaseră pretenţii şi Stoica, Cuciul, Vlad şi Stan cu toată « ceata » lor din Poieni; pentru a se hotărî de partea cui e dreptatea, se recurge, după obiceiul ţării, la instituţia jurătorilor. « Atunci am trimis domnia mea — citim în hrisov — pe sluga domniei mele anume Stoian spătarul acolo, între ei, ca să se uite şi să adeverească *cu megiaşii*, *oameni bătrâni şi buni dimprejurul locului*. Şi aceşti boieri, mai sus zişi şi cu pârâşii lor şi împreună cu sluga domniei mele mai sus scris Stoian spătarul, au adunat *150 de boieri dimprejurul lor* şi i-au adus în biserică sluga domniei mele Stoian spătarul, ca să jure cu sufletele lor ce ştiu de această ocină, mai sus zisă şi pe unde-i ştiu hotarele cele vechi. Iar *aceşti megiaşi bătrâni şi oameni buni* 150 la număr au aşezat hotarul pe unde a fost vechiul hotar, chiar în mijlocul apei Bâşcei,

fiindcă a fost pe această apă, de când au descălecat bătrânii acest loc ». Aşa dar megiaş e tot una cu boier.

Un alt nume pe care-l poartă proprietarii din Ţara Românească, dar numai în documentele scrise în limba slavă şi în câteva româneşti care păstrează încă formule slave, este acela de *cnezi*. Cuvântul l-am luat dela Slavi (**кънѧѕь, кънѧзь**) unde el înseamnă la început stăpânitor, principe, iar Slavii, la rândul lor, dela vechii Germani, unde sub forma *Chuning*, avea înţelesul de « rege ». In documentele muntene cneaz are două înţelesuri: « om liber » şi « stăpân de rumâni ». Cu prima accepţiune îl întâlnim într'o sumă de acte în care e vorba de eliberare de rumânie; cităm, ca exemplu, pe acela din 25 Ianuarie 1615, dela Radu Mihnea care îngăduie moşnenilor din Puţurile (Dolj) ce fuseseră rumâniţi în silă de Mihai Viteazul pentru nişte năpăşti de biruri, să se răscumpere « *ca să fie iar cnezi* ». Cu cea de a doua accepţiune apare cuvântul cnez în hrisovul din 9 Ianuarie 1566 prin care Petru Vodă întăreşte moşnenilor din Mileşti stăpânire asupra ocinei lor din Mileştii de sus. Pentru această ocină avuseseră ei pâră în faţa domnului « cu satul Hâlmăjanilor *şi cu cneazul Hălmăjanilor* (**и със кнєз Хълмъжанилор**), cu Stan vel Spătar şi aşa pâra satul Hălmăjanilor şi *cneazul lor* (**и кнєз им**) Stan vel spătar, cum că au ocină până în apa Hămrăziei », dar rămân de lege la judecată. Cu amândouă înţelesurile, şi de « om liber », şi de « stăpân de rumâni », găsim cuvântul *cneaz* într'un act din 15 Ianuarie 1599 dela Mihai Viteazul, în care se arată că nişte rumâni din satul Grădiştea de jos « anume Toader şi Başco, ei s'au zălogit *de către cneazul lor Lăudat*... pentru 1400 de aspri. Apoi aceşti rumâni — spune Domnul mai departe — ei n'au stătut *a fi cnezi*, ci au vrut să se vânză în altă parte, la alţi boieri ». Prin urmare, dacă rumânii se răscumpărau, ei deveneau *cnezi* ca şi stăpânul lor de până atunci.

Jude este un termen care se întâlneşte foarte rar, ca un arhaism, în documentele muntene. Inţelesul lui e precizat în cartea de judecată din 21 Mai 1642 dată de jurătorii care avuseseră de cercetat cui se cuvin doi rumâni din Tâmbureşti revendicaţi deopotrivă de Mânăstirea Plumbuita şi de marele comis Radu. « Am adevărat cu sufletele noastre — spun aceşti jurători — că iaste Dobrotă şi Andrei rumâni de moşie ai mănăstirii şi i-au apucat

legătura la Mihai Vodă tot în sat în Tâmbureşti şi în plasa sventii mănăstiri, *carele de ce jude au fost închinaţi.* Intr'aceia noi <am> strâns bătrânii satului de i-am întrebat cum ştiu cu sufletele lor. Ei aşa au mărturisit cu sufletele lor înaintea noastră, cum sânt aceşti oameni rumâni şi *închinaţi de stăpânii lor* la svănta mănăstire ». Echivalenţa jude, stăpân de rumâni apare limpede.

Foarte frecvent este dimpotrivă termenul *judec* care redă în româneşte unul din înţelesurile cuvântului cneaz şi anume pe acela de « om liber ». Cei ce se răscumpără de rumânie devin « judeci », stăpânul care acordă libertate rumânului său îl « judeceşte ». Am putea cita numeroase exemple în acest sens; ne mărginim la următoarele trei: 1. Pe timpul lui Mihai Viteazul nişte proprietari din Mânăileşti se vânduseră rumâni logofătului Preda din Bârseşti; sub domnia lui Radu Mihnea, în 1615, ei vin însă cu pâră la Domn susţinând « cum că nu au luoat bani dela Preda lodofătul, *ce sânt judeci* ». 2. La 25 Iulie 1629, un locuitor din Scărişoara, Manole, cu fiul său Iordan, se vinde rumân lui Necula vistierul; în zapis citim: « pentru că eu Manole *fost-am tot judec* cu feciorii miei şi cu toată partea mea de ocină ». 3. La 5 Aprilie 1625, judeţul şi cei 12 pârgari din Râmnicul Vâlcei dau o mărturie « să se ştie *cum au judecit Mitrea peharnicul di la Mihăeşti pre rumânul lui*, pe Mărtin di la Titeşti, pre el şi cu ficiorii lui, câţi vor fi di la trupul lui, şi cu toată casa lui şi cu siliştea lui şi cu un loc de supt Mlac derept 20.000 de aspri gata, şi *l-au judecit de bună voia lui* şi cu ştirea unchilor lui, să fie om slobod şi la bună pace di către el şi di către ficiorii lui şi di către toate rudeniile lui, di nime bântuială să n'aibă ».

Cuvântul judec nu mai există astăzi în limba noastră; odată cu desfiinţarea rumâniei, prin reforma lui Constantin Mavrocordat, era firesc să dispară şi termenul care deosebea pe omul liber de cel cu stăpân.

Un nume care se dă adeseori proprietarilor este acela de *moşneni* sau *moşteni*, ceea ce înseamnă « stăpâni ai unei moşteniri, moştenitori, oameni cu moştenire ». In actele slave le corespund termenii *deadi*, *deadini*, *nasleadniţi*, cu acelaşi înţeles, (**дѣди**, **дѣдини**, **наслѣдници**), ultimul fiind cel mai des întrebuinţat. La început, cuvintele care au exprimat noţiunea de « proprietate rurală » aveau, atât în limba slavă cât şi în cea română,

înțelesul de « moștenire ». *Ocină* (очина) însemna « moștenire dela tată »; *baștină*, « moștenire părintească »; *dedină*, cuvânt care n'a intrat în limba noastră, așa cum au intrat celelalte două, « moștenire dela moși » (din дѣдъ moș); în sfârșit *moșie* a însemnat la început același lucru: « moștenire »; așa se lămurește expresia, întâlnită adeseori în documentele românești, « toată partea *și de moșie* și de cumpărătoare ». Dela înțelesul general de moștenire, toți termenii de mai sus au ajuns în chip firesc să aibă pe acela special de « moșie », « proprietate rurală », deoarece pământul constituia — de obiceiu — partea cea mai însemnată a moștenirii. Moșnenii erau prin urmare oameni cu moșie, moștenitori, scoborîtori din moșul comun, care întemeiase satul. Ei stăpânesc o parte a moșiei în devălmășie și anume pădurea, imașul, apa; casa, locurile de arătură și de fâneață sunt stăpânite individual. Fiecare moșnean are un drept al său în moșia satului, drept determinat prin înrudirea sa cu moșul comun și prin eventuale cumpărări și socotit, după regiune, în stânjeni, lei, bănișori, dramuri. Când un moșnean vinde moșia, el vinde dreptul sau partea sa, « cât i se va face » sau « cât se va alege » la o eventuală hotărnicire. La 18 Iunie 1517, Neagoe Basarab întărește lui Calotă, marele vornic, « partea lui Moșu toată veri câtă se va alege » din Lupșanu, « pentru că a venit Moșu înaintea Domniei mele de și-a închinat partea sa toată, iar el s'a lăsat rumân să fie de a sa bună voie... jupanului Calotă ».

Toate aceste numiri, megiaș, cneaz, jude, judec, moșnean, la început se dădeau tuturor proprietarilor, indiferent de suprafața stăpânită. Cu vremea însă, s'a produs în sânul boierimii o diferențiere; unii dintre proprietari ajung prin dregătorii, prin favoarea domnească să strângă averi mari și își hotărnicesc părțile lor. Ceilalți continuă a stăpâni în devălmășie moșia; drepturile lor scad necontenit, deoarece scoborîtorii moșului comun sunt din ce în ce mai numeroși. Când birurile sporesc, când greutățile se adaogă, unii dintre ei sunt nevoiți chiar a-și vinde « părțile » lor, ajungând astfel rumâni. In secolul al XVI-lea și al XVII-lea acest dublu proces merge crescând: tot mai mulți sunt pe de o parte cei care-și hotărnicesc drepturile lor, pe de alta cei cari sărăcesc, apropiindu-se de starea rumânilor. Incepând din secolul al XVI-lea, numirile analizate mai înainte se dau de

preferinţă *micilor proprietari*, pentru cei mari întrebuinţându-se în mod obişnuit titlul de *boier*. Acest titlu li se cuvine însă, de drept, şi celorlalţi: toţi proprietarii sunt nobili, sunt boieri. De aceea întâlnim adeseori în unul şi acelaşi document alternanţa megiaş, boier, moşnean, boier sau cneaz, boier.

In Moldova, constatăm unele deosebiri faţă de Ţara Românească. Moşnenilor li se spune *răzăşi*; asupra etimologiei acestui cuvânt, filologii nu se înţeleg: unii îl derivă din ungurescul *részes*, alţii din latineşte sau chiar din polonă. *Juzii* şi *cnezii* pe cari-i întâlnim în secolul al XV-lea nu sunt proprietari de sate, ci, aşa cum am arătat mai înainte, *administratori* ai lor, întocmai ca şi cnezii din Ardeal. Probabil că înainte de întemeierea statului moldovenesc, care s'a făcut *prin descălecare* din Maramureş, printr'un proces de cucerire, şi în Moldova juzii şi cnezii să fi avut proprietatea satelor respective; aşa s'ar explica şi de ce unele din aceste sate poartă numele foştilor juzi, ca de pildă «Mărăşeni, unde a fost Mareş jude»; «Balomireşti, unde a fost Balomir», etc. Deşi numele lor derivând din latinul judex, evocă imediat ideea de judecată, totuşi nici în Ţara Românească, nici în Moldova, juzii şi judecii n'au avut drept de judecată. «Termenul «judecie» care se întâlneşte în unele documente moldoveneşti din secolul al XV-lea este tot una cu «parte»; pentru judecători se întrebuinţează întotdeauna în actele slave termenul **сѫдци**.

Tot în rândul proprietarilor trebuiesc trecute şi *mănăstirile*. Inzestrate generos de Domni şi de boieri, ele ajung, încă la începutul secolului al XV-lea, să stăpânească averi uriaşe, zeci de sate, apoi locuri, mori, prisăci, iezere precum şi numeroşi robi Ţigani (în Moldova şi Tătari). Tismana şi Cozia aveau, la sfârşitul domniei lui Mircea cel Bătrân, o avere imobiliară cum nu se constată a fi avut vreun boier în vremea aceea (vezi vol. I, ed. 4-a, p. 485—6). Tot aşa, mănăstirile moldovene, în special Neamţul, Pobrata, Bistriţa, Moldoviţa, Putna, stăpâneau, la sfârşitul domniei lui Ştefan, adevărate latifundii.

Venitul pe care îl au boierii dela moşiile lor se numeşte «venit boieresc». El constă din *dijmele* pe care le plăteau locuitorii aşezaţi pe aceste moşii, dijmă din grâne numită şi *găleată*, dijmă din vin numită şi *vinăriciu*, apoi din *dările* pe care le plăteau

zişii locuitori pentru vitele lor şi în sfârşit din *munca* pe care o prestau aceştia. Spre a se deosebi de cele pe care le lua Domnul, găleata şi vinăriciul cuvenit boierilor se numeau *boiereşti*. In Moldova, claca s'a numit până în vremurile noastre, boieresc.

Proprietarii de pământ sau boierii au avut o deosebită însemnătate în trecutul nostru. Ei au fost elementul politic şi militar prin excelenţă. « Gloatele » nu luau parte la războ decât în mod excepţional; oastea obişnuită era formată din cei cari stăpâneau pământul, indiferent de suprafaţa moşiei şi de faptul că era hotărnicită sau nu.

Locuitorii satelor boiereşti şi mănăstireşti formau a doua categorie socială importantă. Ei purtau numele de « rumâni » în Ţara Românească, de « vecini » în Moldova şi de « iobagi » în Ardeal. Şi această categorie socială e tot aşa de veche ca şi aceea a boierilor, prin urmare, anterioară întemeierii Principatelor. Documente mai târzii, din veacul al XVII-lea, vorbesc de « rumâni de moştenire, dela strămoşi, de când cu aşezarea satului »; altele amintesc de rumâni « din descălecătoarea ţării ». In primele documente muntene, rumâni sunt cuprinşi de obiceiu sub denumirea de sat (село).

Astfel, când Mircea cel Bătrân se adresează « tuturor satelor (вьсѣмь селωмь) care sunteţi sub stăpânirea mănăstirii Tismana mari şi mici », spunându-le: « să ştiţi că nici unui cneaz sau boier al Domniei mele nu aveţi să fiţi de ocină, de ohabă, ci... v'am dat... să fiţi sub stăpânirea mănăstirei Tismana şi de toate slujbele şi dăjdiile... scutiţi », este evident că el se referă la locuitorii din sate. Că aceşti locuitori erau rumâni, rezultă din comparaţia cu actele similare ale vremii. La 1 August 1451, Vladislav Voievod întăreşte lui Mihail din Ruşi şi fiilor săi toate satele lor, scutindu-le în acelaşi timp de dări şi de slujbe. Rumânii din aceste sate nu sunt pomeniţi, deoarece ei erau cuprinşi în denumirea de *selo*. Că este aşa, o dovedeşte un document posterior, din 2 Octomvrie 1468, dela Radu cel Frumos, care confirmă şi el lui Mihai şi fiului său Stan posesiunile amintite, dând totdeodată poruncă celor ce vor umbla cu vreo slujbă prin ţară să aibă a se feri « de toate bucatele lor şi de toţi rumânii lor ». Menţionarea acestor rumâni nu e făcută atunci când se înşiră satele, în prima parte a documentului, deoarece în mod normal prin sat (selo)

se înţelegeau şi rumânii din el. Ei apar numai când Domnul dă poruncă expresă dregătorilor cari vor umbla după slujbele domniei prin ţară să nu se atingă de rumânii din aceste sate. Un caz asemănător constatăm în documentul din 23 Martie 1482 prin care Basarab cel Tânăr dă mănăstirii Snagovului, între altele, şi birul unor rumâni: « Şi iarăşi mai vârtos câte sate are sfânta mănăstire în judeţul Prahova, iar ea să aibă a-şi lua birul dela birarii cari vor fi pentru rumânii mănăstirei » (ѡт вечинєх монастирꙋ). Tot aşa în documentul din 16 Iunie 1493 prin care Vlad Călugărul dăruind mănăstirii Glavaciocul jumătate din satul Izvoranii, partea lui Deatco paharnicul şi Radu paharnicul, spune că o luase dela aceştia dându-le în schimb « toată balta şi cu vinăriciul domnesc, însă numai dela rumânii lor să iea, iar în cel din ţară să nu se amestece » şi două sălaşe de ţigani. Prin sat boieresc sau mănăstiresc se înţelegeau deci în primele timpuri ale vieţii noastre de stat şi rumânii din el, nu numai pământul. Dacă am insistat asupra acestui lucru este pentrucă unii istorici, plecând dela premisa că în mod obişnuit rumânii nu sunt pomeniţi în documentele secolului al XV-lea, au tras concluzia că instituţia rumâniei n'ar fi existat în acele timpuri.

Uneori se mai întrebuinţează şi numirea de « *case* » sau « *colibe* » (кꙋщи), subînţelegându-se, ca şi în numirea de « *sat* », oamenii sau locuitorii din ele. S'a mai zis rumânilor în slavoneşte şi *poslușnici* adică cei cari ascultă, cari slujesc, avându-se în vedere obligaţia esenţială a lor anume munca, apoi « *săraci* » (сираци, сиромаси), din pricina situaţiei lor materiale. Numele obişnuit însă, în documentele slave, este acela de *vecin* (вечинъ); numai foarte arareori se întrebuinţează şi acela de *vlah* (власи) care corespunde lui « rumân ». Evitarea acestui ultim termen este explicabilă: după întemeierea Principatelor, când şi noile state şi Domnii erau tot vlahi, întrebuinţarea lui, în înţelesul de rumân, ar fi putut produce confuzii. In textele mai târzii, româneşti, din veacul al XVII-lea, li se spune uneori rumânilor şi *podani*, *mişei* şi *ţărani*.

In Moldova, numele obişnuit este, în documentele slave, сꙋсѣдь care se traduce prin « vecin »; în cele româneşti, chiar cuvântul românesc corespunzător adică *vecin*. In Ardeal, li se spunea *iobagi*, diplomele latineşti îi numesc *rustici*, *coloni* şi, încă din veacul al XIII-lea, *iobbagiones*.

Caracteristica rumâniei este *dependenţa de un stăpân.* Rumânul ascultă de stăpânul — Domn, boier sau mănăstire — pe moşia căruia trăieşte; el este obligat să-i lucreze la ce-l va pune — aceasta e obligaţia de căpetenie — să-i dea apoi dijmă din produsele câmpului şi să-i plătească dări pentru vitele pe care le creşte. Eliberarea de rumânie nu se poate face *fără consimţământul stăpânului său*, chiar când se răscumpără cu bani, faptul e considerat ca o pomană a stăpânului, ca un act de milă sau de «iertare» din partea acestuia. Aşa se explică însemnarea lui Mihai Viteazul care vorbeşte de «pomana» pe care şi-a făcut-o el cu satul Sularul, dându-i voie să se răscumpere de rumânie; locuitorii satului îi plătiseră totuşi pentru această «pomană» 80.000 de aspri în Alba-Iulia. Numai în caz de robie, rumânul scapă — e şi natural — de legătura faţă de stăpânul său. Dacă se întoarce din robie, acesta nu mai are niciun drept asupra lui.

Această caracteristică a rumâniei, dependenţa de stăpân, ne face să înţelegem cum de se găsesc pomeniţi în documente rumâni *proprietari.* Citâm, de exemplu, cazul megiaşilor din Hurezi cari vânzându-se rumâni cu o parte din moşia lor lui Radu clucerul Buzescu, păstrează restul «peste râu, la Chilii şi cu vii» până în timpul lui Matei Basarab, când îl vând şi pe acela. Rumânii din satul Bezdead, al mănăstirii Vieroşul, cumpără sub Gavriil Moghilă un alt sat de rumâni anume Ştubeia din Mehedinţi, şi convin cu mănăstirea ca să-l primească pe acesta în locul lor, ei devenind judeci, adică liberi. După câtva timp, mănăstirea, constată însă că satul Ştubeia era prea depărtat şi nu-i aducea niciun folos; revine deci asupra schimbului; Matei Basarab îi dă dreptate, hotărînd ca să stăpânească mai departe Bezdeadul, «iar cu satul Ştiubeia, să facă rumânii din Bezdead ce vor vrea».

Asemenea cazuri de rumâni proprietari formează însă excepţia; în imensa majoritate a cazurilor, rumânii nu sunt proprietari, ci trăiesc pe moşiile altora. Ei cultivă aceste moşii din tată în fiu întocmai ca şi colonii din imperiul roman; spre deosebire de aceştia, au avut însă, după câte se pare, în secolele XIV—XVI dreptul de a se strămuta de pe o moşie pe alta, plătind în schimb proprietarului o dare specială, numită *găleata.* La acest drept se referă Radu cel Mare în documentul din 9 Ianuarie 1498 privind satele Bahna, Vârful Vladului şi Clicevăţul ale mănăstirii Tismana,

atunci când dispune: «câţi rumâni va vrea să meargă în satele sfintei mănăstiri, pârcălabii să nu îndrăznească a-i opri, fără numai să le ia găleata, pentrucă cine îi va opri, rău va păţi». In secolul al XVI-lea însă, rumânul nu se mai poate muta, fără consimţământul stăpânului său.

Situaţia de om neliber, de om cu stăpân se transmite şi asupra urmaşilor *în linie bărbătească* a rumânului. Şi copiii săi, şi nepoţii şi strănepoţii, într'un cuvânt toţi urmaşii săi sunt de asemenea rumâni. Femeia nu împărtăşeşte însă soarta bărbatului; ea nu e rumână. Când, foarte rareori, în câteva acte de vânzare ca rumâni, ea e pomenită alături de soţ sau de copii, aceasta se explică prin faptul că e vorba şi de vânzarea *părţii ei de moşie sau de aceea a fiilor ei.* Rumânia nu priveşte nici pe fete care sunt de asemenea libere. Dacă cineva poate face dovada că mama sa era necăsătorită, când l-a născut, atunci el scapă de rumânie. E cazul locuitorilor «Nan i Tudor i Stan cu ceata lor» din satul Găvăneştii de sus (jud. Buzău), care fiind revendicaţi ca rumâni de Episcopia de Buzău, invocă acest argument. Cei 12 megiaşi luaţi pe răvaşe domneşti care cercetaseră pricina le dau la 27 Noemvrie 1652 câştig de cauză, deoarece «aceşti oameni ce sunt mai sus zişi... i-am adeverit că sunt dentru nişte fete».

Faţă de stăpânul său, rumânul are trei obligaţii: *găleata*, *datul* şi *munca sau lucrul.* Prin găleată — numele vine dela unitatea de măsură a cerealelor, cam de mărimea baniţei — se înţelegea dijma din produsele pământului; ea se lua din grâu, orz, fân şi vin, adică din produsele mai însemnate. Dijma din vin se mai numea şi *vinăriciu*, uneori i se spune şi *otaştină*, ea reprezenta $^1/_{10}$ până la $^1/_{20}$ din producţie. Quantumul dijmei din grâu, orz şi fân pare a fi fost $^1/_{10}$. *Datul*, cuvânt foarte vechiu, reprezenta dijma din oi şi râmători, din stupi şi din peşte. Ea se lua în natură, uneori însă şi în bani. Nu se pomeneşte în documente ca *datul* să privească şi alte animale, în afară de oi şi râmători. Quantumul varia între 1 din 10 — atât se dădea de obiceiu pentru miere, ceară şi peşte — şi 1 din 30. Dijma din oi şi râmători se mai numea în epoca mai nouă şi *gorştină*; cea din stupi, *dijmărit.* Indatorirea de căpetenie a rumânilor faţă de stăpânii lor o forma însă *munca* sau *lucrul.* Ce anume şi cât trebuiau să lucreze ei, documentele veacurilor XIV—XVI nu ne spun. Expresia întrebuinţată în

actele care vorbesc de această îndatorire e numai ca rumânii să dea «ascultare» stăpânilor lor, să lucreze la ce-i vor pune. Constatăm că ei fac tot felul de munci: «ară, seceră, treeră, cosesc şi strâng fânul; cară recolta şi dijmele şi fac toate transporturile de care stăpânii lor au nevoie; lucrează viile, le îngrădesc şi fac haraci; construiesc şi repară casele, morile şi zăgazurile; sapă heleştee; servesc ca slugi şi oameni de încredere pentru supraveghere în felurite afaceri, ca păstori, ca morari şi ca păzitori împotriva făcătorilor de rele». Deşi numărul zilelor de lucru nu era precizat, exista totuşi şi în privinţa aceasta ca şi în privinţa *găleţii* şi a *datului*, o normă; la ea se referă Gavriil Moghilă atunci când, întărind mănăstirii Tismana satul Corzii dăruit de Ion sulgerul, spune că rumânii din acest sat să lucreze «tot lucrul ce iaste dostoenie (obligaţia!) rumânilor, cum lucrează ş'alalţi rumâni» Tot la această normă se referă şi Matei Basarab când porunceşte, la 26 Martie 1633, rumânilor din satul Paraipan, aparţinând mănăstirii Radu Vodă din Bucureşti «să ascultaţi de călugări la toate ce vă vor da învăţătură, să araţi şi să lucraţi la tot lucrul, cum este obiceiul şi legea rumânilor». De altfel, dacă stăpânul ar fi cerut o muncă prea mare, dacă le-ar fi impus un număr de zile excesiv, risca să-şi vadă în scurtă vreme satul pustiu, deoarece rumânii *fugeau* şi se aşezeau pe moşiile celorlalţi proprietari, cari respectau norma stabilită prin tradiţie. Chiar după această normă, se pare că munca era totuşi grea; stăpânii trebuiau adeseori să recurgă la ameninţări şi bătaie spre a sili pe rumâni s'o execute. Expresiile întrebuinţate în documente pentru a arăta scoaterea la lucru a rumânilor sunt «a mâna» sau «a scorni»; pe cei îndărătnici, Domnul însuşi porunceşte să-i bată. In 1591, la 30 Septemvrie, Ştefan Vodă Surdul scrie rumânilor din Estăul, aparţinând Doamnei Neaga şi călugăriţei Elisafta: «Drept aceea şi voi rumânilor din sat, de vreme ce veţi vedea această carte a domniei mele, iar voi să căutaţi să ascultaţi de orice învăţătură vă va da, iar care om nu va asculta de poruncă, iar slugile lor (ale proprietarilor!) să fie volnice cu această carte a domniei mele *să-i bată pre dânşii mult*». Tot astfel, la 6 Septemvrie 1626, Alexandru Vodă scriind pârcălabilor din Caracal, le porunceşte să scoată la lucru satele Vădăstriţa şi Frăsinetul ale mănăstirii Cozia; de nu vor vrea rumânii să asculte de călugări «iar voi să fiţi volnici cu

această carte a domniei mele *să-i bateţi şi să-i porniţi la ce va fi treaba mănăstirii, cum au fost legea şi mai dinainte vreme*».

A existat oare în satele domneşti, boiereşti şi mănăstireşti din secolele XIV—XVI, în afară de rumâni, şi o categorie de cultivatori liberi? Se putea aşeza vreun ţăran, în secolele arătate, într'un sat, şi în altă situaţie decât aceea de rumân? Sau toţi cei ce stăteau pe moşia boierului, a mănăstirilor şi a Domnului intrau de drept în aceeaşi categorie socială? Iar în cazul când existau şi cultivatori liberi, ce obligaţii aveau ei faţă de proprietarul moşiei pe care se stabiliseră?

Asupra acestor chestiuni părerile sunt împărţite. Unii dintre istorici susţin că *toţi* cei cari stăteau pe moşia altuia, în secolele XIV—XVI, erau rumâni. Cine îşi vindea în vremea aceea ocina sa, partea sa de pământ, devenea chiar prin acest fapt rumânul cumpărătorului. Abia în secolul al XVII-lea, constatăm că se putea vinde pământul fără ca aceasta să atragă rumânirea vânzătorului. Faţă de această concepţie, există o alta potrivit căreea ar fi existat în Principate, dela început, alături de rumâni sau vecini, şi o categorie de *cultivatori liberi*. Aceştia n'aveau decât îndatoriri decurgând din faptul că lucrau pământul altuia; trebuiau prin urmare să dea dijmă din produse şi din vite. In secolul al XVII-lea, ei prestează şi munci; nu se ştie dacă aveau această obligaţie şi în epoca anterioară. Trebue să observăm însă că documentele care s'au adus în sprijinul acestei de a doua concepţii nu sunt concludente; din niciunul nu rezultă limpede existenţa unei categorii de cultivatori liberi în Principate în veacurile XIV—XVI. O soluţie definitivă nu se va putea da decât după ce se va cerceta, măcar în parte, materialul documentar inedit. Până atunci, noi continuăm a crede că locuitorii satelor domneşti, boiereşti şi mănăstireşti erau rumâni, categoria cultivatorilor liberi constatându-se numai dela finele secolului al XVI-lea înainte.

Robii. Ultima categorie socială o formau, în câte şi trele ţările româneşti, robii. Ei erau cu totul în puterea stăpânilor lor cari puteau face cu dânşii orice vroiau, fără însă ca să-i omoare. Cuvântul *rob* e de origine slavă; în latineşte îi corespunde « sclavus ». Robi erau *Ţiganii*; documentar îi constatăm pentru întâia dată în Ţara Românească în hrisovul din 30 Octomvrie 1385 prin care

Dan I întăreşte mănăstirii Tismana posesiunile ei; între aceste posesiuni sunt trecute şi «40 sălaşe de ţigani» (и ациганин м҃ челѣдн) pe care mănăstirea le stăpânea din vremea lui Vlaicu Vodă (1364—c. 1377). In Moldova ei sunt pomeniţi pentru prima oară în mod indirect în anul 1414, când Alexandru cel Bun dărueşte, prin actul din 2 August, boierului Toader Pitic şi fratelui său Toader trei sate, între care şi unul, la gura Jeravăţului, unde au fost cnezi Lie şi Ţigăneşti» (гдє был. Лиє и Циганєщїи кнѧзовє). Un sat «Ţigăneştii» (Циганєщїи) e pomenit şi în hrisovul din 25 Aprilie 1420 al lui Alexandru cel Bun care îl dărueşte, împreună cu altele, lui Vena vornicul. Acelaşi voievod dărueşte, la 8 Iulie 1428, mănăstirii Bistriţa «31 de sălaşe de Ţigani»: e prima menţiune *directă* a lor în Moldova. In documentele următoare întâlnim adeseori danii şi confirmări de ţigani către mănăstiri şi boieri. Ştefan cel Mare, cu prilejul expediţiei din 1471 a adus din Ţara Românească mulţi ţigani robi; pe unii dintre aceştia îi dărueşte în 1490 mănăstirii Putna. Pentru Ardeal e documentul, fără loc şi dată, păstrat numai într'o confirmare ulterioară, document prin care Mircea cel Bătrân (1386—1418) întăreşte lui Costea din Ţara Făgăraşului, între altele, şi 17 ţigani de cort («decem et septem Ciganos tentoriatos»). Citām de asemenea diploma din 1423 prin care regele Sigismund dă poruncă tuturor dregătorilor şi nobililor săi să nu aducă vreo vătămare lui «Ladislau, voievodul Ţiganilor» (Ladislaus Waywoda Ciganorum) când acesta va trece cu oamenii săi prin oraşele şi târgurile ţării. Certurile dintre Ţigani le va judeca numai singur Ladislau, judecătorii obişnuiţi neavând niciun amestec.

In câte şi trele ţările însă, Ţiganii sunt mai vechi decât primele menţiuni documentare. Se pare că au venit odată cu Tătarii, aduşi de aceştia. Sunt originari din India; limba lor se aseamănă cu unele dialecte din Nordul Indiei. Odată cu înlăturarea dominaţiei tătăreşti, Ţiganii au ajuns robii Domnilor noştri, care au dăruit dintr'înşii şi mănăstirilor şi boierilor. Cei mai mulţi dintre ţigani trăiau în preajma curţilor boiereşti, a mănăstirilor, la marginea târgurilor şi erau întrebuinţaţi de stăpânii lor pentru diferite munci şi servicii. Din rândul lor se recrutau mai ales fierarii şi lăutarii, Ţiganii având, cum se ştie, o deosebită îndemânare în aceste două meserii. O parte dintre ţiganii domneşti se înde-

letnicea cu strângerea aurului din nisipul râurilor: erau *zlătarii* (dela zlat, în limba slavă, aur); alţii lucrau lemnul, făcând vase, linguri, copăi, etc., aceştia erau *rudarii*.

In fruntea mai multor sălaşe de ţigani era câte un *cneaz* sau un *jude*. Acesta judeca neînţelegerile dintre ei şi îi reprezenta faţă de domnie, de dregători sau de stăpâni. Tot prin îngrijirea acestor conducători trebuie să se fi strâns şi dăjdile pe care le plăteau Ţiganii. Primele menţiuni cunoscute mie despre cnezii şi juzii ţigani sunt din Moldova. In 1428, în fruntea celor 31 de sălaşe dăruite de Alexandru cel Bun mănăstirii Bistriţa, se află acela al « cneazului Coman » (кнѧѕь Команъ). Iar printre ţiganii pe care Petru Voevod îi întăreşte la 27 Iulie 1448 boierului său Ivan Porcul, se află, al doilea din cap, « judele Nicula » (Никѹла жѹдє). Peste mai mulţi cneji sau juzi era mai mare un voevod, ca de pildă, Ladislau din 1423, pomenit mai sus.

In Moldova, pe lângă ţigani, mai erau robi şi *Tătarii*. E vorba de acei Tătari cari fuseseră prinşi în războaele purtate de descălecători şi cari trăiau în « sălaşe », ca şi ţiganii, în diferite sate şi oraşe. La 31 Octomvrie 1402, Alexandru cel Bun dărueşte mănăstirii Moldoviţa *patru sălaşe de Tătari din târgul Baia*, hotărând ca nimeni să nu-i împovăreze cu vreo slujbă domnească. Tot Alexandru cel Bun ia, la 22 Septemvrie 1411, cinci sălaşe de Tătari din satul *Tamârtaşăuţi* — chiar numele acesta, cu excepţia sufixului, e tătăresc — şi-i dăruieşte mănăstirii Sfântului Nicolae din Poiană (Pobrata). Pe unul « din Tătarii noştri dela Neamţ » (ѡт Нємца) anume Paşca îl dăruieşte, la 30 Septemvrie 1445, Ştefan Voevod « mitropolitului » de Roman Calist. Dela Ştefan cel Mare avem de asemenea o serie de hrisoave prin care se dăruiesc sau se confirmă Tătari; acela din 8 Februarie 1470 privitor la Tătarul domnesc Oană, care fugise în Polonia, prezintă o deosebită importanţă. Domnul hotărăşte că dacă acest Tătar se va întoarce în ţară, el să nu mai fie rob, « şi să nu dea şi să nu plătească niciodată nimic după dreptul robilor şi al Tătarilor (холопскым и татарскым правом), nici coloade sau dajdie să nu plătească vreunui boier al său, la care ar trăi ». Prin urmare, îndatoririle robilor şi ale Tătarilor erau şi ele fixate potrivit unui « drept », ceea ce nu înseamnă drept scris, ci numai o normă transmisă oral prin tradiţie, din generaţie în generaţie.

Orăşenii n'aveau toţi aceeaşi situaţie socială, aceleaşi drepturi şi aceleaşi îndatoriri. Locuiau în oraşe proprietari, adică *boieri*, având moşiile lor, asemenea deci cu boierii ceilalţi, din sate. Locuiau apoi *rumâni*, aşa cum aflăm din mai multe documente din veacurile XV şi XVI. Mihail, fiul lui Mircea cel Bătrân şi asociatul său la domnie, dăruieşte, printr'un act fără dată, mănăstirilor Cozia şi Cotmeana « din însăşi casa domnii mele şi din însăşi oraşul domnii mele » (citeşte: Târgovişte!)... 10 case, pre Lungaş cu nepoţii lui, şi pre Ianache, şi pre Caloian feciorul Mihului şi pre Martin, şi pre Ivan, şi pre Gheorghe, şi pre Oancea şi pre Sâmbotin şi pre Nicola Metaxar şi pre Tudoran Gherghe Paramali, să-i fie de ocină şi de ohabă, şi de toate dăjdiile şi slujbele să fie slobozi ». S'ar putea obiecta că situaţia acestor orăşeni ca rumâni nu e indicată în mod expres în document, că nu li se spune adică *vecini*, cu termenul corespunzător din cancelaria slavă. Răspunsul la această obiecţie credem că îl dă actul următor, din 28 Februarie 1424, al lui Dan al II-lea care, dăruind aceloraşi mănăstiri « 10 case din oraşul domnii mele din Târgovişte » precizează: « aceste 10 case le-am slobozit domnia mea acestor doao mănăstiri ale domnii mele *ca să le fie de posluşanie şi de toate trebile* şi în toată vremea, iar mai vârtos să fie ohabnici. Şi i-am iertat de oerit şi de goştinărit », etc. Faptul că locuitorii acestor case sunt « de posluşanie şi de toate trebile » mănăstirei « în toată vremea » ne îndreptăţeşte să-i considerăm ca rumâni domneşti, daţi apoi Coziei şi Cotmenei. Există însă şi un document în care se arată lămurit prezenţa « vecinilor » adică a rumânilor în oraşe: e documentul din 20 Fevruarie 1512 prin care Neagoe Basarab întăreşte mănăstirii Cutlumuz dela Sfântul Munte stăpânirea asupra mai multor sate ale sale, dându-i totdeodată « spre ajutorare » şi « găleata şi zeciuiala dela albine şi gloaba şi vinăriciul domnesc şi boieresc şi perperii ». Pentru a nu fi nicio îndoială, Domnul precizează: « Şi veri ce vie a fi a vecinilor mănăstireşti sau dela ţară sau din oraş pe hotarul sfintei mănăstiri, apoi ei să plătească vinăriciul şi domnesc şi boieresc sfintei mănăstiri, aşijderea şi perperii ». De altfel prezenţa rumânilor în oraşe n'are nimic excepţional când ne gândim că adeseori aceste oraşe s'au desvoltat din sate domneşti sau boiereşti. Tot aşa de natural e să întâlnim şi *robi*, Ţigani în Ţara Românească, Ţigani şi Tătari în Moldova.

Se pune acum întrebarea însă: în oraşe locuiau numai proprietari, adică boieri, rumâni şi robi sau mai era şi o altă categorie de locuitori şi, în cazul acesta, care era situaţia ei socială? Răspunsul noi îl socotim afirmativ. A existat în târgurile şi oraşele noastre şi o a patra categorie de locuitori, alcătuită din meseriaşi şi negustori, împărţiţi pe bresle; aceştia au fost chiar elementul *caracteristic*, orăşenii propriu zişi, justificând situaţia socială, economică şi administrativă deosebită pe care o au târgurile în vechea noastră organizare. Aglomerarea unui număr însemnat de meseriaşi şi negustori în acelaşi centru, schimbul viu de mărfuri şi produse care are loc acolo, au determinat un *regim deosebit* şi de al boierilor şi de al rumânilor. Acest regim se manifestă în primul rând în felul de cârmuire deosebit, cu judeţi sau şoltuzi şi cu pârgari, apoi în obligaţiile lor fiscale şi în cele militare.

In concluzie deci, constatăm în târguri sau oraşe nu *o singură* categorie socială, ci patru: boieri, orăşeni propriu zişi, rumâni şi robi.

BIBLIOGRAFIE

Clasele sociale: 1. RADU ROSETTI, *Pământul, sătenii şi stăpânii în Moldova, t. I. Dela origini până la 1834*, Bucureşti, 1907, V + 555 p. in 8°; 2. C. GIURESCU, *Vechimea rumâniei în Ţara Românească şi legătura lui Mihai Viteazul*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secţ. Ist.*, t. XXXVII (1915), p. 479—543; 3. C. GIURESCU, *Despre rumâni*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secţ. Ist.*, t. XXXVIII (1916), p. 191—246; 4. C. GIURESCU, *Despre boieri*, Bucureşti, 1920, 128 p. in 8°; 5. GR. NANDRIŞ, *Răzeş (despre cuvânt şi instituţiune)*, în *Revista Filologică*, I (1927), p. 325—328; 6. M. EMERIT, *Sur la condition des esclaves dans l'ancienne Roumanie*, în *Rev. Hist. Sud-Est*, VII (1930), p. 129—135; 7. I. C. FILITTI, *Oameni dependenţi şi cultivatori liberi în Principatele Române în sec. XV-XVII*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, t. XIII (1932), p. 371—399; 8. G. I. BRĂTIANU, *Servage de la glèbe et régime fiscal. Essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine* în *Annales d'histoire économique et sociale*, 1933, p. 445—462; 9. IOAN C. FILITTI, *Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864*, Bucureşti 1935 , XV + 304 p. in 8°; 10. G. POTRA, *Contribuţiuni la istoricul Ţiganilor din România*, Bucureşti, 1939, 376 p. in 8°.

V. şi p. 305, nr. 7, 8, 9 şi 17.

ORGANIZAREA JUDECĂTOREASCĂ

« A lua legea » sau « legea țării »
(Formula consacrată când se cerea judecata prin jurători).

Unul din principiile fundamentale ale organizării de stat din vremea noastră este principiul *separării* puterilor. Cel ce administrează nu are dreptul să judece, iar judecătorul nu poate să legifereze. Cu totul altfel era în evul mediu. Atunci una și aceeași persoană era și administrator și judecător și executor. Contrar principiului de astăzi, atunci exista așa dar principiul *întrunirii* puterilor în stat. Nu trebuie să surprindă prin urmare constatarea că dreptul de judecată în Țările Românești, îl aveau, în vechime, toți dregătorii, începând cu cel mai înalt, *Domnul* și isprăvind cu cel mai modest, dregătorul sătesc. Il aveau de asemenea *proprietarii* în favoarea cărora Domnul renunțase, în mod expres, printr'un hrisov, la o parte mai mare sau mai mică din dreptul său de jurisdicție; îl aveau, în sfârșit, potrivit obiceiului pământului, în anumite cazuri, oricare dintre locuitorii țării chemați, prin *răvaș domnesc*, să se pronunțe asupra unei pricini.

Domnul și dregătorii. Cel mai înalt judecător, instanța supremă, era *Domnul.* El putea judeca orice fel de pricini; avea dreptul să pronunțe sentințe capitale; putea de asemenea să confiște averile. Aceasta nu înseamnă însă că el era un « despot asiatic », un « autocrat obișnuit să dispuie fără nicio considerație de persoana și bunurile supușilor săi », așa cum s'a afirmat de unii istorici. Am arătat într'un capitol anterior (p. 361—363). că « obiceiul pământului » impunea anumite limitări dreptului de judecată al Domnului, că acesta, de asemenea, nu putea dispune de moșiile boierești decât în anumite cazuri, bine precizate. Ceea ce înseamnă că puterea Domnului, în materie de judecată, nu era absolută,

nelimitată. Odată pronunţată o sentinţă însă, nu exista împotriva ei nici drept de apel, nici drept de recurs. Numai *sub o nouă domnie*, se putea redeschide procesul. De aceea unele procese durează generaţii întregi, abia strănepoţii izbutind să câştige definitiv pricina ridicată de strămoşii lor.

Domnul judeca în divan, la care luau parte mitropolitul, înalţii ierarhi cari se găseau eventual la curte, precum şi marii dregători. După ce se ascultau părţile şi martorii şi după ce se cercetau « diresele » — adică actele (hrisoave, zapise, ispisoace, cărţi, etc.), Domnul, luând mai întâi avizul mitropolitului şi al boierilor, pronunţa sentinţa. Părţii care pierduse nu-i mai rămânea, aşa cum am spus mai sus, decât să aştepte *o nouă domnie*, pentru a putea redeschide procesul. Şi această redeschidere însă era adeseori îngreunată, deoarece se luase obiceiul, în Moldova, să se fixeze o taxă însemnată, numită la început *zavescă*, iar mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea, *herâie*, pe care, cel ce voia să reia un proces, trebuia s'o plătească în prealabil vistieriei domneşti. In Ţara Românească, această taxă se numeşte *gloabă* şi ea se întâlneşte în documente mult mai rar decât în Moldova unde zavesca e amintită curent încă din timpul lui Alexandru cel Bun (prima menţiune în hrisovul din 13 Aprilie 1415). Şi în Ardeal constatăm acest mijloc de a împiedeca redeschiderea unui proces. Grigore, birăul Bistriţei, după ce aşează hotarele locului pentru care se certau satele Sângeorz şi Ilva, hotărăşte prin actul din 13 Aprilie 1564, de comun acord cu părţile, un « legământ » (свѣзь) de 40 « de zloţi pentru acela care se va încumeta a strica ori a întoarce ».

Dată fiind întinderea teritoriului supus autorităţii sale, numărul locuitorilor şi mulţimea pricinilor, Domnul nu putea judeca întotdeauna în persoană. De aceea, el dădea prin delegaţie acest drept dregătorilor săi. Toţi dregătorii puteau judeca; limitele jurisdicţiei lor însă variau. Cea mai mare putere o aveau în Ţara Românească *banul* şi *vornicul*, în Moldova *vornicul*. Aceştia puteau să pronunţe şi sentinţe capitale. Miron Costin spune despre banii olteni că « putere au peste Olt, nu numai a judeca, ce şi cu moarte pre vinovaţi a căsni ». Ni s'au păstrat şi unele cărţi de judecată date de aceşti dregători, cum este, de pildă, cartea din 15 Noemvrie 1469 a lui Neagu « palatinus... illustris principis

Radwl Wayvode transalpinensis», aşa dar vornicul lui Radu cel Frumos. Judecata banului — în Oltenia — a vornicilor în restul Ţării Româneşti şi în Moldova nu putea fi refuzată de nimeni, păstrându-se, bine înţeles, dreptul de apel la domnie, pe când ceilalţi mari dregători puteau fi recuzaţi.

Dat fiind principiul de organizare al ţărilor noastre, amintit la începutul acestui capitol, drept de judecată aveau şi cârmuitorii ţinuturilor sau judeţelor adică *pârcălabii* precum şi dregătorii domneşti din târguri şi oraşe. Chiar şi conducătorii *aleşi* ai târgurilor, aşa dar *şoltuzii* sau *judeţii* şi *pârgarii* puteau judeca anumite pricini. La 30 August 1479, Ştefan cel Mare scoate pe locuitorii satului Rădăuţi, atârnător de «Mitropolia» de acolo, de sub jurisdicţia boierilor săi, a staroştilor, a şoltuzului şi pârgarilor din Suceava, a şoltuzului şi pârgarilor din Siret, a vornicilor din aceste două târguri şi a globnicilor din ţinutul Sucevei». E un caz tipic de mulţimea dregătorilor cari aveau dreptul să judece.

Acelaşi drept, dar limitat numai la pricinile mărunte, îl aveau şi *subalternii* marilor dregători. *Banii de judeţ* sau *bănişorii*, la început, probabil, numai în judeţele oltene, mai târziu şi în stânga Oltului, apoi *vornicii mici* sau *vorniceii*, *armăşeii* şi ceilalţi subalterni cuprinşi de obiceiu sub denumirea generică de «slugi ale domniei», aveau cu toţii dreptul de a judeca anumite pricini. Se poate spune, fără exagerare, că de sus până jos, ţara era împânzită de judecători. Fiecare agent administrativ era, în acelaşi timp, şi un judecător care putea pronunţa pedepse — de obiceiu amenzi — şi le şi putea executa. Uşor de bănuit, prin urmare, ce abuzuri prilejuia această situaţie şi de ce idealul fiecăruia era să ajungă în slujbă, să fie dregător.

Dar în afară de dregători, aveau drept de judecată şi unii proprietari. In semn de favoare, pentru a răsplăti «slujba dreaptă şi credincioasă» sau pentru a spori veniturile ctitoriilor lor, Domnii hotărau că pe moşia cutărui boier sau a cutărei mănăstiri, dregătorii să nu se mai amestece în ce priveşte judecata: ea rămâne să fie împărţită numai de proprietarul respectiv şi — dacă privilegiul nu era total — pentru unele fapte grave, direct de domnie. Un caz de felul acesta găsim în hrisovul din 19 August 1472 prin care Ştefan cel Mare scoate pe locuitorii satelor Bodeştii, Tătarii

şi Iurcanii, aparţinând mănăstirii Sf. Nicolae din Poiană (numită şi Pobrata), de sub jurisdicţia tuturor dregătorilor domneşti, ei având să fie judecaţi numai de egumeni sau de dregătorii acestora. Excepţie fac însă cazurile de omor şi răpire de fată pentru care Domnul îşi rezervă judecata, deci şi gloaba sau amenda respectivă. Tot aşa, în Ţara Românească, Radu cel Mare, prin hrisovul din 9 Martie 1502, confirmă boierilor săi, jupan Radu şi jupan Petru cu fiii lor toate satele şi posesiunile lor, scutindu-le de toate slujbele şi dările. « Şi nimeni să nu îndrăznească — spune voevodul — a bântui satele lor, nici judeţi (**ни сѫдци**), nici birari, nici olăcari, nici armaşi, nici globnici, nici alt nimenea dintre slugile sau dregătorii domniei mele ». Prin urmare, numai proprietarul va avea dreptul să judece şi să globească în satele lui, fără amestecul vreunui slujbaş al stăpânirei.

Mai exista, potrivit obiceiului pământului, şi un alt fel de judecată, anume judecata egalilor, a « pairilor » cum se spunea în apus, a « megiaşilor » cum se spunea în mod obişnuit la noi. Ea dădea părţii dreptul de a cere Domnului — care nu putea refuza cererea — « lege » sau « legea ţării » adică să fie judecată de un număr de « jurători » — de obiceiu şase — de aceeaşi condiţie socială. Am arătat într'un capitol precedent (vezi p. 360—362) cum decurgea acest fel de judecată şi posibilitatea pe care o avea partea care pierduse de a cere la rându-i Domnului « lege peste lege » adică un număr dublu de jurători cari să dovedească, tot prin jurământ, că partea care-i luase avea ea dreptate. Adăugăm aici că, pentru a impresiona mai mult pe jurători, pentru a-i face să spună adevărul şi numai adevărul, se scoteau uneori cărţi de blestem dela Mitropolit sau dela episcopi; ele erau citite în biserică, înainte ca jurătorii să depuie jurământul pe evanghelie că vor judeca drept şi prin formulele ce cuprindeau, îngrozeau, într'o vreme când credinţa era mai vie decât astăzi, pe ascultători. Iată o astfel de carte de blestem, dată de episcopul Iacov al Huşilor: « Zicem, unii ca aceştia să fie blestemaţi de Domnul Dumnezeu şi de prea curata Sa Maică şi de cei 12 Apostoli şi de 318 Sfinţi Părinţi ce au fost la soborul Nikeei; să fie vinovaţi focului celui veşnic şi huliţi Iadului celui fără de sfârşit şi procleţi şi neertaţi. Petrele, herul să se topească şi să se răsipească, iară trupurile lor după moarte să stea întregi. Să-i moştenească bubele lui Geezi

şi sugrumarea Iudei, să fie suspinând şi tremurând ca Cain, să crăpe pământul şi să-i înghiţă de vii, ca pre Daftan şi pre Aviron. Averile lor şi ostenelile lor să fie blestemate şi spre perzare. Procopsală să nu vază în toată viaţa lor. Muerile lor să fie văduve şi copiii cerşetori şi toată mânia lui Dumnezeu să vie pre capetele lor. Iară arătând adevărul, în frica lui Dumnezeu, să fie ertaţi şi blagosloviţi, amin ».

Uneori, în acelaşi scop de a impresiona pe jurători, se recurgea şi la alte mijloace. Astfel, într'un proces dintre satele Radoşi şi Cânepeşti pentru muntele Găurile din Gorj, megiaşilor jurători « li s'au dat mărturisanie şi au priimit de au jurat cu mâinile pă sfânta Evanghelie *şi cu lumânări aprinsă şi le-au stins în apă, zicând că de nu va fi pe cum « vor arăta, « aşa să li se stingă neamul lor »*.

După ce norme se judeca? Pravilele. Obiceiul pământului. Dimitrie Cantemir în vestita sa lucrare « Descrierea Moldovei » afirmă că Alexandru cel Bun, văzând lipsa de legi scrise în ţară, a adoptat pe cele bizantine numite « Vasilicale » şi că a făcut un extras din acestea « care şi azi se întrebuinţează în Moldova ». Cercetări mai noi au contestat însă afirmaţia învăţatului Domn. A existat, e adevărat, în Moldova, o pravilă sau legiuire scrisă, încă din veacul al XV-lea, cuprinzând legi bizantine imperiale, civile şi bisericeşti; această pravilă (i se mai spunea şi *nomocanon*, dela nomos, lege civilă şi canon, lege bisericească), păstrată într'un manuscris din 1474, este însă o traducere în slavoneşte după *Syntagma* din 1335 a juristului bizantin Matei Vlastares, iar nu după « Vasilicale » care nu se mai întrebuinţau, încă din veacul al XIII-lea, nici chiar la Bizanţ. Pe de altă parte, cunoaştem o pravilă scrisă în Iaşi, în 1495 (7003), din porunca lui Ştefan cel Mare, de monahul grămătic Damian; manuscrisul a ajuns în biblioteca din Petrograd (azi Leningrad). In veacul al XVI-lea, mai constatăm în Moldova şi alte pravile sau nomocanoane: astfel, de pildă, pravila dela Bisericani, din 1512, cea dela Neamţ, din 1557, aceea dela Putna, din 1581; câte şi trele cuprind, în primul rând, manualul (« Proheiron ») — tradus, bine înţeles în slavoneşte — al împăratului bizantin Vasile Macedoneanul. O altă pravilă, tot din secolul al XVI-lea este « Cormcia » (înseamnă în limba slavă cârmaciul) alcătuită din Novele de ale împăraţilor bizantini, din manualul lui Vasile Macedoneanul şi din precepte penale luate

din Biblie. După războiu, s'a descoperit la Sighetul Maramureşului, fragmente dintr'o pravilă bisericească, *tipărită în româneşte, în 1563*, probabil de Coresi, la Braşov; ea cuprinde o serie de delicte bisericeşti şi laice şi de pedepse bisericeşti. A fost tradusă după nomocanonul lui Ioan Nesteutes, patriarh de Constantinopol, mort în anul 619.

Asemenea pravile au existat, de sigur, şi în Ţara Românească. Exemplare din tipăritura dela 1563 vor fi fost şi dincoace de Carpaţi; ştim pe de altă parte că în timpul domniei lui Mihai Viteazul, mitropolitul Eftimie cere un nomocanon dela vicarul patriarhiei din Constantinopol, Meletie Pigas. In sfârşit, la mănăstirea Bistriţa din Vâlcea s'au găsit o pravilă, din anul 1618; e singura care ni s'a păstrat din epoca mai veche.

Domnul şi membrii divanului domnesc au avut aşadar la îndemână, încă din veacul al XV-lea, texte de legi bizantine, norme scrise. Ar fi totuşi o greşeală să se creadă că judecata se făcea numai după aceste norme. Dimpotrivă, se poate afirma că în cele mai multe pricini, ea urma pe celelalte, nescrise, transmise oral, prin tradiţie, din tată în fiu, şi alcătuind « obiceiul pământului ». Intr'adevăr, marea majoritate a proceselor desbătute în faţa Domnului şi a dregătorilor, erau procese de moşie, privind hotarele satelor sau pe rumânii stabiliţi în ele. In asemenea procese, se avea întotdeauna în vedere « obiceiul pământului », cu regulile şi procedura lui caracteristică, iar nu dispoziţiile nomocanoanelor bizantine. După acest obiceiu, se făcea judecata prin jurători, după ea se stabileau hotarele unui sat nou care se întemeia în « pustie » sau ale unei prisăci, şi se restabileau cele încălcate ale unei aşezări mai vechi; tot obiceiul fixa ce anume obligaţii, în dijmă şi muncă, au rumânii sau vecinii, adică ţăranii neliberi, faţă de stăpânii lor. In documentele vremii, acestui obiceiu i se spune şi « legea din vechime », « legea bătrână » sau chiar numai simplu « legea », ea fiind cea cunoscută din moşi-strămoşi de mulţime, iar nu ceilaltă, scrisă tradusă târziu după textele greceşti. Când Mihnea Vodă (1584—1591) se adresează lui Mihai banul de Mehedinţi (viitorul domn!) spunându-i că i s'au jeluit călugării dela Tismana că rumânii din mai multe sate dela munte « nu vor să dea găleata (adică dijma din grâne!) şi dajdea sfintei mănăstiri, *precum iaste legea* (како єст законъ) şi precum dau şi alţi

rumâni găleată şi dajde la boierii lor », el se referă la legea cea nescrisă, la obiceiul pământului, iar nu la vreo lege specială determinând raporturile dintre rumâni şi boieri. Acelaşi lucru îl are în vedere şi Gavriil Moghilă când la 1 Aprilie 1619 dă un act tot mănăstirii Tismana să-şi ţie în bună pace satul Corzii şi rumânii de colo « şi să le ia găleţile şi daturile şi să-i lucreze *cum iaste legea* ».

Cu deosebire interesante sunt practicile prevăzute de obiceiul pământului la hotărnicii. Când se întemeia un sat nou, se ştia cât pământ anume trebuie; de aceea, de multe ori în brisoave nici nu se mai specifică întinderea precisă a bucăţii de pământ dăruite sau întărite de Domn, ci se spune numai laconic « atât cât va putea să trăiască un sat îndestul ». La 24 Aprilie 1434, Ştefan Voevod, feciorul lui Alexandru cel Bun, întărind popei Iuga, între altele, un loc « din pustie » la Başeu şi o selişte la Podraga, fixează hotarul acestor două proprietăţi « cât vor putea să trăiască două sate îndestul ». Acelaşi Voevod, dăruind la 14 Aprilie 1435, boierului Petre Hudici « un loc din pustie, la Voinăuţi » şi două locuri, de asemenea « din pustie », la prisaca lui Deateleu, fixează hotarele lor « cât vor putea să trăiască trei sate, din destul ». In sfârşit, la 29 August 1455, Petru Voevod, dăruind lui pan Duma Micaci un loc din pustie, lângă pârâul Cozia, în braniştea domnească dela Bohotin adaogă: « iar hotarul acestei pustii să-l aibă din toate părţile, *cât va putea trăi un sat îndestul, şi cu aratul şi cu fâneţele* ». Se ştia prin urmare, cât e necesar pentru o aşezare de sat.

Se ştia de asemenea ce suprafaţă e necesară unei prisăci. De aceea în unele documente nici nu se mai aminteşte suprafaţa anume, ci se spune doar, ca în hrisovul moldovenesc din 17 Octomvrie 1451, atât: « iar hotarul acestui loc de prisacă dă-i fie *după obiceiul prisăcilor*, în toate părţile ». Cât anume prevedea « obiceiul », aflăm din alte acte. Astfel, un hrisov din 8 Iunie 1546, specifică: atât « cât poate să arunce un om cu măciuca în toate părţile » din mijlocul prisăcii. La 27 Martie 1642, popa Gheorghe din Plopeni (Moldova) dăruind lui Enache Penişoară un loc de prisacă, îi determină suprafaţa prin cuvintele « cât se cade unei prisăci, cât va arunca cu măciuca în toate părţile ». Alteori, măciuca e înlocuită prin *topor*. Printr'un zapis făcut în Iaşi, Toader Grecul din Sămeni vinde lui Isar visternicul drept zece galbeni

un «locu de prisacă... unde-i va plăcea la sat la Sămeani însă cât va arunca un voinic cu toporul în toate părţile *cum au fost obiceiul de vac*». Aşa dar, hotarul unei astfel de aşezări se determina asvârlindu-se din mijlocul ei cu o măciucă sau cu un topor; avea deci forma unui cerc a cărui rază o forma asvârlitura de măciucă sau topor. Pentru o moară, hotarul era «cât se va putea da cu săgeata»: o ştim din hrisovul lui Moise Movilă prin care acesta întăreşte Mitropoliei un loc de moară în braniştea Jijiei.

Când exista o neînţelegere asupra hotarului dintre două proprietăţi şi când nu se putea lămuri neînţelegerea cu ajutorul actelor, fie că acestea nu precizau hotarul, fie că semnele dispăruseră, se recurgea, iarăşi potrivit obiceiului din vechi, la *jurământul cu brazda n cap*. Se alegea un număr de bătrâni din preajma locului, aceştia jurau mai întâi că vor arăta adevărat hotarul, apoi li se punea o brazdă de pământ în cap şi în felul acesta mergeau ei pe linia hotarului pe unde-l apucaseră din bătrâni. Inţelesul acestui act simbolic era următorul: cum mă apasă brazda de pământ pe care o port deasupra capului, aşa să mă apese tot pământul pe care l-aşi răpi adevăratului proprietar prin arătarea mea mincinoasă. La 4 Iunie 1667, boierul Bejan Gheuca raportează Domnului asupra felului cum a făcut o hotărnicie în satul Frunţişani: «Noi... am strânsu preoţi şi boieri de Curte Mării Dumitale şi orăşăni bătrâni şi oaminĭ de ţară bătrâni şi tineri; şi aceşti oameni au socotit de au ales doi oameni bătrâni *şi li-am pus brazda în cap* şi au mersu înainte pre unde au ţinut Mafteiu Roşca, am ales şi am stâlpit» (adică am pus stâlpi de hotar!). Un alt caz asemănătot îl constatăm în actul din 30 Mai 1720. Târgoveţii din Dorohoi se plânseseră că Stroici spătarul le împresoară «o bucată de loc din hotarul târgului». In lipsă de acte, se hotărăşte «să giure oameni bătrâni şi să margă cu brazda în cap pe unde merg hotarele; şi au priimit Stroici spătar să giure Dorohoienii. Deci am socotit şi am ales şasă oameni din Dorohoi anume Ştefan Dăriescu şi Costandin Săruenco, Gheorghii Guţuc şi Pătraşco şi Andrieş Ili şi Gheuca şi au giurat aceşti oamini în biserică *şi au purces cu brazda în cap* şi au pus un stâlpu de piatră în culmea dealului, de acolo au purces la vale... », etc.

In Muntenia, în loc de brazde, se întrebuinţau *trăişti cu pământ*, care erau purtate în spate sau pe umeri. Astfel într'un act

din 24 Octomvrie 1724, cu privire la hotărnicia moşiei Bălceşti a lui Ilie Ştirbei, cei 12 boieri hotarnici spun următoarele: « Deci nici pe atâta neputându-se odihni, *am dat`şi trăişti cu pământ la oameni bătrâni* dimprejurul locului cari au ştiut, anume Vlăduţul Comănescul şi Drăgan şi Ion Bălcescul şi i-am pus de au mărturisit înaintea noastră cu sufletele lor şi cu dreptate... ». Tot aşa, la 15 Martie 1761, Vlăduţ Gâlcescu şi Sandu Crăznaru expunând o pricină pentru hotarul moşiei Roşia din Gorj, arată că « încă şi alţi 4 oameni luând trăişti cu pământ... au mers pe unde au ştiut ei matca cea veiche... ». Iar într'o hotarnică din 5 Mai 1761 a oraşului Craiova, citim: « semnele hotarului Craiovei pă care au luoat bătrâni oraşului trăisti cu pământ ».

Câteodată, pentruca impresia asupra celor ce aveau să arate hotarul să fie şi mai puternică, li se dădea acestora, pe lângă trăiştile cu pământ, şi o carte de blestem. Aşa s'a petrecut lucrul la hotărnicia din 28 Iunie 1725; documentul respectiv ne relatează împrejurarea în cuvinte impresionante. Văzând noi — spun cei care trebuiau să arate hotarul că « de vom umbla cu alte meşteşuguri, fără dreptate, ne-au dat a toată anatema şi a tot blestemul, precum cartea arată, pentru care dar groaznic blestem, îngrozindu-ni-să sufletele şi fiind noi oameni străini, neavând nicio parte la acea moşie, n'am gândit, nici am cercat sau spre o parte sau spre alta, ci numai pă dreptate, precum am auzit dela bătrânii noştri, şi noi am pomenit şi ştim pe unde este hotarul, *am luat cartea şi o am pus pă pieptul nostru şi pământ pe umerile noastre şi-am purces înainte pe hotar* ».

Când se hotărnicea o moşie, se obişnuia adeseori să se ia şi câte un băiat care era tras de păr de hotarnici ca să ţie minte locurile unde se aşezau semnele. Diaconul Ghiorghiţă Zbanţu face, la 19 Aprilie 1754, următoarea mărturie cu privire la hotarele Scărlăteştilor, din Tutova: « Şi încă dzicė socru-mieu Bogos că, fiind copilandru, *l-au luat un hotarnicu de aceia de pică, şi au dzăs: să ţii, măi copile, mente hotarile* ». Un alt caz găsim într'un act din 15 Ianuarie 1797, când dau mărturie pentru hotarele unei moşii din Ţepu (Tecuci) atât hotarnicul cât şi fostul copil pe care acesta îl luase de păr: « Eu Angheluţă ot Ţipul, om di noîzăce di ani... când s'au hotărît această moşii, în urma cutremurului celui mare, la anul umbla let 7247 (1739),... am fost faţă; şi eu,

Tănasă Ferţul am fost faţă... *şi ţiu minte că m'au luat de păr... Ursul Zmarandiş ca să ţiiŭ minte hotărîre aceştii moşii di mai sus numite*, şi aşa ştim şi aşa mărturisîm în frica lui Dumnezeu şi înnainte giudecăţii ».

Pedepsele. Şi sub raportul pedepselor, constatăm deosebiri însemnate faţă de situaţia de azi. E mai întâi o deosebire în ce priveşte *natura* pedepselor. Până în veacul al XIX-lea, prin urmare timp de o jumătate de mileniu de viaţă de stat, noi am cunoscut şi aplicat *pedeapsa cu moarte*. Crima de înaltă trădare, « hiclenia » cum se spunea atunci, era de obiceiu pedepsită cu moartea şi confiscarea averii. Pentru această vină şi-au pierdut capetele trei boieri ai lui Ştefan cel Mare, anume Isaia vornicul, Negrilă paharnicul şi Alexa stolnicul, executaţi la 16 Ianuarie 1471, în târgul Vasluiului. Tot cu moartea se pedepsea şi omorul, tâlhăria, furtul repetat, uneori şi bigamia şi chiar furtul simplu. Felul morţii varia după *condiţia socială* a vinovatului, după natura crimei, dar şi după voia voevodului. Pentru boieri era, în mod obişnuit *tăierea capului*, iar pentru oamenii de rând, *spânzurătoarea*. Unii Domni însă, cum a fost de pildă Mihnea Vodă cel Rău (1508—1510), au aplicat acest ultim fel de moarte şi boierilor. Vlad Ţepeş şi Basarab cel Tânăr, supranumit Ţepeluş, aveau predilecţie pentru *tragerea în ţeapă*. Mult mai rar s'a întrebuinţat *arderea de viu*. Letopiseţul Ţării Moldovei ne spune că Ion Vodă Viteazul a făcut să moară în acest chip pe vlădica de Roman, Gheorghe, învinuindu-l de sodomie. Constantin Cantemir ardea de vii pe tâlhari, iar Mihai Racoviţă pe unii locuitori care-l trădaseră. Tot rară e şi pedeapsa *înnecului*, pe care Vasile Lupu o aplica femeilor imorale. O singură dată se întâlneşte *îngroparea de viu*, şi anume, iarăşi pe timpul lui Ion Vodă Viteazul.

Câteodată, în loc de pedeapsă capitală, se aplica numai *mutilarea*. Una din cele mai cunoscute era *tăierea nasului* — de fapt a cartilajului dintre nări — pe care o sufereau candidaţii fără noroc la domnie. Cazul spătarului Niculae Milescu este ştiut de toată lumea; din pricina mutilării suferite i s'a şi zis acestui boier, « Cârnu ». Tot aşa a păţit Joldea, pe care boierii îl ridicaseră domn după moartea lui Ştefăniţă Rareş. Prins pe neaşteptate de oastea leşească a lui Alexandru Lăpuşneanu, care fusese şi el ridicat în domnie de un alt grup, mai puternic, de boieri, nenorocosul Joldea

a fost « însemnat la nas » cum spune cronica şi « dat la călugărie ». Mihnea cel Rău tăia *buzele* boierilor duşmani, Ştefăniţă Rareş tăia *urechile*, *limba*, scotea *ochii*.

Adeseori, pentru a face pe cei închişi să-şi mărturisească vina, se recurgea la tortură sau « *cazn*ă ». Ea n'a constituit însă la noi până la pravilele lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, « un mijloc legal şi regulamentat de probaţiune, ca în apus » — fiind înlocuită prin jurământ — ci s'a întrebuinţat mai mult pentru a stoarce bani. Dintre voevozii Moldovei, se pare că Ion Vodă Viteazul s'a folosit mai mult de tortură; cronica înseamnă chiar că « din zi în zi izvodea (inventa, afla) feliuri de munci nouă ».

Inchisoarea sau temniţa n'avea caracterul care i se dă astăzi. Ea nu era considerată ca o pedeapsă pentru crima sau delictul făptuit, ci servea numai pentru paza preveniţilor sau ca un mijloc de constrângere pentru a face pe cei condamnaţi la amendă sau pe datornici să plătească. Rămânea cineva, prin judecată, dator faţă de un particular sau faţă de domnie şi nu vroia sau nu putea să plătească, era băgat la temniţă şi nu ieşea de acolo până nu achita datoria. Dat fiind caracterul închisorii, lipsa însăşi a noţiunii de *penitenţă*, este evident că nu puteau exista penitenciare, nici preocuparea de reeducare, de îndreptare morală a celor vinovaţi. Drept temniţe sau închisori serveau de cele mai multe ori *beciurile* palatelor domneşti sau ale autorităţilor, unde preveniţii erau ţinuţi, în cazuri grave « ferecaţi în obezi » sau butuci. In epoca mai nouă, în veacul al XVII-lea, găsim închisori şi pe la mănăstiri, de pildă la Snagov; găsim de asemenea pedeapsa cu trimiterea la *ocnă* care, adeseori, echivala cu o condamnare la moarte.

Pedeapsa cea mai frecvent aplicată în trecutul nostru a fost *amenda* sau gloaba. Ea se dădea pentru tot felul de delicte şi chiar pentru crime şi purta nume diferite. Cel mai obişnuit era acela generic de *gloabă*, care vine din cuvântul slav *globa* ce înseamnă amendă. Inţelesul *de astăzi* al acestui cuvânt se explică lesne prin împrejurarea că amenda se plătea de obiceiu în capete de vită, boi şi cai, şi evident, cel amendat dădea ce avea mai prost. Gloaba ce se plătea pentru moarte de om, pentru adulter sau pentru răpire de fată purta numele de *duşegubină*, din cuvântul slav « dušegubĭnŭ » adică « cel ce-şi pierde sufletul » (animam perdens).

In 1472, Radul cel Frumos, plângându-se judeţului şi celor 12 pârgari din Braşov pentru nişte oameni ce-i omorîseră o « slugă » a sa, le spune: « să mi se dea acei oameni sau duşegubina (или дѹшегѹбинѹ), căci nu vreau să-i las ». Intr'o pricină similară, Radu cel Mare (1495—1508) scrie de asemenea Braşovenilor: « moartea acelor oameni n'o voi lăsa (aşa) domnia mea, ci voi lua dela oamenii domniei voastre atât, cât să împlinim duşegubinile ». In documentele scrise româneşte întâlnim şi forma « *deşugubină* » cum este, de pildă, într'o poruncă a lui Lupu vornicul de ţara de jos, sau chiar « *şugubină* », această ultimă formă păstrându-se până azi în vorba « a dat de şugubină ». Pentru mutarea semnelor de hotar, gloaba se numea *hatalm*, dela unguresoul *hatalom*, care înseamnă forţă, putere. La 20 Aprilie 1639, Vasile Lupu dă poruncă marelui logofăt Gavrilaş să cerceteze plângerea călugărilor dela Bisericani cari susţineau că li s'au mutat nişte stâlpi de hotar ai satului Feţinghieştii. « De se va afla că le-au scos stâlpii — spune domnul — să hie tare şi putearnic » trimisul lui Gavrilaş « cu cartea domnii meale a lua hatalmul 12 boi şi să-i aducă aicea la domnia mea ». Şi în Ţara Românească se pomeneşte de această dare. La 7 Septemvrie 1570, Alexandru voevod întăreşte mai multor proprietari din Urlătoiu moşia lor strămoşească, ce fusese încălcată de moşnenii din Cândeşti; proprietarii închinaseră Domnului hatalmul ce li se cuvenea « şi domnia mea a şi luat hatalmul dela Cândeşti ». Mai târziu, într'un act din 14 Ianuarie 1643, de pe vremea lui Matei Basarab, e amintit hatalmul luat de banul Dragomir din Craiova. O altă gloabă, constatată în Moldova, era *tretina* (трєтина) cuvânt slav care înseamnă « a treia parte ». Prima menţiune se află în documentul din 22 August 1447, dela Petru Voevod care întăreşte mănăstirii Neamţul mai multe sate, scutindu-le între altele şi de gloabe. Locuitorii acelor sate nu vor avea deci să plătească domniei « nici gloabă, nici tretină ». Această amendă se pare că se plătea în caz de furtişaguri şi reprezenta a treia parte din valoarea lucrurilor furate. In acest sens credem că se poate interpreta documentul din 1496 din care rezultă că Ştefan cel Mare ceruse lui Alexandru, marele duce al Lituaniei ca « în ce priveşte hoţiile şi tâlhăriile » dela graniţă, « să pedepsească pe oamenii răi pentru acestea, iar din lucrurile furate să nu se mai ia a treia parte (трєтєго бы ни

крали), ci a zecea parte ». Pentru vitele scăpate pe hotarul altuia se plătea gloaba numită *pripas*. Pripăşarii (**припашаре**) se întâlnesc pentru întâia dată în hrisovul din 11 Martie 1446, dela Ştefan Voevod; rostul acestei amenzi se vede din actul pe care la 20 Mai 1459 Ştefan cel Mare îl dă mănăstirii Bistriţa, acordându-i mai multe drepturi în legătură cu satul ei Lucăceştii. Intre altele, se prevede ca « pripasul care s'ar întâmpla pe hotarul satului, să-l ia mănăstirea, nu slugile domneşti ».

Dacă, într'un proces, una din părţi refuza să se prezinte de bună voie, la cea dintâi chemare în faţa Domnului, şi trebuia să se trimită un agent care s'o aducă, atunci acest agent avea dreptul să încaseze o gloabă sau amendă numită în Moldova *ciubote*, iar în Ţara Românească *treapăd*. Iliaş Vodă, dând la 12 August 1668, o carte prin care erau chemaţi în faţa divanului doi inşi învinuiţi că luaseră cu sila nişte « urice şi zapise de moşie », adaugă la sfârşit: « iar de nu v<or> vini la zi, bini să ştie că vom trimiti un aprod di-i vor aduce *şi cu ciubote* ». Aceeaşi gloabă se percepea şi în cazul când trebuia trimis un agent executor spre a face pe cineva să-şi plătească o datorie sau să execute o sentinţă domnească. Rostul amenzii este clar: ea se ia pentru deplasarea sau « treapădul » agentului respectiv, pentru uzura « ciubotelor » acestuia. Leon Vodă (1629—1632) dăduse la mai mulţi boieri judeţele oltene să le ţie « de birărie », adică să strângă ei birul. Boierii n'au putut însă răspunde banii, deoarece lumea fugea; atunci « aprozii lui Leon Vodă nu mai înceta dela casele lor tot pentru bani şi le lua treapede câte treizeci, patruzeci de galbeni, numai deodată ».

Gloabele sau amenzile se plăteau la început în vite, mai apoi şi în bani. Ele erau în genere ridicate: documente din veacul al XVI-lea, şi al XVII-lea, din Ţara Românească, ne arată luându-se pentru un jurământ strâmb 22 de boi, pentru o duşegubină « 90 de vaci », iar pentru un omor, al cărui autor a rămas nedescoperit, 100 de boi. E semnificativ că adeseori, mai ales în cazurile de jurământ strâmb, gloaba se mai numeşte şi *pradă*; despre cei globiţi se spune că au fost *prădaţi*.

Amenzile constituiau un *venit* al dregătorului-judecător care le pronunţa; ele îi reveneau uneori în întregime, alteori în parte. De aici tendinţa permanentă spre abuz şi frecvenţa amenzilor,

care puteau să ducă chiar până la risipirea satelor. Avem în privința aceasta un document caracteristic, care ne arată în mod elocvent ce adevărată plagă ajunseseră unii dintre acești dregători-judecători. Este vorba de documentul din 30 Ianuarie 1630 prin care Leon Vodă hotărăște ca satul Boldorogeștii cu Rota din județul Ilfov, aparținând mănăstirii Plumbuita, «să fie în pace de lucrul domnesc și de *bani de județ* și de mertice și de cai de olac și de podovade, de nimenelea val să n'aibă, numai birul să-și plătească, pentrucă i-am iertat domnia mea... să fie numai de poslușanie sfintei mănăstiri. *Iar bani de județ nimica în sat să nu intre, ce să fie în bună pace. Iară ce va fi judecata satului, să fie volnic egumenul să judece rumânii mănăstirei, cum au fost și mai dinainte vreme, pentrucă de răul banilor se-au fost răsipit satul mănăstirii, de au fugit.* Derept aceia și voi banilor de județ, încă să aveți a lăsa satul Boldorogeștii cu Rota foarte în pace, nimic între ei să nu intrați, că cine să va ispiti peste cartea domniei mele, certare va avea».

Că sate întregi se puteau risipi, se explică prin împrejurarea că în materie penală, ca și în alte domenii de altfel, a existat la noi în epoca veche *responsabilitatea colectivă*. Dacă nu putea plăti făptașul, plăteau rudele lui despăgubindu-se însă, cum era și drept, din averea acestuia, mobilă sau imobilă; dacă nu puteau plăti rudele, trebuiau să plătească altcineva din sat sau satul în întregime. Iar dacă nici satul întreg nu putea sau nu voia să plătească, atunci sau era luat pe seama domniei, devenind sat domnesc, sau se dădea unui boier care achita el gloaba respectivă, devenind astfel boieresc. Invers, când satul aparținea unui boier și acesta nu voia să plătească gloaba pentru vreo faptă a sătenilor săi, dacă plăteau chiar sătenii, atunci ei prin acest fapt se răscumpărau și deveneau proprietari adică oameni liberi. In vremea lui Petru Vodă cel Tânăr (1559—1568), satul Bucovățul căzuse «într'o năpastă de un Turc, pârând acesta că i-au furat o traistă cu 30.000 aspri de argint». Domnul invită pe proprietarii satului, pe postelnicii Marcea și Radu «să plătească pe sat de către Turc, iar ei n'au vrut... ci s'au lepădat de sat și au zis sătenilor să plătească ei, să fie satul al lor, iar satul Bucovățul n'au avut bani..., ci a luat 30.000 aspri dela un Ovrei și s'a plătit de acel Turc», devenind astfel proprietari.

Uneori amenzile sau gloabele cădeau pe nedrept. Dacă de pildă fusese cineva ucis şi cadavrul lui svârlit de ucigaş pe hotarul unui sat, satul acela era considerat vinovat şi trebuia să plătească gloaba. Mai mult chiar, era de ajuns ca numai sângele celui ucis să se afle pe un hotar — ajuns acolo câteodată în împrejurări cu totul particulare — pentru ca locuitorii respectivi să plătească duşegubina. In asemenea cazuri, aceasta se numea şi *năpastă*, cuvânt de origine slavă însemnând « ceea ce cade asupra cuiva ». In Iulie 1661, mai mulţi megiaşi dau o hotărîre cu privire la muntele Tătarului din judeţul Gorj, proprietate a satului Novaci, motivând-o astfel: « şi am aflat cu sufletele noastre că au fost muntele al Novăcenilor de când au dat deşugubină... *căci au eşit apa muntelui în sat în Novaci cu sângele mortului, deci au dat 100 de boi* ».

Intocmai ca şi în alte ţări, a existat şi la noi, principiul *compoziţiei*, adică al înţelegerii dintre părţi. Rudele sau tovarăşii unui om ucis, de pildă, se puteau înţelege cu ucigaşul, primind ca despăgubire o sumă oarecare sau o proprietate. In timpul lui Bogdan Voievod, fiul lui Lăpuşneanu, un Grec fusese ucis în hotarul satului de răzăşi Albotenii. Neputând plăti moartea, nefăcându-se deci compoziţia, satul e luat domnesc. Atunci intervine un mare boier Albotă, staroste de Cernăuţi şi plăteşte capul Grecului tovarăşilor acestuia, dându-le 158 de boi şi vaci, 600 de oi, 7 cai, 13 iepe « şi au dat cap pentru cap ». In consecinţă, Domnul îi întăreşte satul ca proprietate. In timpul lui Ştefan cel Mare întâlnim un alt caz, şi mai interesant. Petre Ponici ucisese pe un anume Andriţă. Fiul acestuia din urmă, stolnicul Petru, cheamă în judecată în faţa Domnului, şi a divanului pe Ilca, fiica lui Ponici. Aceasta recunoaşte faptul şi drept despăgubire sau compoziţie « a plătit Ilca moartea lui Andriţă, pe care l-a omorît Petru Ponici, tatăl Ilcăi, în mâinile slugii noastre dumnialui Petru stolnicului şi i-a dat acestuia un sat al său pe Seret cu numele Brătieştii ». Dar fiindcă valoarea satului întrecea pe aceea la care fusese preţuită viaţa lui Andriţă, Petru stolnicul îi dă Ilcăi *diferenţa* adică « 40 de zloţi tătăreşti ». « Şi au făcut astfel pace veşnică între dânşii » încheie hrisovul din 14 Octomvrie 1473. Câteodată, pacea se stabilea altfel, şi anume prin aplicarea legii talionului. La 10 Iunie 1525, Vladislav Voievod confirmă lui Dragomir cu fraţii săi şi altora mai multe proprietăţi pentru care

avuseseră pâră cu Vâlcul și cu ceata lui. « Şi pentru vrăjmășia ce aţi avut — spune Domnul — de acum înainte nicio vrăjmășie să nu mai aveţi *pentrucă aţi făcut moarte pentru moarte* ». Nu se poate preciza dacă a existat o taxă fixă de răscumpărare a omorului — ţinându-se, bine înţeles, seama de categoria socială a celui ucis — sau dacă ea varia dela caz la caz.

Inţelegerea între părţi sau compoziţia având deci un caracter legal, fiind admisă — la Bizanţ nu era — nu mai poate surprinde faptul că se admitea și răscumpărarea pedepsei dela Domn sau dela dregători. Aceştia pot elibera pe vinovat în schimbul unei sume de bani sau a unei proprietăţi. Cel mai vechiu caz de acest fel pe care-l cunoaştem se găsește într'un hrisov din 1432 dela Alexandru cel Bun. Un anume Giurgiu fusese pârît în faţa Domnului și găsit vinovat. Deci « a rămas Giurgiu — spune voievodul — *să-şi răscumpere dela noi gâtul său* (**и остал Жѹржь намъ ѡкѹпити свою шїю**). Şi pentru această gloabă, acest Giurgiu *a dat înaintea noastră partea sa din sat din Tamârtaşinţi slugilor noastre lui Balotă şi Oancea şi ei l-au răscumpărat din această gloabă* ». In consecinţă, Domnul întărește celor doi proprietatea obţinută astfel. Pentru Ţara Românească, găsim un caz similar consemnat într'un document din 1502, din timpul lui Radu cel Mare. « Jupan Milea — spune Domnul — a fugit peste munţi în zilele răposatului părintelui Domniei mele, Vlad Vodă Călugărul, de a ridicat alt Domn... și a dat Dumnezeu de a căzut Milea... în mâinile părintelui Domniei mele. Deci l-a trimes să-l arunce în cetatea Poenarilor, iar Voico al Tatului, tatăl Milei, *a mers înaintea dregătorului Domniei mele, jupan Gherghina pârcălabul, de a dat și a închinat jumătate din Topoloveni, ca să-i scoată capul fiului său Milea dela cumplita moarte și i-au scos capul lui...* ». Asemenea cazuri de răscumpărare sunt numeroase; se pot cita o sumă de documente de acest fel, atât din Moldova cât și din Ţara Românească.

Şi astăzi se dă putinţă judecătorului de a aprecia mărimea pedepsei ce se cuvine unui delicvent sau criminal, codul fixând numai minimum și maximum pentru fiecare categorie de fapte. In trecut acest drept era și mai mare, pravilele înseși, referindu-se în multe cazuri, la *voia* judecătorului. Şi chiar acolo unde pedepsele se specifică, există adeseori contraziceri dela un paragraf la altul, din pricina caracterului de compilaţie pe care l-au avut aceste pravile.

BIBLIOGRAFIE

Organizarea judecătorească: 1. S. G. LONGINESCU, *Istoria dreptului românesc*, Bucureşti, 1908, 371 p. in 8⁰; 2. D. MOTOTOLESCU, *Jurământul cu brazda în cap, întrebuinţat la hotărnicii în dreptul vechiu românesc*, Bucureşti, 1922, 27 p. (extras din *Rev. Ist. Arh. Fil.* (1922); 3. V. BOGREA, *Din vechea noastră terminologie juridică: Ferîie*, în *Anuar. Ist. Cluj*, II (1923), p. 345—350; 4. S. G. LONGINESCU, *Pravila lui Alexandru cel Bun*, Bucureşti, 1923, 40 p. in 8⁰; V. BOGREA, *Despre ferâe, câteva noi precizări*, în *Anuar. Ist. Cluj*, III (1924—5). p. 520—521; 6. G. FOTINO, *Contribution à l'étude des origines de l'ancien droi coutumier roumain. Un chapitre de l'histoire de la propriété au moyen-âge*, Paris, 1925, 460 p. in 8⁰; 7. GEORGE FOTINO, *Incercări de vechiu drept românesc. Obiceiuri la fixarea hotarelor*, Craiova, 1925, 42 p. in 8⁰; 8. ŞTEFAN GR. BERECHET, *Procedura de judecată la Slavi şi Români*, Chişinău, 1926, 214 + 123 p. in 8⁰; 9. I. C. FILITTI şi D. C. SUCHIANU, *Contribuţii la istoria justiţiei penale în Principatele Române*, Bucureşti, 1928, 70 p. in 8⁰; 10. DUMITRU D. MOTOTOLESCU-VĂDENI, *Herîie, eine alt-rumänische Rechtsinstitution*, <Praha, 1928>, 59 p. in 4⁰; 11. ŞT. GR. BERECHET, *Schiţă de istorie a legilor vechi româneşti 1632—1866*, Chişinău, 1928, 108 p. in 8⁰; 12. ŞT. GR. BERECHET, *Simbolica juridică, încercare de studiu comparat*, Iaşi, 1930, 28 p. in 8⁰; 13. C. A. SPULBER, *Cea mai veche pravilă românească. Text. Transcriere. Studiu. Résumé en français*, Cernăuţi, 1930, 87 p. in 8⁰; 14. N. IORGA, *Anciens documents de droit roumain avec une préface contenant l'histoire du droit coutumier roumain*, vol. I-II, Paris-Bucarest, 602 p. in 4⁰; 15. I. PERETZ, *Precis de istoria dreptului român*, Bucureşti, 1931, 393 p. in 8⁰; 16. A. CAZACU, *Contribuţiuni la studiul formării şi evoluţiunii dreptului de protimis*, Chişinău, 1932, 141 p. in 8⁰; 17. I. C. FILITTI, *Vechiul drept penal român (schiţă). Intregiri privitoare la vechea organizare judecătorească*, Bucureşti, 1934, 74 p. in 8⁰. (Extras din *Revista de Drept penal şi Ştiinţă penitenciară*, 1934); 18. I. IONAŞCU, *Biserici, chipuri şi documente din Olt*, Craiova, 1934, VIII + 272 p. in 8⁰; 19. CONST. C. GIURESCU, *Jurământul cu brazda în cap*, în *Din trecut*, Bucureşti, 1942, p. 192—203.

ORGANIZAREA MILITARĂ

In vechime, cine stăpânea pământul, acela îl și apăra. Țara sau « moșia » era suma moșiilor mici.

Şi în domeniul organizării militare, ca și în acela al organizării judecătoreşti, constatăm deosebiri însemnate între situaţia de azi și aceea din primele secole ale vieţii noastre de stat. Ele se vădesc atât în ce priveşte *principiul de alcătuire al oştirii*, cât şi sub raportul *armamentului* şi *fortificației.*

Principiul de alcătuire al oştirii. Astăzi serviciul militar este obligator pentru orice cetăţean, indiferent de avere şi de situaţia socială. Toți tinerii sunt obligați să recruteze, iar în caz de război, toţi bărbații până la o anumită vârstă, formează armata națională.

In veacul al XIV-lea şi XV-lea, situaţia era alta. Prestau serviciul militar în mod obligator şi mergeau la război, oridecâteori erau chemați, numai proprietarii de pământ, adică boierii. Stăpânirea unei moșii, mare sau mică, implica, întocmai ca şi în celelalte state ale Europei medievale, obligaţia de a o apăra cu armele. Ţara este suma proprietăţilor individuale, a « moșiilor »; de aceea i se mai şi spune întocmai aşa « moşia ». Proprietarul care nu merge la războiu, la chemarea Domnului, se face vinovat de « hiclenie » adică de înaltă trădare; el își pierde, prin această vină, moşia şi, de cele mai multe ori, şi capul.

Cei cari nu sunt proprietari, prin urmare rumânii, vecinii sau iobagii, nu merg la războiu decât în cazuri excepţionale de mare primejdie, când se porunceşte ridicarea tuturor gloatelor. In schimb, ei sunt obligaţi să presteze anumite *munci* şi servicii la cetăți, să care materialul de construcţie, să lucreze la ridicarea zidurilor, a pălăncilor sau la săparea şanţurilor, într'un cuvânt,

pentru a întrebuința chiar termenul folosit de documentele vremii, să «*robească*» la cetăți.

Orășenii, având o situație specială sub raportul proprietății, au, de asemenea, o situație specială și sub raportul serviciului militar. Ei sunt obligați, în caz de războiu, să înarmeze un număr de oameni pe socoteala lor și să-i puie la dispoziția voievodului. Orașele constituie apoi un mediu prielnic pentru recrutarea lefegiilor, adică a mercenarilor. De aceea găsim în atâtea rânduri în cronicile noastre expresia «strigării târgului în leafă».

Fixat fiind principiul general al alcătuirii vechilor noastre armate, să încercăm acuma a ne da seama de felul cum se înfățișau aceste armate în Țările Românești, în primele secole ale vieții de stat.

Atât în Muntenia, cât și în Moldova și în Ardeal, temeiul armatei este format de boieri, adică de proprietarii de pământ. Ei constituie elementul cel mai numeros și cel mai puternic; ei luptă cu mai mult avânt și cu mai multă tenacitate. Faptul e natural: acești proprietari de pământ alcătuiesc clasa stăpânitoare, elementul politic prin excelență; ei reprezintă în primul rând țara, «moșia» cea mare. Apărând-o, își apără fiecare moșia individuală.

In această masă boierească, trebuie deosebită totuși o categorie aparte. E vorba de *dregători*, adică de funcționari sau slujbași. Marii dregători aveau fiecare, sub ordinele lor, o serie întreagă de subalterni, atât la curte cât și în cuprinsul țării (vezi mai sus p. 381 și urm.). Marele paharnic, de pildă, în afară de paharnicul al doilea și al treilea și de păhărniceii cari asigurau serviciul mesei domnești, avea și pe păhărniceii din sate ale căror atribuțiuni erau în legătură cu perceperea dijmei din vin sau a vinăriciului și cu viile în genere. Un «Ion Ureche păhărnicel» se întâlnește în timpul domniei comune a lui Iliaș și Ștefan, feciorii lui Alexandru cel Bun. La 26 Noemvrie 1490, Ștefan cel Mare arată că a cumpărat un sat Glodenii cu 150 de zloți tătărești dela «sluga noastră Sima păhărnicel (**слꙋга наш Сима пъхърничел**), dela «Toma păhărnicel» și dela alți proprietari. In secolul al XVI-lea, acești păhărnicei apar adeseori în zapise. Asemenea subalterni, atât la curte cât și în cuprinsul țării, aveau și ceilalți mari dregători. Sub Iliaș Voievod și anume într'un document din 15 Iunie

1433 găsim pe *vornicei*. In timpul lui Ştefan cel Mare, documentele menţionează pe *spătărei*, cari depindeau de marele spătar, pe *pitărei*, cari depindeau de marele pitar şi pe *comişei* de sub ascultarea marelui comis. Ştefăniţă dărueşte, la 5 Iunie 1521, lui Ion Turcu, *vistiernicel*, satul Şişcăuţii, pentru slujba sa dreaptă şi credincioasă, iar Petru Rareş întăreşte lui Cârc pârcălabul, la 17 Mai 1542, satul Hlipiceni pe Jijia cumpărat cu 840 zloţi tătăreşti dela «sluga noastră Oniul *vistiernicel* (**слꙋга наш Оніюл вистѣрничел**). Tot sub Petru Rareş găsim pe Ion «Golâi *stolnicel*» (**Іѡнъ Голъи столничелꙋ**) cumpărând moşie în Ubereşti, pe Prut. La 24 Septemvrie 1554 «Banul stolnicel» şi alţi cetaşi cumpără o poiană dela Alexandru Lăpuşneanu. Incă din timpul lui Ştefan e pomenit satul *Stolnici* pe Bistriţa: stolniceii ştim că percepeau dijma din peşte. Plecând dela aceste cazuri, putem deduce cu siguranţă şi existenţa celorlalţi subalterni, a *armăşeilor*, a *clucereilor*, a *postelniceilor*, etc.

Tot aşa era şi în Ţara Românească. Şi aci constatăm că marii dregători aveau sub ei o serie întreagă de dregători mai mici, atât la curte cât şi în satele ţării. De banul oltean ascultau *banii de judeţ* sau *bănişorii*, cari mai târziu s'au introdus şi în judeţele din stânga Oltului. Intr'un document din 16 Martie 1494, dela Vlad Călugărul, sunt pomeniţi «Colţea, Stan şi Cocora, *vornici mici*», iar la 8 Ianuarie 1526, Radu dela Afumaţi dă poruncă să nu intre nimeni în satele mănăstirii Tismana: «vătafii nici mari, nici mici, nici banii, *nici slugile băneşti*, *nici slugile marelui dvornic*. Când se delimitează, în 1520, hotarul dintre Ardeal şi Ţara Românească, găsim printre hotarnici pe un Radul *logofăt* din Boreşti şi pe un Socol *logofăt* din Baia. Mai târziu, în 1583—1585, printre boierii luaţi pe răvaşe domneşti, pentru o pricină de moşie, apar de asemeni, un «Tudoru *logofet* ot Vlădeni şi Voico *logofet* ot Cotteştii». *Vistiernicеii* sunt amintiţi ceva mai târziu, în acte dela începutul veacului al XVII-lea, cum e de pildă zapisul de vânzare din 1626—1627 în care se spune că martori «a fost oamene bone de sato de Săcoiani anome Nechifor vest(ierul) şi Toma vest(ireul) şi O<nci>ul vest(ierul)».

Cam în aceeaşi vreme găsim şi pe *păhărnicei* şi *stolnicei*. In schimb însă *postelniceii* apar pe vremea lui Neagoe Basarab: printre boierii cari procedează la delimitarea, amintită mai sus, dintre

Ardeal şi Ţara Românească, sunt şi Stanciul *postelnicul* din Crasna, Albul *postelnicul* şi Bran *postelnicul* din Polovragi. In 1569 întâlnim pe *armăşei* în satul Balaci.

Toţi aceşti subalterni din sate erau grupaţi pe *cete* şi aveau o organizare specială *militară* şi fiscală. In fruntea fiecărei cete sta câte un *vătaf*, astfel e, de pildă, Ionaşco, *vătaful de comişei din Uscaţi*, care are o pricină cu Lupul Prăjescu în timpul lui Gaspar Graţiani (documentul din 15 Martie 1620). Armăşeii din Balaci, amintiţi mai sus, alcătuiau şi ei o *ceată*, tot aşa vistierniceii din Bălţaţi şi Făurei, dela care ni s'a păstrat un document cu data 1673: « Dumitru, Nistor... şi alţi *cetaşi vistiernicei* toţi... ». Pe lângă vătaf, care mai târziu, în secolul al XVII-lea, se mai numea şi iuzbaşă — cuvânt turcesc însemnând « comandant peste o sută » — fiecare ceată mai avea şi un stegar care purta *steagul* cetei. In 1672, cu prilejul expediţiei Turcilor împotriva Cameniţei, Grigore Ghica, domnul Ţării Româneşti a fost nevoit să-i însoţească. « Au mers şi el cu oştile lui — spune cronica ţării — care strângându-şi den toate breslile: călăraşi, dorobanţi, roşăi, vistiernicei, spătărei, postelnicei, stolnicei, vornicei, păhărnicei, le-au făcut steaguri şi li-au dat tuturor suliţe văruite şi cu prapore fealiuri-fealiuri, fieştecare după breasla lui şi au făcut oaste frumoasă, atâta cât, mergând şi făcând halai înaintea Impăratului, s'au mirat şi Impăratul şi toţi Turcii de oşti ce avea Grigorie-Vodă frumoase ».

Peste toţi vătafii dintr'un judeţ era un *mare vătaf*. In Moldova, ştim că existau, la 1566, *douăzeci şi patru* de asemenea mari vătafi; în Ţara Românească, găsim menţionat, într'un document din 7 August 1523, pe lângă un Şerban vătaful din Târgul-Jiu şi un Stan vătaful din Gâlceşti, pe « Ioan marele vătaf » din Frumoşi (и wт Фрꙋмwши Iwн веа ват).

Totalitatea cetelor de subalterni de acelaşi fel alcătuia o *breaslă* care mergea la războiu sub marele dregător de care depindea. Aceste bresle au reprezentat întotdeauna un element militar de primul rang; membrii lor alcătuiesc, după părerea noastră, *curtenii* din Moldova; în epoca veche, în secolul al XIV-lea şi începutul celui de al XV-lea, comandanţii acestor curteni, adică marii dregători mai poartă şi numele de *viteaz*, de origine veche slavă. Când Ştefan recunoaşte, la 6 Ianuarie 1395, suzeranitatea regelui

Vladislav al Poloniei, printre marii boieri cari apar ca martori, figurează nu mai puţin de patru asemenea « viteji »: « pan Dragoş viteazul, pan Grozea viteazul... Ioaniş viteazul... Costea viteazul ». Curtenii au alcătuit miezul armatelor lui Ştefan cel Mare; ei sunt cei cari au fost « stropşiţi » de mulţimea Turcilor, la Războieni. Numărul acestor curteni a fost însemnat, *câteva mii*; în catastihul de contribuabili al lui Petru Şchiopul, din 20 Februarie 1591, găsim un total de 4948, plus 626 de « vătaşi ». In timpul lui Gheorghe Ştefan, pe la 1654, curtenii plăteau un bir de 29.000 de ughi sau galbeni, din totalul de 70.000 cât se strângea din întreaga ţară. Ei reprezentau deci nu numai un element militar, dar şi unul fiscal de o deosebită importanţă. Curtenii făceau serviciul cu rândul la curte, asigurând paza persoanei voievodului şi îndeplinind diferite slujbe sau servicii. De aceea li se mai spunea şi *slujitori*.

In Ţara Românească, subalternii marilor dregători, alcătuiţi în bresle, se numeau cu un termen generic, nu curteni, ci *roşii*. Mai târziu, numele acesta a rămas alipit numai de o singură breaslă, celelalte păstrându-şi numirile speciale de spătărei, armăşei, vistiernicei, postelnicei, etc.

Ceilalţi proprietari de pământ, din afara breslelor, se adunau, în caz de război, pe ţinuturi, sub comanda pârcălabului respectiv, iar apoi cetele ţinuturilor se strângeau la locul de concentrare fixat de Domn, loc căruia Grigore Ureche îi spune *beleag*.

Oraşele sau târgurile dădeau şi ele contingentul lor militar. Se pare că, întocmai ca şi în Ardeal, fiecare oraş era obligat să echipeze pe socoteala lui un număr de ostaşi. Aşa rezultă cel puţin dintr'un document cu data 7 Mai 1665, din care aflăm că breasla butnarilor « de Mărăţăi » (Piatra Neamţ), vânduse un loc al ei mănăstirii Bisericanilor pentru ca să poată echipa oamenii de oaste ceruţi de Dabija Vodă. « Am vândut sventei mănăstiri Beserecanilor — declară membrii breslei — cînd au vândut şi târgoveţii dumbrava iară Besérecanilor şi ne-au dat călugării 43 de lei bătuţi şi atuncea umbla leul 4 lei bani proşti şalăi în zilele Dabije vod. Şi aceale dealniţe le-am vândut când au trimis Dabijea vod pre dumnealui, pre Costantin Bantăş şi pe Costantin Arapul *să facem oameni de oaste*; deci noi n'având ce face să rădicăm acea nevoe » am vândut locul. De sigur că şi în veacul al XIV-lea

şi al XV-lea era la fel. Ţinând seamă de numărul apreciabil de târguri şi oraşe din ţările noastre chiar din vremea lui Mircea cel Bătrân şi a lui Alexandru cel Bun, contingentul militar furnizat de ele avea importanţă. Dar aceste târguri contribuiau şi în alt mod la alcătuirea armatei. Din ele se recrutau adeseori *lefegii*. Când Domnul — într'o împrejurare deosebită — avea nevoie grabnic de o trupă mai numeroasă, « striga târgul în leafă » şi în felul acesta îşi sporea armata. Aşa a procedat, de pildă, Ştefan Tomşa, atunci când s'au revoltat boierii şi au venit împotriva lui cu oaste. « Se speriese Ştefan Vodă — povesteşte cronica lui Miron Costin — de o tulburare ca aceea; ce, îmbărbătându-l cine erau pe lângă dânsul, au strâns dărăbanii... *şi au strigat şi târgul în leafă*; şi s'au strâns den târgoveţi şi den slugile neguţitorilor şi oameni nemernici, câtăva gloată... la Ştefan Vodă ». Tot din oraşe se recrutau uneori ostaşii « *în dobândă* », adică aceia cari plecau la războiu în nădejdea prăzii pe care o vor lua dela duşman. Cităm un asemenea caz din vremea lui Vasile Lupu, povestit tot de Miron Costin: « Şi într'una de zile, prelejindu-se Vasilie Vodă la masă vesel şi viind iar jalobă pentru Tătari că strică ţeara, cum era la masă vesel, îndată au chiemat căpitanii, dându-le poroncă să purcează, într'acea dată cu slujitorii, şi den slugi boiereşti *şi den târg, cine va vrea să meargă în dobândă să lovească pre Tătari*. Au făcut îndată poronca căpitanii; şi neamul Moldovenilor den firea lor la dobândă lacomi, care cum au putut *şi den oraş a dobândire cai, fiind oraşul plin de toată sama de oameni pre atunci*, şi den slugi boiereşti mulţime, şi au mers împreună cu slujitorii de au lovit pre Tătari fără veste, nice 'n gând având Tătarii de una ca aceea ».

In genere însă, *lefegiii* sau mercenarii se recrutau dintre străini. Erau Poloni, Lituani, Unguri, Secui, Saşi, Nemţi, mai târziu şi Cazaci, apoi Turci, Sârbi şi Bulgari, şi chiar Francezi, Italieni, Valoni. Cei poloni avea un nume special: *joimiri*, din žolnierz (Söldner), ajuns la noi prin malorusă.

Despot Vodă ţinea pe lângă dânsul o trupă de lefegii « Nemţi, Unguri, Leşi, oameni streini ». Radu cel Frumos în lupta sa cu Laiotă Basarab avea, pe lângă 15.000 de Turci, şi « alţi lefecii ce-i adunase ». Lăpuşneanu — ne spune cronica — « au învăţat cu taină într'o zi lefecii, carii au avut streini, de au tăiat pe boieri ».

Numărul cel mai mare de lefegii în Ţările noastre a fost pe vremea lui Mihai Viteazul: circa patrusprezece mii. Ni s'a păstrat chiar o preţioasă însemnare a vistieriei care specifică din ce anume corpuri de trupă se compunea această armată de lefegii. « Să se ştie lafe (= lefi) ce am dat în vistierie », spune vistiernicul Dumitrache, cel care a făcut plăţile, şi anume: « *Cazacii toţi*... cai 2917... taleri 14585; *Cazaci pedeştri* 18; *Ungri* (*sic*!) cai 916... taleri 4780, *Moldoveni*... cai 1452... taleri 14870; *Sârbi* cai 1608... taleri 16.500; *Beaşlii sârbi*... cai 40... taleri 400; *Drăbanţi*... 4000... taleri 25.948; *Drăbanţii*... 2010... taleri 6535; *Tunarii*... taleri 592; *Drăban<ţii> unguri*... 200... taleri 721; *Gibri Gaşpar şi Ivan Brancovic* (unul ungur, celălalt sârb)... 120 cai... taleri 655; *comişei*, *stegar*, *satârgii*, etc., lefi mărunte... 2019 taleri ». In total aşa dar, pentru vreo 14.000 de ostaşi, dintre cari ceva peste 7000 călăreţi, iar restul pedestraşi, lefile pe o lună — ale unora dintre drăbanţi şi ale beşliilor sârbi pe două — se urcau la suma considerabilă de 92.799 taleri. In genere, Domnii se mulţumeau cu puţini lefegii, câţi era nevoie pentru paza curţii. De altfel aceştia — în Moldova la începutul secolului al XVI-lea, li se mai spunea şi *joldunari* dela jold (germanul *Sold*, ajuns la noi prin filieră polonă: žold) — costau mult şi dacă nu erau plătiţi la timp, produceau şi neorânduieli. Ni s'a păstrat un act de angajament al unor mercenari lituani, pe vremea lui Iliaş voievod, feciorul lui Alexandru cel Bun. Iată ce spune Domnul: « ... ne îndatorăm în scris acestor pani care au venit la noi din Ţara Litvei în slujba noastră, mai sus numitului pan Stanislav din Vronovo, panului Paşco Albul, panului Micolai, panului Mihal şi altora care sunt sau vor fi împreună cu dânşii, *că făgăduim şi avem să le plătim leafă pe fiecare lună*, *câte cinci grivne leşeşti de lance*, *socotind grivna cu trei zloţi turceşti*, iar pentru pagube chezăşuim... Dacă nu le vom plăti leafa şi pagubele, le dăm voie lor şi celor ce-i vor însoţi pe dânşii, să ne ceară, să ne ocărească, să puie mâna pe neguţătorii noştri şi pe oamenii noştri, până ce vom împlini zapisul nostru... *şi-le făgăduim a le da şi hrana cailor*... ».

Tot cu caracter militar pot fi socotiţi şi unii locuitori mărginaşi cari aveau rolul de a asigura paza hotarelor. Cei cari păzeau trecătorile şi potecile munţilor spre Ardeal se numau în Mol-

dova *străjeri*, iar în Ţara Românească *plăieşi* şi *opcinaşi* (cei ce umblă pe plaiuri şi pe opcine adică pe culmi). Greşit s'a atribuit apărarea cetăţii Neamţului, când cu asediul lui Sobieski, plăieşilor. In realitate, cei nouă ostaşi cari au rezistat eroic armatei polone şi nu s'au predat decât după ce li s'a trimes ordin ca din partea Domnului, de fapt însă ticluit de asediatori, aparţineau corpului de *vânători*, aşa cum o spune de altfel lămurit Dimitrie Cantemir, atât în « *Viaţa* » părintelui său cât şi în *Istoria Imperiului Otoman*. *Plăieşi* n'au existat decât în Ţara Românească şi în Ardeal. Ei locuiau ca şi *străjerii* moldoveni în satele de munte sau, spre a întrebuinţa chiar termenul din documente, în satele de pe *plaiuri*. Peste plăieşii dintr'un sat era mai mare un *vătaf*, iar peste plăieşii şi vătafii dintr'un plai era un *vătaf de plai*. In Ţara Românească au fost 17 plaiuri, câte două de judeţ, afară de judeţele Râmnicului Sărat, Prahova şi Mehedinţi care n'aveau decât unul. Cu timpul, s'a extins numirea de sate plăieşeşti — în mod impropriu — şi la cele dela marginea *dinspre Dunăre*. Aşa se face că găsim, pe vremea lui Brâncoveanu, o listă de «satele plăieşeşti pre judeţe cum scrie în jos anume, ce au eşit la Iulie 20, leat 7198 » (= 1690) în care sunt înşirate şi o serie de sate din Ialomiţa, « Elhov » (vechiul nume al judeţului Ilfov!), Vlaşca şi Teleorman.

In afară de străjeri şi plăieşi, mai erau, în amândouă ţările, *călăraşii*, cu o atribuţiune identică, anume de a face paza la hotarul dinspre Dunăre şi Nistru. Ei erau împărţiţi pe *steaguri*; în secolul al XVII-lea, găsim steaguri de călăraşi la *Floci* (gura Ialomiţei!), la *Lichireşti*, care mai târziu, în veacul al XVIII-lea şi-a şi schimbat din această pricină numele, devenind Călăraşii (oraşul de astăzi!), la *Hodivoae*, aproape de Giurgiu, la *Ruşii de Vede*, la *Zimnicea*, la *Caracal*, apoi şi mai în interiorul ţării, ca de pildă, la *Buzău*, la *Gherghiţa*, la *Ploieşti*, la *Piteşti*, la *Măneşti*.

In Moldova, călăraşii erau aşezaţi în ţinuturile dinspre Nistru; în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, cei din Orhei şi Lăpuşna depindeau de marele serdar căruia îi era încredinţată paza « marginei ». Călăraşii, şi într'o ţară şi în cealaltă, aveau în atribuţiile lor şi ducerea ştirilor şi ştafetelor dela şi pentru domnie. Lui Aron Vodă tiranul, de pildă, ei îi aduc ştirea maziliei (1592). Pe vremea lui Dimitrie Cantemir se ajunsese chiar la o specializare: erau unii călăraşi — o sută în total — care duceau ştirile

la Poartă şi se numeau din pricina aceasta « Călăraşi de Ţarigrad », şi « Călăraşi de Galaţi »; alţii — tot o sută — cari erau trimişi în Polonia şi Rusia, se mai numeau şi « Imblători de Hotin » şi « Imblători de Soroca ».

O altă categorie de ostaşi moldoveni o formau *hânsarii*, al căror nume, de origine slavă, înseamnă « tâlhari », « corsari ». Ei mergeau la războiu « în dobândă », adică în nădejdea prăzii pe care o vor lua dela duşman. Ii găsim la Nistru, la Prut şi în codrul Tigheciului; în fruntea lor erau vătafi şi « căpitani de hânsari » cum sunt aceia, de pildă, cărora li se adresează Ştefan Tomşa. Extrem de interesant e documentul din 8 Mai 1598 în care Eremia Movilă arată cum au venit înaintea lui « Costin Murguleţ din Frasini şi cu Cotlon din Hnilodove şi cu Gligorie din Cobolta şi cu Pavăl din Dumbrăveni şi cu Simeon din Loze şi *10 hânsari din Măgura şi cu Hânsar din ţinutul Sorocăi* », de au pârît pe Macri biv vel armaş că le-a luat mai mult decât poruncise domnia din pleanul, adică prada pe care o luaseră dela nişte Turci în pădurea Onicenilor. Cu tot caracterul lor special, hânsarii formau totuşi o breaslă ostăşească, dovadă actul din 1696 al lui Antioh Cantemir care se adresează curtenilor de ţară, aprozilor, stolniceilor, călăraşilor şi *hânsarilor*. Găsim, asemenea spătăreilor, păhărniceilor, armăşeilor, etc., chiar şi forma *hânsărel*, cum e de pildă Chirilă hânsărelul dintr'un act cu data 1619. In Ţara Românească n'am întâlnit un corp de hânsari.

Locuitorii satelor domneşti, boiereşti şi mănăstireşti, adică rumânii sau vecinii, nu merg la războiu după cum am spus şi mai înainte, decât în cazuri excepţionale, când Domnul cheamă întreaga ţară sub arme, când se ridică « oastea cea mare ». Această expresie o găsim într'un hrisov din 10 Iunie 1415, dela Mircea cel Bătrân, prin care satul Beala din judeţul Motrului, aparţinând la mai mulţi boernaşi, e scutit de dări şi slujbe, cu o singură excepţie totuşi: « numai la oastea cea mare (великѫ воискѫ) să slujească, altceva nimic mai mult ». In acelaşi sens credem că trebuie înţeles şi documentul de fundare al Mănăstirii Vodiţa prin care Vlaicu Vodă îi dăruieşte, între altele, satul Jidovştiţa, « slobod de toate dările şi slujbele domneşti şi de oaste ». Iar când Vlad Voievod, la 1531, îngăduie egumenului Teofan dela Tismana să-şi facă slobozie pe vadul Bistreţului, el cere rumânilor cari se vor aşeza

acolo numai două lucruri: «fără numai bir să plătească şi *oaste mare să facă*».

Dar dacă nu mergeau în mod obişnuit la războiu, în schimb locuitorii satelor boiereşti şi mănăstireşti erau obligaţi *să lucreze la cetăţi* şi *să facă de strajă*. Avem în privinţa aceasta un act categoric dela Ştefan cel Mare, din 17 Aprilie 1475, prin care se întăreşte mănăstirii de călugăriţe dela Horodnic stăpânirea peste două sate. In semn de deosebită favoare, voievodul scuteşte pe locuitorii acestor sate de *toate* dările şi slujbele: «să nu ne plătească nouă nici dajdie, nici posadă, nici podvoade, nici iliş, nici la cetate să nu «robească» (= să nu lucreze), nici la posadă, *nici la strajă să nu meargă*, nici la mori să nu lucreze, *nici la oaste să nu meargă*».

Armamentul a fost şi la noi ca şi în celelalte părţi, de două feluri: *ofensiv* şi *defensiv*. Cel ofensiv cuprindea *arcul* şi *săgeţile*, *suliţa* sau *fuştiul* şi *sabia*. Apoi armele zise ţărăneşti: *ghioaga*, *toporul*, *securea* şi *coasa*. După introducerea armelor de foc, în prima jumătate a veacului al XV-lea, am cunoscut şi noi *sineţele* corespunzând puştilor de azi; la tunuri li se spunea în vremea aceea *puşci*. Armamentul defensiv se alcătuia din *scut* sau *pavăză* şi din *platoşe*, *za*, *coif*, rareori *armura* întreagă.

Arcul a fost întrebuinţat la noi din timpul străvechi. Cuvântul e de origine latină, după cum tot latin e şi cuvântul săgeată. In afară de arcul obişnuit, simplu, alcătuit dintr'o vargă de lemn flexibil şi rezistent (de obiceiu alunul, frasinul, carpenul, tisa, ulmul), şi o coardă de in sau cânepă unsă sau de maţe, strămoşii noştri au cunoscut şi arcul asiatic sau tătăresc, a cărui vargă de lemn era compusă din trei părţi, una la mijloc, mai tare (uneori de metal) şi alte două la extremităţi, flexibile şi înstrunite ca la arcul simplu. Bătaia arcului asiatic era ceva mai mare. Săgeţile, de lemn, cu vârf de metal, aveau o lungime de 80—96 centimetri şi erau purtate într'o tolbă de piele numită *cucură* (cuvântul e de origine latină). Se puteau trage până la 12 săgeţi pe minut; bătaia maximă era de 220 metri. Intocmai ca şi Tătarii, şi ai noştri ştiau să mânuiască arcul din fuga calului, cu multă dibăcie. S'au întrebuinţat şi *arbalete*, a căror bătaie era mai mare, dar mai rară. Ion Neculce, în *O samă de cuvinte*, ne spune următoarele: «Lăsat-a Ştefan Vodă cel Bun la mănăstirea Putna, după moartea lui, arcul lui... *şi arcul l-au fost trăgând cu vârtej*...».

Fuştiul sau suliţa era de lemn, cù vârful însă de fier. Moldovenii şi Tătarii aveau şi suliţe cu vârf dublu: unul ascuţit pentru împuns, celălalt încovoiat, ca un cârlig, pentru apucat şi tras.

Săbiile erau de două feluri: unele drepte, cu două tăişuri, întrebuinţate mai ales în apus, altele încovoiate cu un singur tăiş, răspândite în răsărit, la Tătari şi la Turci. Sabia dreaptă se mai numea şi *spadă*; uneori era aşa de mare şi de grea că se mânuia cu ambele braţe. Pe vremea lui Mircea şi a lui Ştefan, spada predomină în ţările noastre, în Ungaria şi în Polonia. Mai târziu, locul ei îl va lua sabia încovoiată. Moldovenii aveau un anume tip de spadă, bine cunoscut în Italia. De aceea la Genova se putea comanda, în 1468, « una spada a la facione velachesca ». Ni s'au păstrat, din fericire, trei spezi moldoveneşti din vremea aceea; una din ele a aparţinut chiar lui Ştefan cel Mare; sunt probabil din spezile care au rămas pe câmpul de luptă dela Războieni: aşa se explică faptul că ele se află astăzi în Muzeul din Stambul, de unde vor trebui aduse, orice am da în schimb, la Muzeul Militar din Bucureşti. Spada lui Ştefan, de oţel, măsoară 1,30 metri lungime. Mânerul este înfăşurat în sârmă de aur şi se termină printr'un disc pe care se află, continuându-se de pe o faţă pe cealaltă, următoarea inscripţie, în limba slavă: « † Ioan Ştefan Voievod, domn al Ţării Moldovei » († **Іωанъ Стефанъ вое<во>да господаръ земли молдавс<ко>і**). Garda este perpendiculară pe mâner. Una din celelalte două săbii pare să fi aparţinut unui boier moldovean, din vremea lui Ştefan. Discul prin care se termină mânerul, are, pe o parte, stema ţării, capul de bour, pe cealaltă un scut împărţit în două; în jumătatea din dreapta se află trei grinzi transversale, în cea din stânga o cruce şi o semilună. Garda e oblică faţă de mâner. La cea de a treia spadă, discul are pe o faţă tot capul de bour, pe cealaltă un scut cu o semilună, o săgeată şi două steluţe. Mânerul, ca şi la precedenta, e înfăşurat cu sârmă; garda este încovoiată în sus. Pare să fi aparţinut tot unui boier de al lui Ştefan.

Ghioagele sau măciucile (ambele cuvinte sunt de origine latină) se făceau dintr'un lemn tare (corn, gorun) *strujit*, adică cioplit, *pârlit* şi uneori *ghintuit* adică ţintuit cu cuie sau piroane cu capul lat şi rotund sau poliedric. Topoarele şi coasele erau cele obişnuite, de care se foloseau ţăranii în pădure şi la coasă. Numai cozile

celor dintâi erau mai lungi, pentru a permite lovitura dela oarecare distanţă. Coasele se întrebuinţau foarte adeseori pentru a tăia picioarele cailor duşmanilor.

Armele de foc s'au introdus la noi din prima jumătate a veacului al XV-lea. In 1432—1433, Vlad Dracul scria Braşovenilor: « Deci vă rog ca pe nişte fraţi ai mei, *pregătiţi-mi o sută puşti, cu toate cele de trebuinţă*, şi cu arcuri, cu săgeţi, cu scuturi, cât veţi putea mai multe ». Iar în Octomvrie-Dechemvrie 1445, acelaşi domn se adresa din nou Braşovenilor: « Vă rog dar să ne ajutaţi cu arcuri şi cu săgeţi *şi cu puşti şi să ne daţi salitră ca să*

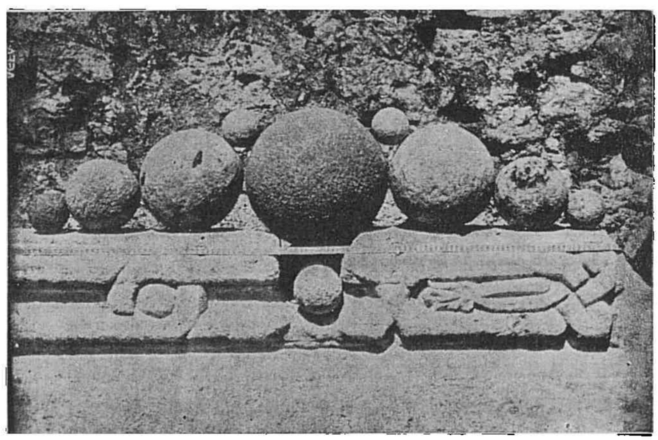

Fig. 110. — Ghiulele de piatră pentru tunuri, găsite la Cetatea Albă, în săpături.

ne facem praf » (и пꙋшками и . . . салонитро). In Moldova, prima menţiune despre armele de foc o găsesc în inscripţia pusă de pârcălabul Stanciul la Cetatea Albă în 1454, în care se spune: « S'a săvârşit acest zid şi a fost înarmat cu tunuri (орꙋжєнь) de Dumnealui Stanciul, în anul 6962, luna lui Martie » (vezi fig. 110 şi 111). La primul atac asupra Chiliei, în 1462, Ştefan cel Mare a fost rănit la piciorul stâng de o « puşcă »; la cel de al doilea, în 1465, cronica ne spune că Moldovenii « loviră şi începură *a bate cetatea Chiliei* şi astfel o bătură toată ziua », evident, cu tunurile. In lupta dela Vaslui, Ştefan avea 20 de tunuri şi hotărîse să se tragă câte şapte lovituri de fiecare piesă; la Războieni, din pricina tirului artileriei,

Ienicerii s'au aruncat cu faţa la pământ. Pe vremea lui Petru Rareş, existau şi *sînețe*; acum întâlnim pentru întâia oară cuvântul « sineţari » (скинецари) adică purtători de sâneaţă. In lupta dela Obertyn, Moldovenii aveau chiar şi un fel de mitraliere primitive. Martin Bielski, martor ocular, le descrie ca fiind alcătuite din şase sau opt ţevi, lungi de câte un cot, aşezate una lângă alta pe două roţi mici, aşa încât se pot deplasa cu uşurinţă. Ţevile se aprind una dela cealaltă, repede « astfel că puşcătura poate să meargă fără întrerupere »; « cartuşele sunt învelite în hârtie »; gloanţele, obişnuite, de fier sau de plumb. Bătaia armelor

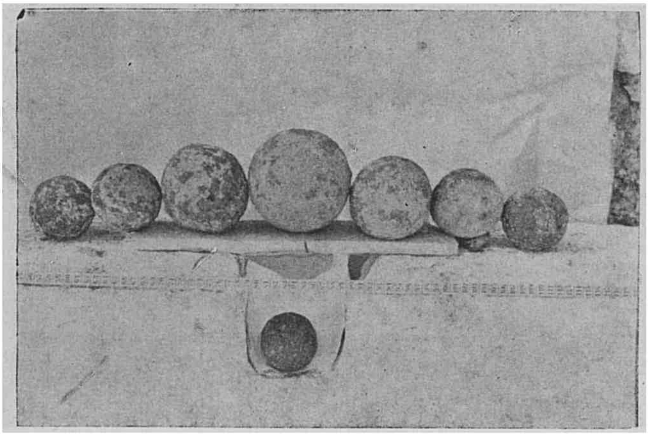

Fig. 111. — Ghiulele masive de fontă pentru tunuri, găsite la Cetatea Albă, în săpături.

de foc era însă, în genere, mică, iar eficacitatea lor redusă. In ce priveşte armamentul defensiv, nu se poate vorbi de o întrebuinţare curentă şi de mari proporţii a armurii medievale *complete*. Aceasta era cunoscută, evident, şi la noi: Radu I, tatăl lui Mircea cel Bătrân, apare pe monetele sale îmbrăcat tocmai într'o astfel de armură; câţiva boieri însemnaţi vor fi avut şi ei asemenea îmbrăcăminţi complete de metal; mulţimea ostaşilor însă, şi a boierilor de ţară, n'a întrebuinţat-o. Era şi scumpă şi grea, împiedicând mişcările iuţi care au constituit tocmai una din caracteristicile luptelor noastre. Dezastrul cavalerilor francezi la Nicopole se explică în parte şi prin greutatea armurilor pe care le purtau. La noi s'a

întrebuinţat *cămaşa de zale* (vezi fig. 112) sau *platoşa de oţel* care acoperea pieptul, apoi *coifuri* rotunde, fără vizieră. Cei mai mulţi dintre ostaşi aveau haine de in umplute, groase de trei, patru degete, şi cu cusături dese sau cojoace care-i apărau de loviturile de sabie. Scuturile în genere erau mici şi uşoare; unele se făceau din metal, altele din lemn acoperit cu piele, altele chiar din răchită împletită strâns.

Diferitele corpuri de trupă care alcătuiau oştirea aveau fiecare un steag distinctiv, de aceea chiar corpul însuşi se numea adeseori «steag». In 1432, Alexandru Aldea anunţa Braşovenilor că

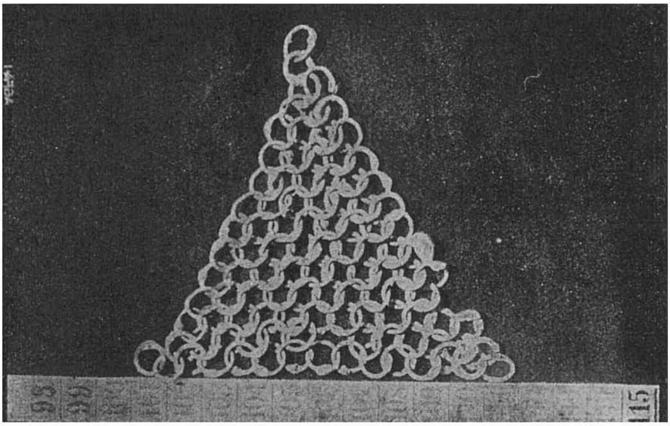

Fig. 112. — Fragment de za, găsit în săpăturile dela Cetatea Albă.

i-au venit în ajutor «patru steaguri de Moldoveni» (Молдовцие Д҃ стегови). In lupta dela Soci, a pierdut Radu cel Frumos «toate steagurile» şi chiar «schiptrul cel mare». Ştim apoi că în campania din toamna lui 1473, Ştefan cel Mare a împărţit «oştirii sale steagurile la Milcov», în ziua de 8 Noemvrie. In afară însă de aceste steaguri, ale diferitelor corpuri de trupă, era steagul domnului. Cunoaştem două din steagurile lui Ştefan cel Mare. Unul din ele, păstrat la Muzeul Militar din Bucureşti, este de formă dreptunghiulară; înfăţişează pe Sfântul Gheorghe «din Cappadocia» («ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ Καπ(π)αδόκιος»), încoronat cu o coroană cu 9 vârfuri, stând pe un jilţ domnesc, ţinând cu amân-

două mâinile sabia şi călcând în picioare balaurul. De o parte şi de alta a capului, sunt doi îngeri; unul ţine o spadă, celălalt un scut. Pe margini, inscripţia, în limba *slavă*, cu următorul cuprins: «O luptătorule şi biruitorule mare Gheorghe, în nevoi şi în nenorociri grabnic ajutător şi cald sprijinitor, iar celor întristaţi bucurie nespusă, primeşte dela noi această rugăminte a smeritului tău rob, a domnului Ioan Ştefan Voevod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei; păzeşte-l pe el neatins, în lumea aceasta şi în cea de apoi, prin rugăciunile celor ce te cinstesc pe tine; ca să te preamărim pe tine în veci, amin. Şi a făcut-o aceasta în anul 7008 (1500), în al 43-lea an al domniei sale».

Cetăţile erau unul din mijloacele de apărare ale teritoriului Ţărilor Româneşti. Ele serveau pentru a opri sau a încetini înaintarea duşmanului, dând astfel armatei de ţară timp ca să se strângă; slujeau în acelaşi timp şi ca loc de adăpost pentru Domn, pentru boieri şi o parte a locuitorilor din împrejurimi. Insemnătatea cetăţilor a fost mai mare în Ardeal şi în Moldova, mai mică în Ţara Românească. O parte a lor — cea mai însemnată, dincoace de Carpaţi — se afla *la hotare* sau în imediata apropiere (de pildă Hotin, Cetatea Albă, Crăciuna, Giurgiu, Severin, Bran, etc.); o altă parte se afla chiar *în interiorul ţărilor* (de pildă Roman, Suceava, Teleajen, Bucureşti, Cluj, Cetatea de Baltă, etc.). Unele erau *de zid* (piatră şi cărămidă); ruinele lor, impunătoare chiar când e vorba de Hotin, Soroca, Cetatea Albă, stau mărturie; altele erau de lemn şi de pământ; acestea din urmă, numite mai târziu şi *pălănci*, s'au risipit cu totul, aşa încât pentru câteva din ele nu se poate preciza nici măcar locul unde se aflau.

O cetate de zid se alcătuia, în genere, din următoarele părţi: la mijloc, un fort sau un *reduit* de piatră, de formă adesea dreptunghiulară (Suceava, Neamţ, Cetatea Albă), alteori rotundă (Soroca) sau oblongă (Hotin). Acest fort constituie, de obiceiu, partea cea mai veche a cetăţii şi e de dimensiuni mici: la Cetatea Neamţului, el măsoară 46×40 de metri; la Suceava 42,50×45 metri, la Cetatea Albă 34,65×37,20 metri, la Soroca 26 metri (diametru). La Hotin, dimensiunile sunt mai mari: 37,90×110,70 metri. Acest fort e prevăzut cu turnuri, rotunde sau pătrate, la unghiurile zidului. Turnurile au mai multe etaje şi se termină ca şi zidul dintre ele, cu creneluri. Grosimea zidurilor fortului variază:

Fig. 113. — Ruinele Cetăţii Albe. Fortul Central.

de 4,94 metri la Cetatea Albă şi de 4,50 metri la Hotin, ea este de 3,65 metri la Neamţ, de 2,50 metri la Suceava şi numai de 1,60 metri la Soroca. In fort se păstrau muniţiile şi proviziile; tot aci era locuinţa garnizoanei. Fortul era înconjurat de un zid sau de o incintă poligonală, prevăzută şi ea cu turnuri, circulare (Cetatea Albă) sau semicirculare (Suceava). Câteodată însă acest zid exterior, lipseşte: e cazul cetăţilor dela Neamţ şi Soroca. Grosimea zidului exterior variază; chiar la aceeaşi cetate constatăm diferenţe, după cum primejdia bombardării era mai mare sau mai mică. Astfel, de pildă, la Suceava, zidul din partea de apus, asupra căruia se putea trage cu uşurinţă şi cu eficacitate de pe platoul Mirăuţilor, avea 5 metri. pe când cel dinspre Sud-Vest mai puţin expus, 3 metri, iar cel dinspre Est, foarte puţin expus, numai 1,60 metri. De jur-împrejurul zidului exterior se afla un şanţ, uneori umplut cu apă. La Suceava, dimensiunile lui erau de 40 metri lăţime şi 5 metri adâncime. La Cetatea Albă, apa din şanţ avea o adâncime de 8 picioare, adică 2,44 metri.

Fig. 114. — Ceramică bizantină găsită la Cetatea Albă, în săpăturile făcute acolo.

Mai toate cetăţile erau aşezate pe poziţii dominante, de unde ochiul putea cuprinde un vast orizont. Din cauza configuraţiei terenului, asediul era adeseori dificil şi garnizoana, chiar foarte redusă, putea rezista multă vreme.

Cea mai veche cetate a Moldovei este *Cetatea Albă* (vezi fig. 113, 114 şi 115). Bizantinii îi spuneau Maurocastron, uneori însă şi Asprocastron. Pe timpul lui Roman Voevod (1391—1394) care se intitula cu mândrie Domn « dela munţi până la mare », ea se afla în mâinile Moldovenilor. In 1421, după primul asediu turcesc, care avusese loc cu un an mai înainte, cetatea este reparată cu ajutorul lui Vitold, marele duce al Lituaniei; acesta trimisese

12.000 de oameni şi 4000 de care cu material de construcţie. Alte reparaţii şi adaosuri se fac în 1439, în timpul lui Ştefan, fiul lui Alexandru cel Bun, apoi în 1454 — în anul precedent fusese cucerit Constantinopolul — când se construeşte *un zid prevăzut cu tunuri*. Sub Ştefan cel Mare, « s'a săvârşit — în 1476 — marea poartă » a cetăţii, iar în 1479 un zid al ei. La începutul lui August 1484,

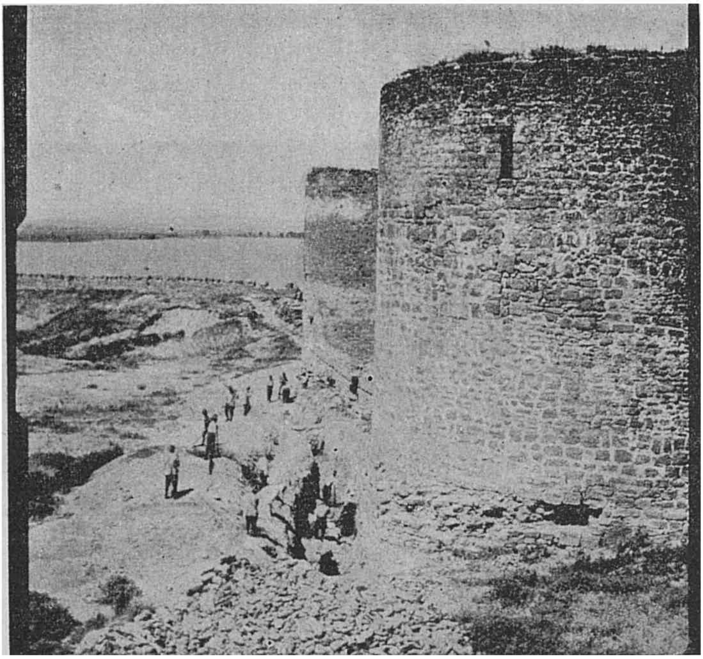

Fig. 115. — Turnuri de apărare la Cetatea Albă.

după un scurt asediu, Cetatea Albă cădea în mâinile Turcilor cari aveau să o stăpânească până în 1806.

Cetatea *Chiliei* a fost la început pe malul *drept* al braţului Chilia, acolo unde se află astăzi Chilia Veche. După atacul nereuşit din 1462, Ştefan izbuteşte să o ocupe trei ani mai târziu; fiindcă însă, prin aşezarea ei, *dincolo* de Dunăre, ea nu putea fi apărată cu uşurinţă de Moldoveni, cuceritorul puse să se zidească, în 1479, o nouă cetate, pe malul stâng al braţului, pe locul Chiliei Noi de astăzi. Construcţia s'a făcut într'un timp record: 25 de zile

(22 Iunie—16 Iulie); e drept că au lucrat, cum ne spune cronica « opt sute de zidari şi şaptesprezece mii de ajutoare ». In aceeaşi vară tragică din 1484 a căzut şi Chilia pentru mai bine de trei sute de ani în mâinile Turcilor.

Spre Ţara Românească, Ştefan şi-a asigurat hotarul, cucerind, în 1482, Martie în 10, *Crăciuna*. Unde era aşezată această cetate, de lemn şi de pământ, nu se ştie cu siguranţă. Cei mai mulţi o situează deasupra Odobeştilor, pe dealul care şi astăzi poartă numele de Cetate; s'a emis însă şi părerea că ar fi fost aşezată pe Siret, în preajma satului Vadu-Roşca. In acest din urmă loc sau în alt punct de pe Siretul inferior, la hotar, ştim că Radu cel Frumos a construit în 1471 o cetăţuie (« fortalicium »), în faţa căreia Ştefan a fost obligat, la rândul său, să facă alte cetăţui (« alia fortalicia »), abătând în acelaşi timp apa Siretului dela aceea a duşmanului său.

In spre Ardeal, era o singură cetate, a *Neamţului* (vezi fig. 116 şi 117). Ea a fost ridicată, se pare, de Saşii din Bistriţa, înainte de întemeierea Moldovei; că ar fi zidit-o Cavalerii Teutoni pare mai puţin probabil. Bine aşezată şi bine întărită, Cetatea Neamţului n'a putut fi luată nici de Sigismund, regele Ungariei, în Fevruarie 1395, nici de Turci în 1476; până târziu, în veacul al XVII-lea ea a constituit un punct puternic de sprijin şi un loc sigur de adăpost pentru domnii Moldovei.

In spre Poloni, hotarul era păzit de două cetăţi, a *Ţeţinei* şi a *Hotinului* (vezi fig. 118). Prima se afla lângă Cernăuţi, pe un deal înalt, dominând tot ţinutul; o găsim pomenită în 1394, cu prilejul soliei trimise de Ştefan I către Vladislav Iagello. Cea de a doua păzea un vechiu vad al Nistrului. Ambele au fost ridicate, în preajma întemeierii Moldovei, de către regele Cazimir cel Mare al Poloniei (1340—1370), pentru a apăra drumul de comerţ care unea oraşele Galiţiei cu porturile dela mare (Chilia şi Cetatea Albă) şi, în acelaşi timp, şi hotarul de miazăzi al posesiunilor sale. Şi după ce stăpânirea Moldovei ajunge la Nistru, Polonii au mai ţinut pentru scurte intervale de timp, cetatea Hotinului. Chiar Ştefan cel Mare, la începutul domniei, a trebuit să le-o cedeze pentru câţiva ani. Petru Rareş a mărit-o iar Turcii i-au reparat şi lărgit în 1713 zidul înconjurător, făcând şi diferite alte lucrări.

Fig. 116. — Ruinele Cetăţii Neamţului.

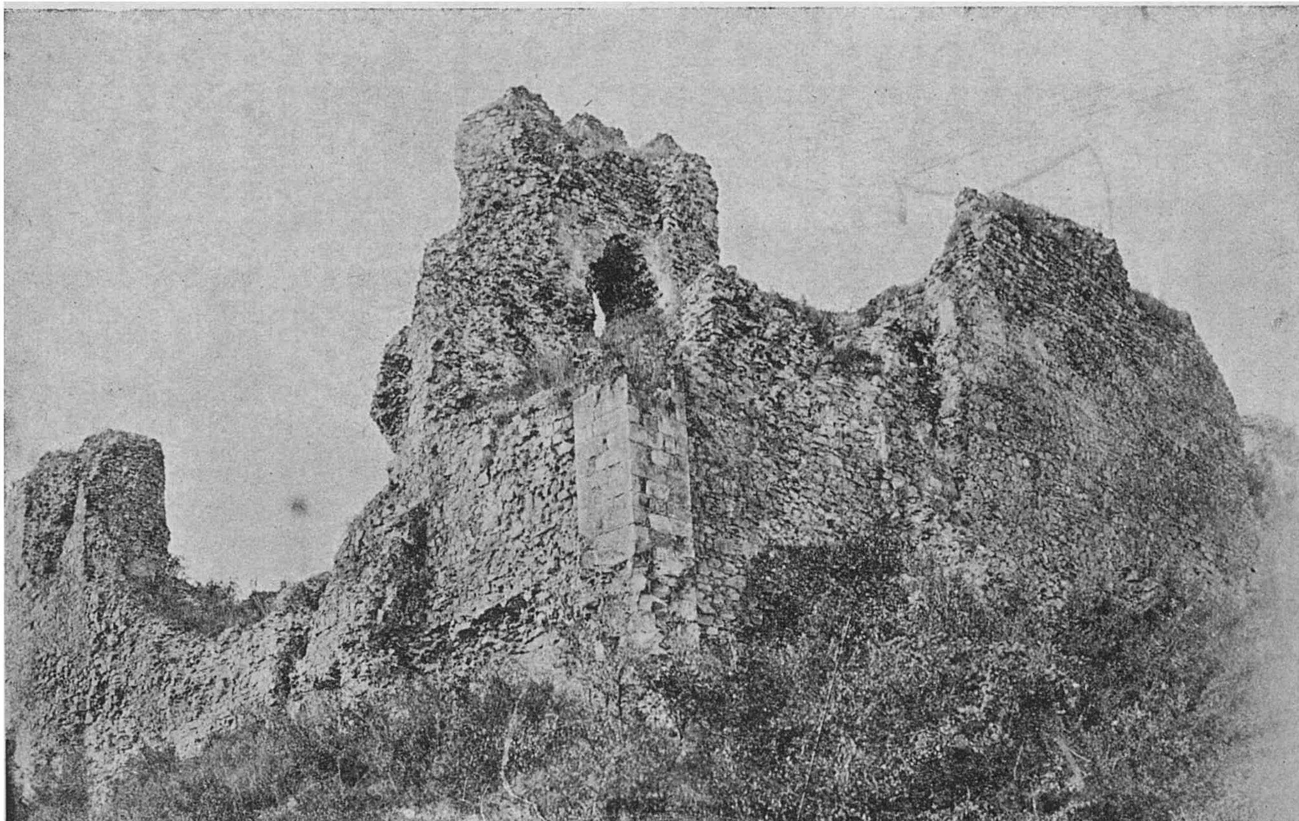

Fig. 117. — Ruinele Cetății Neamțului.

Mai spre răsărit, tot pe Nistru, ţinând strajă împotriva Tătarilor, era cetatea *Soroca* (vezi fig. 119). Tradiţia locală atribue întemeierea ei lui Ştefan cel Mare, sub care apare în documente, în 1499, primul pârcălab de Soroca. Miron Costin în *Cronica Ţării Moldovei şi a Munteniei*, afirmă însă că « Soroca a zidit-o Domnul Petru după a doua descălecare », ceea ce poate însemna şi Petru al Muşatei şi Petru Rareş. Dacă admitem cea de a doua identificare, dacă Petru Rareş este cel care a zidit cetatea *de piatră*, şi în sprijinul acestei ipoteze a fost invocată şi o scrisoare din 23 Aprilie 1543 prin care domnul chiamă pe un meşter bistriţean să lucreze la cetatea Sorocăi — atunci rezultă că Ştefan a ridicat numai o cetate de lemn şi de pământ. In cazul însă când prin « Domnul Petru » trebuie să înţelegem pe fiul Muşatei, atunci tradiţia locală exprimă adevărul, considerând pe Ştefan cel Mare ca ziditorul cetăţii de piatră ale cărei puternice ziduri stau şi astăzi pe malul Nistrului.

Tot pentru paza « marginei » împotriva Tătarilor, a fost făcută şi cetatea *Orheiului* ale cărei ruine ar fi, după ultimile cercetări, spre Sud-Est de oraşul cu acelaşi nume, în cotul ce face Răutul între satele Trebujeni şi Butuceni. Impotriva acestei identificări se ridică totuşi o obiecţie: ce va fi făcut pe întemeietorul cetăţii s'o aşeze tocmai în acest loc, « un adevărat ceaun », dominat din trei părţi de malurile înalte ale Răutului, când ştiut este că toate celelalte cetăţi ale noastre sunt aşezate, dimpotrivă, pe înălţimi? Şi faptul că locul nu e chiar pe Nistru, aşa cum ar fi fost normal şi cum e cazul cu restul cetăţilor răsăritene, ci la o distanţă de circa 10 kilometri de el, e încă un indiciu împotriva identificării propuse.

Tighina nu se constată a fi cetate pe vremea lui Ştefan cel Mare. In 1538, când Petru Rareş este silit să părăsească domnia, Turcii cuprind şi anexează oraşul şi ţinutul înconjutător, ridicând în acelaşi timp cetatea căreia-i dau numele de *Bender* (vezi fig. 120).

In interiorul Moldovei erau cetăţile dela *Roman* şi *Suceava*. Cea dintâi, de lemn şi de pământ, a fost arsă de Mateiaş Corvin în 1467, cu prilejul expediţiei care s'a terminat aşa de dureros la Baia. Câţiva ani mai târziu, şi anume în 1483, Ştefan cel Mare începu să zidească aci o cetate de piatră. Pârcălabii de Roman

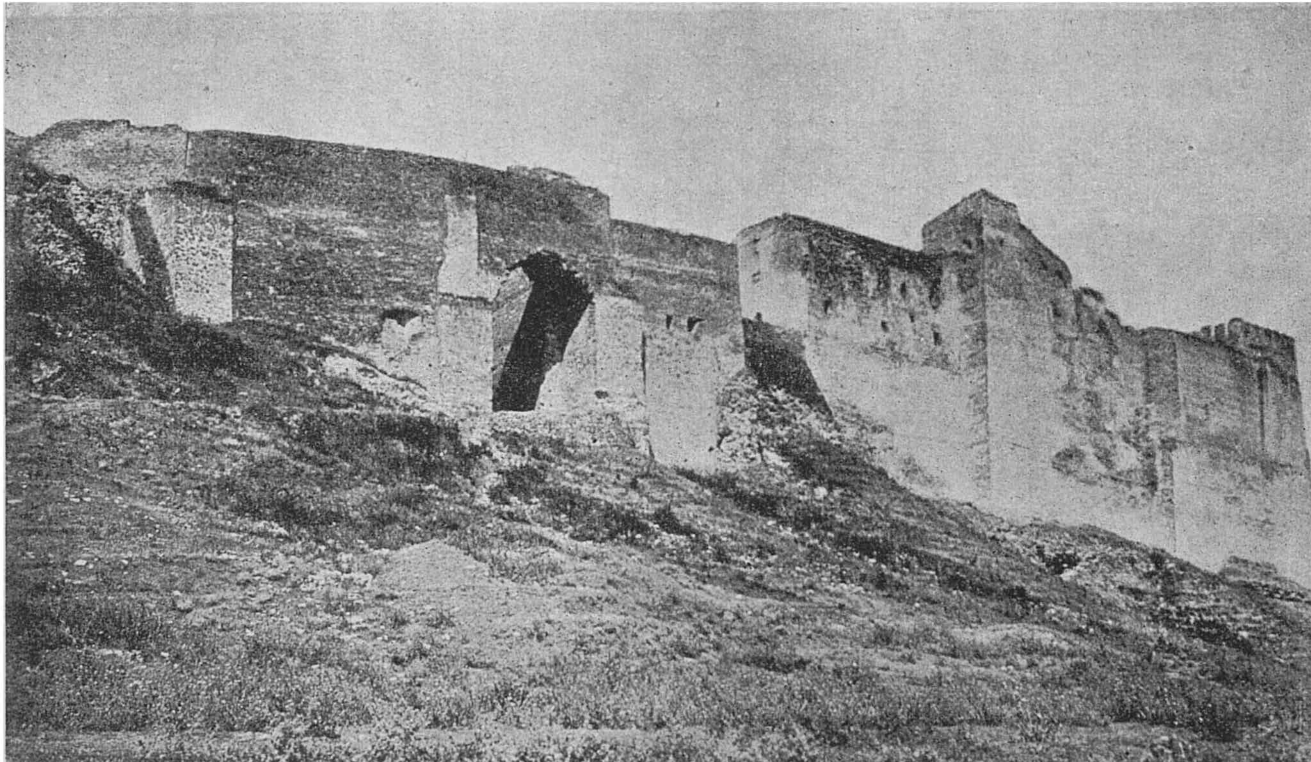

Fig. 118. — Ruinele Cetății Hotinului.

sunt numiţi în documente, în mod obişnuit « pârcălabi de Cetatea Nouă »; cetăţii de piatră i se mai zicea şi *Smedorova*.

Cetatea dela *Suceava* (vezi fig. 121), a fost zidită, după toate probabilităţile, de Petru al Muşatei, odată cu mutarea reşedinţei domneşti în acest oraş. Bine întărită şi apărată cu vitejie, ea a putut rezista atât asediului din 1476, al lui Mohamet, cuceritorul Constantinopolului, cât şi celui din 1497 al lui Ioan Albert, regele Poloniei. Sub Despot Vodă se fac unele lucrări: inscripţia « cu slove pe lângă bour » dela poarta cetăţii, care pomenea numele acestui aventurier a fost citită de Miron Costin. Şi Ieremia Movilă îi făcu unele reparaţii, în 1596.

Cetăţile Moldovei au fost unul din factorii însemnaţi cari au contribuit la victoriile lui Ştefan cel Mare. Ele ne ajută să înţelegem mai bine cum a putut acest strălucit voevod să se împotrivească tuturor duşmanilor timp de aproape o jumătate de veac. De altfel întreaga istorie militară a Moldovei e strâns legată de cetăţile ei. Paralelismul se poate observa dela început până la sfârşit. Din momentul în care — sub Alexandru Lăpuşneanu — unele cetăţi sunt « răsipite » — cum ne spune cronica — puterea militară moldovenească începe să decadă; iar gestul lui Dumitraşco Cantacuzino, care în 1675 svârle, cu praf de puşcă, în aer, zidurile cetăţilor sau le umple cu lemne şi le dă foc — cazul Sucevii — este prefaţa epocii fanariote.

In Ţara Românească, cea mai mare parte a cetăţilor se afla, ca şi în Moldova, la hotare: pe linia Dunării şi de-a-lungul munţilor, spre Ardeal. Incepând dela apus, găsim cetatea *Severinului*, care exista în 1233 când apare în documente banul Luca. Stăpânirea acestei cetăţi de către Basarab Intemeietorul a fost una din pricinile războiului din 1330. Ştim de asemenea că războiul din 1369 împotriva lui Vlaicu a început tot prin ocuparea Severinului de către Unguri. In 1419 cetatea cade în mâna Ungurilor, iar în 1524 în aceea a Turcilor. Se mai văd şi astăzi, în parcul Dragalina din oraşul Turnu-Severin, ruinele acestei cetăţi medievale.

Mai spre răsărit şi anume la confluenţa Oltului cu Dunărea, se afla cetatea *Turnul*, a cărei formă i-a determinat numele. (De aceea i se şi spune într'un document slav din 1432, dela Alexandru Aldea, *Pirgos* (пиргос, care pe greceşte înseamnă tocmai

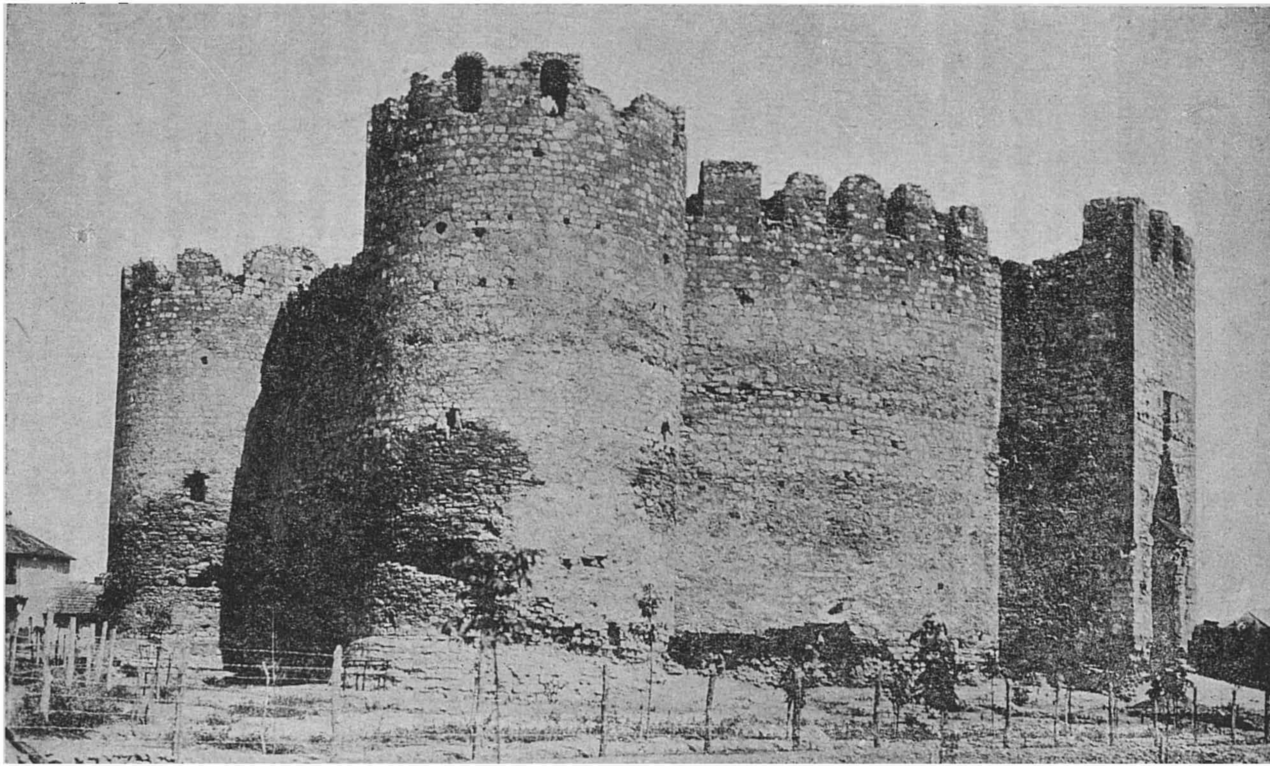

Fig. 119. — Ruinele Cetății Soroca.

« turn »). Prima menţiune cunoscută mie este din timpul campaniei din 1394—1395, când cetatea a fost cucerită la început de Sultan şi reluată apoi de armatele aliate ale lui Mircea cel Bătrân şi Sigismund, regele Ungariei. « Turnul » a existat însă şi înainte de această campanie; cred că cetatea e străveche, continuând pe acel « Turris » pe care împăratul Justinian l-a cedat Slavilor pentru a mai opri năvălirile lor peste Dunăre.

Spre răsărit de Turn, era cetatea *Giurgiului*, în insula din faţa oraşului de astăzi. Raguzanul Giacomo di Pietro Luccari care a avut la îndemână şi un letopiseţ muntean, al lui Murgu, necunoscut astăzi, afirmă în cronica sa, apărută în 1605, că cetatea Giurgiului s'ar datori lui Radu I. Trebuie să înţelegem: cetatea anterioară, de pământ şi de lemn, deoarece ştim în mod sigur că cetatea *de piatră* din Giurgiu a fost ridicată de Mircea cel Bătrân. Ne-o spune chiar fiul acestuia, Vlad Dracul, cu prilejul expediţiei din 1445, adăogând şi amănuntul, foarte interesant că « n'a fost piatră în zisul castel care să nu-l fi costat pe numitul său tată un bolovan de sare ». Mircea a stat adeseori în Giurgiu, supraveghind mişcările Turcilor. In 1417, cetatea cade în mâna sultanului Mohamed; tot atunci se pare că a fost ocupat şi Turnul.

Mai în jos pe Dunăre, dar pe ţărmul drept, era cetatea dela *Turtucaia*, în formă de patrulater, având la trei din colţuri câte un turn mic, iar la cel de al patrulea un turn mare. Fusese construită de Turci, în primele decenii ale veacului al XV-lea: o ştim dela unul din robii cari lucraseră la ridicarea ei şi care — Muntean de fel — dădea informaţii în privinţa aceasta cruciaţilor în 1445.

Mult mai importantă, sub raportul mărimei şi al garnizoanei, era cetatea *Dârstorului*, vechiul Durostorum roman. In tot cursul evului mediu, cetatea aceasta a existat şi, în unele răstimpuri, a avut o însemnătate deosebită. In 1402—1408, ea era în stăpânirea lui Mircea cel Bătrân care poruncea « căpeteniilor Dârstorului » (кефалїем дръстерским) să respecte şi să păzească dreptul mănăstirii Cozia de a pescui în bălţile dimprejurul oraşului. Reluată de Turci spre sfârşitul domniei, ea ne-a revenit abia peste cinci sute de ani, în 1913.

La gura Ialomiţei, în locul numit până în vremea noastră Cetate, dar unde nu se mai distinge astăzi nicio urmă, a existat

odinioară o cetate de pământ și de lemn, *Cetatea de Floci*. După mărturia lui Luccari, ea ar fi fost făcută chiar de Negru Vodă, Intemeietorul, care ar fi ridicat asemenea întărituri («cortine di mattoni») și la București, Târgoviște și Buzău. La 15 Ianuarie 1467, Radu cel Frumos, întărind mănăstirii Cozia stăpânirea asupra bălților și gârlelor dunărene, dela Săpatul până la gura Ialomiței, hotărăște că nimeni nu va avea dreptul să se amestece în aceste posesiuni «*nici pârcălabii Flocilor*, nici brăniștarii, nici altul cinevași din boieri și din dregătorii domniei mele». Orașul

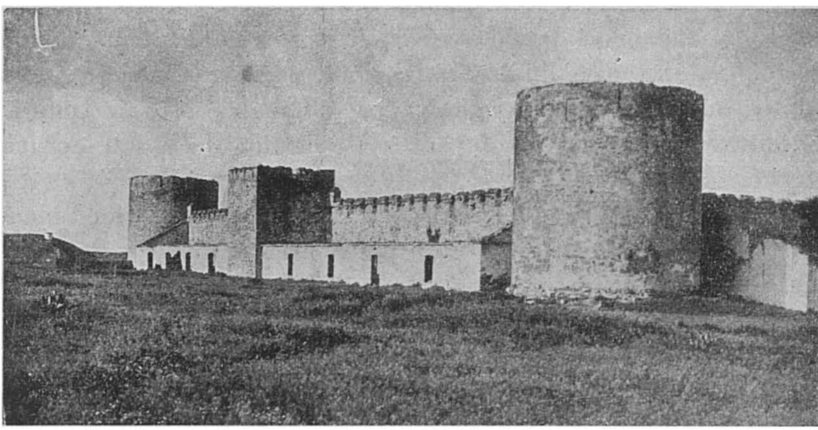

Fig. 120. — Ruinele Cetății Tighina.

de Floci, și de sigur, și cetatea, au fost arse și prădate de Ștefan cel Mare, când a fost arsă și Brăila, adică la sfârșitul lui Fevruarie și începutul lui Martie 1470.

Brăila n'a fost cetate în veacul al XV-lea. Ori de câteori e pomenită în cronicile moldovenești sau în documentele muntene, nu i se dă numele slav de градъ prin care se desemnează în mod obișnuit cetățile. In timpul lui Radu Paisie, în 1540, Turcii iau în stăpânire Brăila, cedată lor de domn în schimbul ajutorului pe care i-l dăduseră când îl readuseseră în scaun, după revolta banului Șerban; *în același an, ei încep să construiască o cetate de zid* (arcem muro): ne-o spune lămurit un document contemporan.

Peste Dunăre, în Dobrogea, au fost cetăţi la *Isaccea* şi la *Eni-Sala*, lângă Babadag, făcute amândouă de Turci, cu prilejul expediţiei din 1417, când Mircea a trebuit să renunţe la posesiunile sale trans-danubiene.

Trecând la cetăţile dinspre munţi, vom aminti mai întâi cetatea dela *Tismana*. O găsim pomenită pentru întâia dată într'un document din 1493, Iunie 15, dela Vlad Călugărul, în care ni se spune că satele Pocruia şi Godineştii fuseseră luate de fratele său Radu cel Frumos dela nişte boieri şi date mănăstirii Tismana *şi cetăţii* (под стомꙋ монастир Тисменꙋ и под град). In această cetate stătea — cred — pârcălabul Balciu despre care vorbesc cei doi «bani de Tismana» într'o scrisoare trimisă Sibienilor în 1454 sau 1456. Pe vremea lui Matei Basarab, cetatea Tismenii a fost înnoită; un călător contemporan ne spune că avea 5 tunuri; trei dintre ele fuseseră cumpărate şi dăruite de Radu Şerban în 1605.

In stânga Oltului, era *cetatea dela Argeş*; despre ea face menţiune documentul din 1336 («sub castro Argias»), povestind războiul lui Carol Robert cu Basarab Intemeietorul. Unii dintre istoricii vremurilor noastre au crezut că această cetate era la Curtea de Argeş, alţii însă au identificat-o cu cetatea dela *Poenari*, zisă şi a lui Negru Vodă, situată la 30 de kilometri mai spre Nord, pe Argeş, într'un vârf de munte. Cetatea dela Poenari e de dimensiuni reduse: vreo 40 de metri lungime; în casematele donjonului şi ale celor două turnuleţe abia se puteau adăposti 30 de soldaţi. Să se fi retras până aici Basarab Intemeietorul? Mai probabil ni se pare ca acesta să se fi întărit în reşedinţa sa, în Curtea de Argeş, acolo unde era vistieria şi toate bogăţiile sale. Modesta cetate dela Poenari pare a fi *anterioară* întemeierii Ţării Româneşti. Tot *anterioară* credem că e şi «cetatea Lotrului» situată de asemenea pe un vârf de munte, la vărsarea Lotrului în Olt. In 1453 «castrum Lothorvár» era ruinat şi deşi nu se afla pe teritoriul supus autorităţii sale, regele Ladislau al Ungariei autoriza totuşi pe Sibieni să-l repare spre a servi de apărare împotriva Turcilor. Vlad Ţepeş a refăcut cetatea dela Poenari, punând să lucreze la ea pe Târgovişteni pe care — potrivit tradiţiei consemnate în cronicele muntene — i-a luat din oraş chiar în ziua de Paşte «împodobiţi fiind». Şi «au lucrat — adaogă

cronicele — până li s'au spart hainele». Pe la sfârşitul veacului al XV-lea, cetatea dela Poenari servea drept închisoare pentru vinovaţii politici, pentru «hicleni». Un document din 1502, dela Radu cel Mare, ne spune cum tatăl său, Vlad Călugărul, prinzând pe un astfel de hiclean, pe jupân Milea, «a trimis să-l arunce în cetatea Poenarilor». Iar... tatăl Milei — povesteşte documentul — a mers înaintea dregătorului domniei mele, jupân Gherghina pârcălabul, de a dat şi a închinat jumătate din Topoloveni, ca să-i scoată capul fiului său Milei dela cumplita moarte

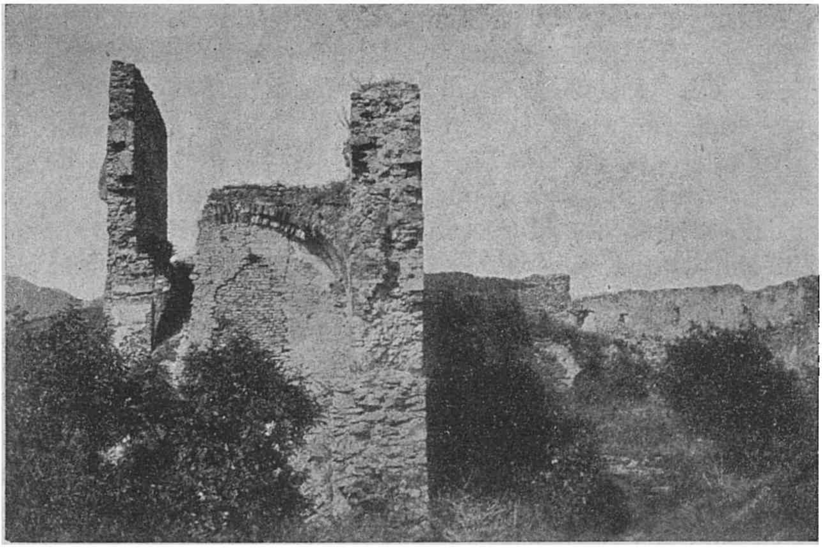

Fig. 121. — Ruinele Cetăţii Suceava.

şi i-a scos capul lui... ». In 1524, cetatea era în stăpânirea regelui Ungariei, care-şi pusese garnizoană aci, dând în schimb domnului din Ţara Românească, lui Radu dela Afumaţi, domeniile Vurpărul şi Vinţul din Ardeal.

Lângă Rucăr, pe dealul Orăţii, a fost o cetate numită de popor «cetatea Neamţului» iar în documente «*Cetatea Dâmboviţei*», după râul care curge la poalele dealului. Originea ei este anterioară întemeierii Ţării Româneşti, fiind clădită, după toate probabilităţile, de către Cavalerii Teutoni. Aci ar fi fost acel castru foarte întărit («castrum munitissimum») pe care un document

din 1231 ne spune că l-ar fi ridicat ei « dincolo de munţi ». După întemeirea ţării, cetatea Dâmboviţii a avut un dublu rol: militar şi vamal, fiind amintită în toate privilegiile comerciale acordate Braşovenilor în prima jumătate a veacului al XV-lea. Aci comanda pârcălabul Dragomir « castellanus de Domloyka », cel care a bătut în 1369 oştile voevodului Transilvaniei.

Tot pe râul Dâmboviţa, dar mai spre miazăzi, a fost cetatea dela *Cetăţenii din vale*, lângă comuna Stoeneşti, unde s'a retras Mihai Viteazul, după Călugăreni, aşteptând ajutorul lui Sigismund Báthory. Poporul îi spune acestei cetăţi, ca şi celei dela Poenari « a lui Negru Vodă ». Şi bisericuţa, săpată în stâncă, din cuprinsul cetăţii, e numită de asemenea « Schitul Negrului Vodă ». De când datează cetatea dela Cetăţeni? Răspunsul nu-l vom putea da, decât după ce se vor face săpături.

Nu se ştie precis unde era aşezată cetatea de lemn şi de pământ, a *Teleajenului*. In munţi, aproape de izvorul Teleajenului, aşa cum ar vrea unul din istoricii noştri de azi, ni se pare imposibil. Mai curând ea trebuie să fi fost acolo unde râul iese din regiunea deluroasă în câmpie. Intr'o atare aşezare, spre Nord-Est de Ploieşti, cetatea domina drumul care, pe la poalele podgoriei, venea din Moldova; garnizoana ei putea aşa dar să cadă în coastă unei oşti care s'ar fi coborît dintr'acolo. Din letopiseţul zis dela Bistriţa, aflăm că « în anul 6982 (= 1474), luna lui Octomvrie 1, luat-au Ştefan Voevod cetatea Teleajenului (**градь ѡтъ Телѧжинь**) şi au tăiat capetele pârcălabilor şi pe femeile lor le-au robit; şi mulţi ţigani au luat atunci, iar cetatea au ars-o ».

Mai spre răsărit, în fostul judeţ al Săcuienilor, şi anume în comuna *Calvini*, pe dealul numit al Cetăţuii, se află ruinele unei cetăţi medievale despre care se crede că ar fi zidită de Cavalerii Teutoni. Numai săpături sistematice la faţa locului ne-ar putea lămuri asupra caracterului ei şi a epocii în care a fost construită.

In interiorul ţării, au fost cetăţi la *Câmpulung* şi la *Bucureşti*. De cea dintâi aflăm dintr'o scrisoare a lui Dan al II-lea, din 1431, prin care el se adresează « tuturor târgurilor şi vămilór domniei mele: Rucărenilor şi Câmpulungenilor şi Argeşenilor... şi *cetăţii dela Câmpulung* » (**и градꙋ ѡт Длъгополѣ**). Această cetate a existat înainte de întemeierea Ţării Româneşti. « Laurenţiu Comi-

tele de Longocampo » a cărui piatră mormântală, din 1300, scrisă latineşte, ni s'a păstrat, a fost, credem, unul din comandanţii ei.

Cetatea dela Bucureşti — de lemn şi de pământ — s'ar datora — dacă e să credem relaţia raguzanului Luccari — însuşi întemeietorului ţării, legendarului Negru Vodă. Fiind aşezată şi ea tot pe râul Dâmboviţa, se pare că la această cetate şi nu la cea de pe cursul superior, dela dealul Orăţii, s'ar referi cele două scrisori din 4 şi 10 August 1460, scrise de Vlad Ţepeş în « castrum fluvii Dombovicha ». Prima menţiune *sigură* este însă numai din vremea lui Radu cel Frumos; o scrisoare a acestuia poartă data: 6 Martie 1470 « în cetatea Bucureşti » (оу градъ Бѹкѹрещи). Spre sfârşitul veacului al XVI-lea, cetatea se stricase sau dispăruse chiar; aşa se explică de ce Turcii, ocupând în 1595, în urma retragerii lui Mihai Viteazul, oraşul, pun să se ridice o întăritură de lemn şi de pământ — *o palancă* — la mănăstirea Radu Vodă.

Tot după raguzanul Luccari, Negru Vodă ar fi ridicat întărituri de lemn (« cortine di mattoni ») şi la *Târgovişte* şi la *Buzău*. La Târgovişte ştim că a fost o asemenea întăritură; în 1476, comandantul armatei ungureşti care gonise pe Basarab, anunţa pe Sibieni că zideşte aci « un bun castel », iar în 1494 inginerul sas Michel arăta în ce condiţii e dispus să facă « o cetate sau un castel » (« eyn fest adder eyn schlos machen »); resturile cetăţii le-au utilizat în 1595 Turcii, când au ridicat *palanca* de acolo, asemenea aceleia din Bucureşti. Despre Buzău n'avem vreo altă ştire; nu e însă de mirare să se fi făcut şi în acest punct o întăritură, în calea Tătarilor şi a Moldovenilor.

Dintre toate ţinuturile româneşti, cel mai plin de cetăţi a fost *Ardealul*. Faptul se explică pe de o parte prin cucerirea ungurească, prin sistemul de organizare administrativă şi militară introdus de noii stăpâni, pe de altă parte prin colonizarea cu elemente străine: Saşi, Teutoni. Când Ungurii au luat în stăpânire ţinutul dintre Tisa şi Carpaţi, ei au ocupat vechile cetăţi ale băştinaşilor — ca de pildă *Bălgradul* al cărui nume înseamnă în limba slavă: Cetatea Albă — şi pe lângă ele, au făcut altele noi, spre a putea domina şi apăra noua posesiune împotriva altor năvălitori. Castrul sau cetatea *Turda* e pomenită pentru întâia dată în 1075; cetatea *Orod* (Arad) în 1135; cetatea *Cluj* în 1173, cetatea Kükülö, pe Târnava mică în 1197.

Coloniştii saşi cari încep să se stabilească în Ardeal de pe vremea lui Geiza al II-lea (1141—1162) şi-au întărit cu ziduri aşezările lor mai însemnate. Când au năvălit Tătarii, în 1241, erau fortificate *Bistriţa* şi *Rodna* — cu vechi nume române-slave — *Braşovul*, *Sibiul*, *Sebeşul*, *Sighişoara*, *Mediaşul*, *Orăştia*. Tot în 1241 găsim cetatea dela *Oradea Mare*, aceea dela *Dej* şi cetatea dela *Sânzieni* (Szent-Lélek) pe care o cuprinde Bochetor.

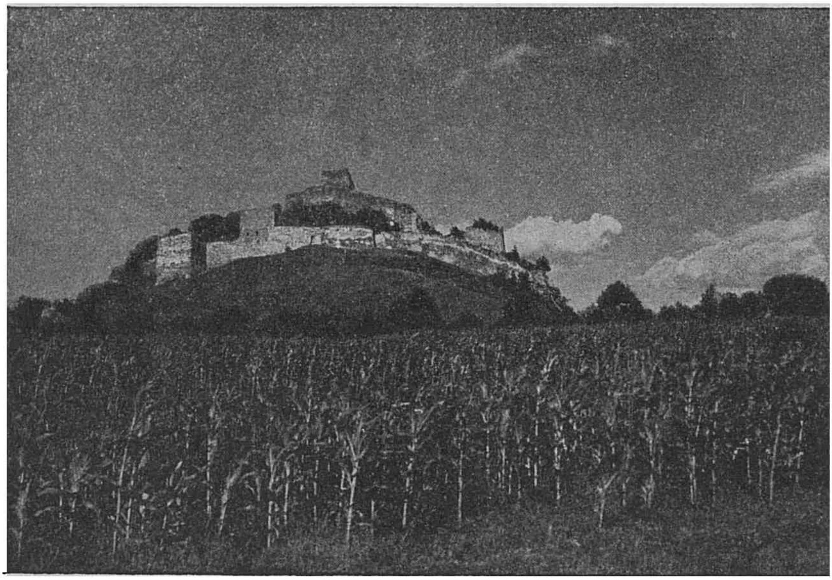

Fig. 122. — Ruinele Cetăţii dela Cohalm.

Cu trei decenii mai înainte fuseseră aduşi de către regele Andrei al II-lea Cavalerii Teutoni şi aşezaţi în Ţara Bârsei, spre a fi strajă împotriva năvălitorilor din răsărit. Lor li se datoresc — pare-se — cetăţile din împrejurimile Braşovului şi anume acelea dela *Feldioara* (Marienburg), *Prejmer* (Kreuzburg), *Râjnov* (Rosenau), *Codlea* (Schwartzburg), *Bran* (Törzburg, numită în actele noastre vechi şi Turci sau Terci) şi însăşi cetatea din marginea Braşovului, ale cărei ruine se văd şi astăzi. Unii cercetători contestă însă caracterul teutonic al acestor cetăţi.

In veacul al XIII-lea găsim şi prima menţiune despre cetatea *Făgăraşului*, despre aceea a *Huniedoarei* («castrum de Hunod» la 1267; vezi fig. 123; cf. fig. 122).

Fig. 123. — Castelul dela Huniedoara, proprietatea Corvineştilor.

Fig. 124. — Trei din turnurile de apărare ale zidului care înconjura Sibiul.

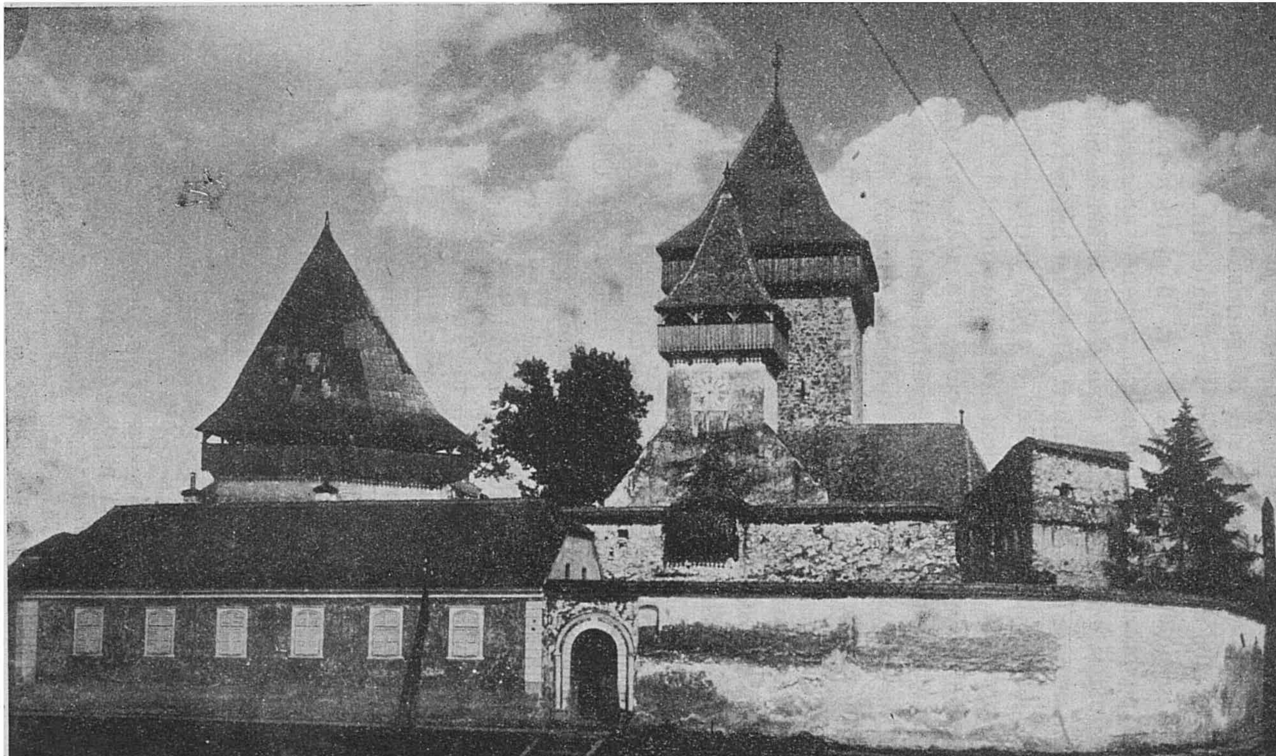

Fig. 125. — Biserică de sat fortificată, din Ardeal.

35*

Spre deosebire de cetăţile propriu zise care şi de o parte şi de alta a Carpaţilor erau păzite de garnizoanele militare permanente din ele, apărarea oraşelor foritficate din Ardeal se făcea de toată populaţia bărbătească a lor, în stare a purta armele, grupată pe bresle. Fiecărei bresle îi revenea apărarea unei porţiuni de zid şi a unui turn. Se mai văd şi astăzi la Sibiu trei din turnurile pe care le apărau membrii diferitelor bresle (vezi fig. 124).

Din cauza acestei obligaţii de a apăra întreaga incintă fortificată, suprafaţa oraşului, deci lungimea incintei, nu era prea mare, iar străzile erau strâmte, câteodată atât de strâmte încât abia putea trece o căruţă. De pe vârful muntelui Tâmpa se poate observa încă lămurit întinderea vechiului Braşov, înconjurat odinioară de ziduri, faţă de suprafaţa mult mai mare a oraşului actual.

In afară de cetăţi, au servit ca loc de apărare şi de refugiu, atât de o parte cât şi de alta a Carpaţilor, mânăstirile şi bisericile întărite. Unele din aceste lăcaşuri sfinte aveau ziduri puternice, prevăzute uneori la colţuri şi chiar şi la mijlocul laturilor cu turnuri care dădeau un aspect mai mult militar decât bisericesc. Aşa a fost la Tismana, la Bistriţa şi la Cozia în Oltenia, aşa la Putna, Pobrata, Slatina, Suceviţa, etc., în Moldova (vezi fig. 20 şi 71), aşa la multe biserici de sat în Ardeal (vezi fig. 125), de pildă la Cisnădie, în Sibiu, la Vorumloc, la Archita, la Dealul Frumos şi mai ales la Moşna, în Târnava Mare, unde biserica are aspectul unui adevărat castel medieval. Intr'o vreme când preoţii şi episcopii puneau adesea mâna pe sabie şi pe ghioagă, era normal ca şi bisericile şi mânăstirile să fie loc de apărare.

BIBLIOGRAFIE

Organizarea militară. I. 1. I. BOGDAN, *Două steaguri ale lui Ştefan cel Mare din Muntele Athos*, în *An. Acad. Rom., Partea administrativă şi desbaterile*, t. XXIV (1901—1902), p. 90—95; 2. RADU ROSETTI, *Despre Unguri şi episcopiile catolice din Moldova*, în *An. Acad. Rom., Mem. Secţ. Ist.*, t. XXVII (1904—1905), p. 247—322; 3. I. BOGDAN, *Câteva Observaţiuni asupra îndatoririlor militare ale cnejilor şi boierilor moldoveni în secolul XIV şi XV*, în *An. Acad. Rom., M m. Secţ. Ist.*, t. XXIX (1907), p. 613—628; 4. I. BOGDAN, *Documentul Râzenilor din 1484 şi organizarea armatei*

moldovene în sec. XV, în *An. Acad. Rom.*, *Mem. Secț. Ist.*, t. XXX (1908), p. 361—441; 5. GENERAL R. ROSETTI, *Studii asupra chipului cum se făptuia războiul de către Ștefan cel Mare. Memoriul I Armamentul*; *Memoriul II Organizarea*; *Memoriul III Principii tactice ale Moldovenilor și vecinilor*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, t. IV (1925), p. 367—444; 6. GENERAL R. ROSETTI, *Studii asupra chipului cum se făptuia războiul de către Ștefan cel Mare. Memoriul IV Fortificația sub Ștefan cel Mare. Atacul și apărarea cetăților*; *Memoriul V Strategia lui Ștefan cel Mare*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, t. VI (1927), p. 1—71; 7. N. IORGA, *Istoria armatei românești*, ediția 2-a, vol. I—II, București, 1929—1930, 383 + 256 p. in 8°; 8. GENERAL R. ROSETTI, *Evoluția mijloacelor și a chipului de făptuire a războilui dela moartea lui Ștefan cel Mare până la a lui Matei Basarab I Armamentul*; *II Organizarea*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, t. XI (1930), p. 165—199 și 247—280; GENERAL R. ROSETTI, *Idem*, *III Tcatica*; *IV Fortificațiunea*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, t. XII (1931—1932), p. 107—165 și 291—333; 10. GENERAL R. ROSETTI, *Idem*, *V Strategia*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, t. XIV (1933), p. 31—129; 11. GH. I. BRĂTIANU, *Pentru un Institut Românesc de Cercetări Istorice și Arheologice la Constantinopol*, în *Rev. Ist. Rom.*, III (1933), p. 317—323; 12. MARCU BEZA, *Trei săbii moldovenești din vremea lui Ștefan cel Mare* în *Mem. Secț. Lit. Acad. Rom.*, t. VII (1934—1936), p. 37—39; 13. GENERAL RADU ROSETTI, *Essais sur l'art militaire des Roumains*, București 1935, 200 p. in 8°; P. P. PANAITESCU, *Armata lui Mircea cel Bătrân*, în *Conv. Lit.*, LXXV (1942), p. 573—582.

II. 15. N. IORGA, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, 419 p. in 8°; 16. I. PUȘCARIU, *Cetatea Neamțului dela Podul Dâmboviței în Muscel*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.*, t. XXX (1908), p. 111—115; 17. ALEX. LĂPEDATU, *Două vechi cetăți românești. Poenari și Dâmbovița*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, III (1910), p. 177—189; 18. K. A. ROMSTORFER, *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904..., publicată în românește cu o notiță istorică de Alex. Lăpedatu*, București, 1913, LVI + 112 p. in 4°; 19. ALEX. LĂPEDATU *Cetatea Sorocii*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, VII (1914), p. 85—96; 20. N. A. CONSTANTINESCU, *Cetatea Giurgiu. Originile și trecutul ei*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.*, t. XXXVIII (1916), p. 485—522; 21. GENERAL SC. PANAITESCU, *Cetățile-ruini din Basarabia de pe Nistru și Dunăre*, în *Anuar. Com. Mon. Ist. Secț. d. Bas.*, Chișinău, 1924, p. 84—111; 22. G. D. TEUTSCH, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen, vol. I. Von den ältesten Zeiten bis* 1699, Sibiu, 1925, XIX + 611 p. in 8°; 23. TEODOR BALAN, *Cetatea Hmielov*, Cernăuți, 1927, 24 p. in 8°; 24. EL. SIGHIARTEU, *Colinele și Cetatea Ciceiului*, Cluj, 1928, 68 p. in 8° mic; 25. ȘT. CIOBANU, *Cetatea Tighina*, în *Anuar. Com. Mon. Ist. Secț. d. Bas.*, Chișinău, 1928, p. 15—57.

VIAŢA ECONOMICĂ

> *«Eu cel întru Hristos Dumnezeu binecredinciosul... Io Mircea, mare voevod şi domn... împlinit-am rugămintea pârgarilor din Braşov... ca să le înnoesc şi să le întăresc aşezămintele ce le-au avut dela strămoşii domniei mele pentru vamă prin târgurile din ţara domniei mele...: ca să dea pentru o bucată de catifea de Ypres un fertun, pentru una de Louvain o perperă, pentru una de Colonia doisprezece ducaţi, pentru una de Cehia şase ducaţi... şi cine aduce şepci franceşti nimica».*
>
> (Privilegiul vamal acordat Braşovenilor de către Mircea cel Bătrân, la 6 August 1413).

Viaţa economică a unei ţări e determinată în primul rând de bogăţiile ei, de produsele solului şi subsolului. Astăzi, prin importul de materii prime, putem avea şi activităţi economice care să nu depindă numaidecât de produsele ţării respective (vezi de exemplu, Elveţia, Italia); în trecut însă, acest lucru, dată fiind greutatea comunicaţiilor, era imposibil. Ţările noastre au avut, prin urmare, în genere, o viaţă economică de caracter agricol, determinată de cele două îndeletniciri *esenţiale* ale băştinaşilor: *agricultura*, sub toate formele ei, şi *creşterea vitelor*. Putem face totuşi o diferenţiere, împărţind, sub raportul economic, teritoriul românesc în două mari arii: de o parte, Moldova şi Muntenia, unde acest caracter agricol a fost aproape exclusiv, de partea cealaltă Ardealul, unde existând şi o viaţă orăşănească mai desvoltată, s'a adăogat şi un început de activitate industrială. Această diferenţiere ne face să înţelegem mai bine *curentele comerciale* pe teritoriul românesc, direcţia schimburilor de mărfuri; ea ne

explică, în acelaşi timp, înflorirea centrelor săseşti dela hotare: Sibiul, Braşovul, Bistriţa.

Cercetând viaţa economică, va trebui să ne ocupăm pe rând de ramurile mai importante de producţie, de circulaţia produselor noastrė, prin urmare de exportul lor şi în acelaşi timp de importul produselor străine, apoi de drumurile comerciale ale ţării, în sfârşit de circulaţia monetară pe teritoriul românesc.

Producţia. Intocmai ca pe vremea lui Alexandru cel Mare care, trecând Duărea, a dat, pe ţărmul nostru, de *holde bogate de grâu*, întocmai ca pe vremea Avarilor şi Slavilor care spuneau strămoșilor noştri: « semănaţi şi seceraţi, noi o să vă luăm numai o parte din produse », tot aşa şi după întemeierea Principatelor îndeletnicirea noastră de căpetenie a fost *agricultura*. Ostaşii lui Mircea cel Bătrân şi ai lui Ştefan cel Mare erau înainte de toate plugari. Cultivau grâul, orzul, ovăzul şi meiul sau mălaiul; porumbul se va introduce târziu, adică pe la începutul veacului al XVII-lea; cultivau viţa de vie care, indigenă fiind, cerea pe atunci mult mai puţină îngrijire ca astăzi; puneau apoi, pe lângă casă, tot felul de legume. Inul şi cânepa îşi aveau, mai mult ca în vremea noastră, locul pe ogoarele sătenilor. Când anul era bun, când ploua la vreme, recoltele erau aşa de îmbelșugate încât minunau pe străini. Inţelegem cum a putut afirma Dimitrie Cantemir că în Moldova « grâul dă plugarului de douăzeci şi patru de ori semănătura... orzul de şaizeci de ori, meiul... de trei sute de ori ». Pe lângă agricultură, era creşterea vitelor. Păşuni întinse, mult mai întinse ca astăzi, fâneţe îmbelşugate hrăneau turme nenumărate de oi, herghelii de cai, vestiţii cai moldoveneşti, sau, cum li se spune în privilegiul comercial din 1408, « caii buni de ţară » al căror export era interzis, apoi cirezi de vite albe, atât de căutate de negustorii streini. Albinăritul era foarte desvoltat; prisăcile erau mult mai numeroase ca în vremea noastră şi pe drept cuvânt, deoarece pe atunci nu sė cunoştea zahărul — în locul lui fiind mierea — iar lumânările de ceară reprezentau ultimul cuvânt în ce priveşte tehnica luminatului. Pescuitul luase o desvoltare remarcabilă la Dunăre şi la bălţi. Pe vremea lui Mircea cel Bătrân era « lege » să se pescuiască trei zile pe an moruni pentru domnie. Peştele constituia un articol obişnuit pentru export; călătorii cari trec pe la Galaţi şi la Chilia se minunează de mulţimea şi

de ieftinătatea lui; icrele negre se măsurau cu «cântarul»: în 1446, doamna lui Ştefan Voievod dărueşte mânăstirii Neamţului un mertic anual de «trei cântare» de acest fel (**трй кантари икрȣ чорнȣю**). Vânatul era de asemenea în mare cantitate: pădurile ocupau o suprafaţă mult mai mare ca astăzi şi adăposteau încă unele soiuri de sălbătăciuni care acum au dispărut (vezi vol. I, ed. 4-a, p. 6—7).

In ce priveşte bogăţiile minerale, locul de frunte îl ocupa *sarea*. Ea se scotea dintr'o sumă de ocne: în Ţara Românească, la Ocnele Mari, în Vâlcea, — un «Voico dela Ocna» figurează ca martor în testamentul din 1425 al boierului Petru Man pentru mănăstirea Cozia — la Ocna Mică de lângă Târgovişte, la Slănic, Telega şi Ghitioara în Prahova; în Moldova, la Târgul Ocna, în fostul judeţ al Trotuşului, precum şi la Valea Sării în Vrancea, de unde însă exploatarea se făcea numai pentru trebuinţele casnice ale Vrâncenilor, nu şi pentru negoţ; în Ardeal, în 1552, erau ocne la Turda, la Cluj, la Dej şi Ocna Dejului, la Ocna Sibiului. *Păcura* se scotea numai pentru unsul roţilor, la care, şi pentru unele leacuri, prin urmare în cantitate foarte mică; ea se măsura cu «poloboacele». Fierul s'a exploatat la Baia de Fier, în judeţul Gorj, iar *arama*, pe vremea lui Mircea cel Bătrân, la Bratilov, lângă Baia de Aramă; ni s'au păstrat documentele prin care Domnul dărueşte şi apoi confirmă mănăstirii Tismana zeciuiala dela arama ce se scotea din acest loc. Mai însemnată era producţia *aurului* pe care-l strângeau, atât în Moldova cât şi în Ţara Românească, ţiganii zlătari (dela *zlat*, în limba slavă *aur*) din nisipul unor anume râuri, ca Lotrul, Buzăul. Drept impozit aceşti ţigani plăteau domniei, în Moldova, patru oca de aur anual (1600 «drahme»), în Ţara Românească «o mie de monete de aur». In Ardeal, exploatarea aurului, în Munţii Apuseni, constituia un izvor însemnat de venit, aci metalul preţios găsindu-se în cantităţi mult mai mari ca în râurile Carpaţilor.

Meşteşugurile. Am cunoscut şi am practicat meşteşugurile esenţiale din cele mai vechi timpuri. Dacă termenii *meşter* şi *meşteşug* sunt relativ noi, de origine ungurească, în schimb *măestru* şi *măestrie* vin din fondul latin al limbii noastre, iar numele meşteşugurilor fundamentale poartă tot numiri latine sau sunt formate în româneşte prin adăogarea sufixului latin caracteristic -ar. Astfel, de pildă, *fierarul* sau *faurul* (faber), *tâmplarul*, cel care face tâmpla

bisericii (templum), *morarul*, care *macină* (machinare) la *moară* (mola) *grâul* (granum) și-l preface în *făină* (farina), apoi *olarul* (olla) moștenitor al unei tradiții milenare; lucrul lemnului, o îndeletnicire așa de răspândită în ținuturile noastre pline de păduri ne-a dat pe *dogari*, pe *scăfari*, cei ce fac scafe (un sat Scăfari în județul Putna), pe *blidari* dela care vine numele satului, azi de podgorie, din Râmnicul-Sărat, etc. Când am ieșit din faza de gospodărie casnică, prin urmare când îmbrăcămintea și încălțămintea a început a fi lucrată de anumiți meșteri, am adoptat numele, adesea de origină străină, ale articolelor pe care ei le făceau. *Cizmă* și *a croi* de exemplu, sunt nume străine, primul unguresc sau sârbesc, cel de al doilea vechi slav; *cizmar* și *croitor* sunt însă termeni formați *în limba noastră*, iar nu împrumutați. Sub raportul producției de obiecte *fabricate*, Ardealul a fost superior Țării Românești și Moldovei; a avut meșteri mai mulți și mai specializați, fiindcă a avut și o viață orășenească mai puternică. Domnii noștri fac adeseaori apel pentru articolele de lux sau tehnice la specialiști din orașele ardelene; ni s'a păstrat o întreagă corespondență pentru comenzile adresate la Brașov, Sibiu și Bistrița. Aceasta nu înseamnă însă că n'au existat și dincoace de Carpați, încă dela începutul formațiilor noastre politice, meșteșugarii cari să facă obiectele necesare vieții de toate zilele. Morăritul era desvoltat; îl găsim menționat și în diploma Ioaniților din 1247. Domnii își aveau morile lor în diferite părți ale țării; în Moldova erau bine cunoscute morile domnești din orașul Baia și din ținutul Covurluiului, pe Prut. Acestea din urmă prezentau atâta însemnătate, aduceau, se vede, atâta venit, încât atunci când cei doi fii ai lui Alexandru cel Bun, Iliaș și Ștefan, își împart țara, luând fiecare o bucată (1435), ele figurează printre posesiunile celui din urmă («și morile Covurluiului» **и млины коворлѹнскыи**). Tot în ținutul Covurluiului, pe Prut, sunt menționate, la 15 Iulie 1448 într'un hrisov dat boierului Cernat ploscarul, și «*pivele de sumane*» (**валилъ**) sau, cum li se mai spune în Țara Românească și în Ardeal, *dârstele*, unde se bătea lâna spre a obține cunoscutele *cergi* și postavul ordinar numit *abà*. Asemenea pive «de bătut sumane» se mai aflau și în orașul Baia; una din ele o stăpânea, la 29 Noemvrie 1443, mănăstirea Moldovița. In Muntenia, dela o astfel de piuă a venit numele localității Piua Petrii, la vărsarea

Ialomiţei în Dunăre; în Ardeal, sunt bine cunoscute « Dârstele » de lângă Braşov. Intr'un hrisov din 23 Aprilie 1441, păstrat însă numai în traducere românească din veacul al XVIII-lea, se aminteşte, la satul Voila din Ţara Făgăraşului, de dreptul proprietarilor de a face « şi alte vârtope şi dârste ». Inţelesul celui de al doilea termen « vârtope » să fie acela de vârtelniţe sau torcătorii? Căci, documentele moldoveneşti ale veacului al XV-lea amintesc şi « torcătoriile de lână » (жєрсткило). Una urma să şi-o instaleze Cernat ploscarul, amintit mai sus, în Covurlui « de cealaltă parte a lacului », probabil deci între Brateş şi Prut; o alta avea drept s'o aşeze Mihail logofătul în oraşul Baia. Putea însă, aşa cum se specifică în privilegiul din 25 Aprilie 1448, să-şi facă în locul ei şi « pive de sumane » sau chiar o « moară de sfărmat minerale » (стȣпы). In Baia şi în Suceava erau şi *berării* sau « sladniţe » (сладница) unde se fabrica berea; meşteşugul îl aduseseră Saşii cari se stabiliseră dela început în număr apreciabil în amândouă aceste centre. In 1408, Alexandru cel Bun, acordând un privilegiu comercial negustorilor din Liov, le dă dreptul « să-şi ţie în Suceava, o casă, dar în această casă să nu ţie cârciumă, *nici să nu facă bere*, nici mied, nici măcelărie să nu ţie, nici pâne să nu vândă ». Alexandru Lăpuşneanu nu dispreţuia de loc această băutură; îl vedem scriind, la 20 August 1567 Bistriţenilor să-i trimită, pe lângă nişte doctorii pentru ochi şi doi meşteri (duos magristros) cari să ştie să-i prepare bere bună « după gustul lui » (pro gustu nostri). Alături de berării, trebuie amintite *povernele* sau *velniţele* de făcut rachiu, din tescovină şi drojdie, sau ţuică din prune. Pentru ultimul produs, regiunea *Vălenilor de Munte* (judeţul Prahova), şi-a păstrat până astăzi o meritată reputaţie. Cojocarii erau numeroşi; îi întâlnim nu numai în târguri, dar şi în sate. La 5 Aprilie 1448, Petru Voievod, întărind mănăstirii din Poiană satele Ciulineşti, Beresteani şi Roşca, adaogă: « Şi oricâţi cojocari sînt în aceste sate sau oricari meşteri, să fie mănăstirii întreg venitul » adică tot ceea ce trebuia să plătească aceşti meşteri pentru exercitarea meşteşugului lor. Foarte interesant, dovedind că veneau, cum era de altfel natural, meşteri şi dinafara hotarelor, e hrisovul din 23 Fevruarie 1453 prin care Alexandru Voievod dă voie mănăstirii lui Iaţcu să-şi întemeieze o slobozie. Toţi cei ce se vor aşeza în această

slobozie « fie că vor fi meşteri, ori cojocari, sau orice fel de meşter, fie el rus, fie grec, sau orice fel de limbă » vor fi scutiţi de toate dările sau slujbele. In cazul când vor merge cu marfă de orice fel « vie sau moartă » — se specifică, între altele, oalele — nu vor avea să dea nicăieri vamă, « nici un groş ». Un *croitor*, cu numele Ioan, întâlnim în Roman, în 1436; el îşi dase fiul să înveţe meşteşugul *bărbieriei* la Petru bărbierul din Braşov şi se vede că nu era mulţumit de rezultat sau se întâmplase altceva, de vreme ce domnul însuşi intervine, cerând Braşovenilor să-i facă dreptate. Pe atunci, bărbierul era adeseaori tot una cu medicul. Cunoaştem pe « bărbierul » în acest sens, al lui Ştefan cel Mare; era un genovez: « maestro Zoane, barbero del... Vaivoda », după cum ne arată un act din 1498. Medicul lui Radu cel Mare se numea Francisc şi fusese trimis de Sibieni, la începutul anului 1508; el poartă titlul de « phisicus ». Acela al lui Alexandru Lăpuşneanu e numit însă « chirurg » (« Andream chirurgum ») şi era de fel din Bistriţa. Tot din Bistriţa era, se pare, şi medicul lui Petru Şchiopul; ni s'a păstrat dela dânsul o scrisoare cu data 14 Iunie 1585.

Ardealul ne furniza şi *argintarii* de lux. Unul, Luca, e chemat de Alexandru Lăpuşneanu, alţii lucrau pentru Vlad Călugărul şi Neagoe Basarab. (Vezi şi mai jos p. 677—678). De peste munţi ne veneau şi *ceasornicele*. In 1553, Lăpuşneanu trimisese Bistriţenilor pe al său ca să i-l repare; în anul următor, comandă unul nou la Braşov, dând totdeodată şi argintul necesar pentru lucru. *Rădvanele* şi *leagănele* erau de asemenea o specialitate ardelenească; tot acolo se făceau uneori şi *carele* domnilor noştri. Ştefan Rareş comandase Bistriţenilor două, dar n'a apucat să le primească; Lăpuşneanu le ia asupra lui, iar mai târziu comandă şi un leagăn. Şi Petru Vodă din Ţara Românească îşi lucra două care « din lemne uşoare şi uscate » la Braşov, în 1564. Armurieri se găseau în toate centrele săseşti mai importante, dar mai cu seamă în Braşov. Un « Hanea Arcaşul » de acolo vine la Ştefan, fiul lui Alexandru cel Bun, şi obţine pentru concetăţenii lui voia de a face nestingheriţi negoţ în Moldova; un Bernard săbierul (« der Swerthfeger ») e amintit în 1404 la Bistriţa.

Bine înţeles, existau şi dincoace de munţi meşteri cari să ştie face săbii, suliţe şi arcuri. Astfel era, pe vremea lui Ştefan cel Mare, Andreica săbierul sau cordarul, dela care a rămas şi numele satului

Cordăreni. Când răspândirea tiparului a făcut necesară fabricarea, în cantități mai mari, a hârtiei, tot în Ardeal s'au înființat primele întreprinderi de acest fel și anume la Sibiu (cca. 1539) și la Brașov, în 1546; aceasta din urmă era proprietatea Sașilor Hans Fuchs și Hans Benkner. In Moldova, prima « moară de hârtie » cum spuneau ai noștri, datează din vremea lui Petru Șchiopul, din anul 1583; în Țara Românească, din vremea lui Matei Basarab. Așezată pe apa Oltului, în apropiere de Călimănești, aceasta din urmă e considerată în 1643 ca una dintre « multele și bogatele binefaceri » pe care voievodul le-a adus țării.

Meșterii de pe întreg pământul românesc, atât cei de dincoace cât și cei de dincolo de Carpați erau grupați în *bresle* (din slavul bratstvo). O breaslă — în Ardeal se spunea *țeh* — cuprindea pe cei cari practicau același meșteșug; a existat astfel o breaslă a « tabacilor » adică a tăbăcarilor, a cojocarilor — specialitate veche și vestită românească — a brutarilor, a lumânărarilor, a curelarilor, a șelarilor, etc. In fruntea breslei era un staroste sau un vătaf: în București, găsim astfel, în 1632, pe un « Gheorghe vătahul », în 1668 pe un « Neagul vătahul za tabaci » iar în 1673, printre martorii unui act din 14 Mai, pe « Tudorache văt(af) za șălari » și « Filip văt(af) za croitori ». Vătaful era ajutat de un sfat de 12 bătrâni, adică 12 stăpâni de ateliere sau prăvălii; li se mai spunea și « protomeșteri ».

De o mare însemnătate în viața breslei erau manifestările în legătură cu biserica. Fiecare breaslă își avea un sfânt al său ca patron sau protector, la a cărui zi se făcea mare praznic la o biserică anume hotărîtă. In acea zi, toți membrii breslei, în frunte cu starostele, și purtând cu mândrie praporul sau steagul breslei, frumos lucrat cu mătase și fir de aur și argint, se îndreptau spre biserica aleasă și ascultau slujba de pomenire a patronului lor. Urma apoi praznicul care trebuia să decurgă însă fără excese, fără scandal.

In legătură cu aceste sărbători, uneori datorindu-se chiar conducătorilor breslelor cari erau ctitori, se explică numele câtorva biserici din București. Biserica Manea Brutaru, de pildă, e biserica ridicată de Manea, starostele brutarilor, după cum biserica Manu Cavafu amintește pe acest conducător al breslei cavafilor, adică a cismarilor cari lucrau încălțămintea ordinară. Biserica

Sfântul Nicolae Şelari ne arată legătura cu breasla şelarilor, biserica Sfântul Nicolae Tabacu, cu aceea a tabacilor sau tăbăcarilor, iar biserica Oţetarilor, cu breasla fabricanţilor de oţet.

Cu privire la îndatoririle militare ale breslelor, ştim că în Ardeal ele apărau o anumită porţiune din zidul înconjurător al oraşului respectiv; în câte şi trele ţările (vezi pentru Moldova mai sus p. 507, cazul breslei butnarilor din P. Neamţ), contribuiau la procurarea numărului de soldaţi înarmaţi pe cari trebuiau să-l dea oraşele, în vreme de război.

Importul şi Exportul. Mulţumită privilegiilor comerciale din vremea lui Mircea cel Bătrân şi Alexandru cel Bun, acordate Liovenilor şi Braşovenilor, privilegii confirmate de domnii ulteriori, putem întocmi un tablou exact şi aproape complet de mărfurile pe care le importau şi le exportau Ţările Româneşti.

Se importau în primul rând stofe, ţesături; ele figurează în fruntea mărfurilor înşirate în privilegiile amintite. Se aducea, atât în Muntenia cât şi în Moldova, *catifea* (în limba slavă кидарь; compară cu velours!); ea era de patru feluri: de Ypres, prin urmare tocmai din extremitatea cealaltă a Europei; costa cel mai mult, şi plătea vama cea mai mare: 24 de ducaţi de vig, fiind cea dintâi în calitate; de Louvain, tot din aceleaşi locuri depărtate aşa dar, plătind vamă ceva mai mică; de Colonia, de pe ţărmul Rinului, costând şi mai puţin; cea mai ieftină era catifeaua de Cehia căreea i se spunea uneori şi de Boemia. Se importa de asemenea « postav francesc », din Flandra; el venea fie sub formă de viguri, fie « tăiat », în bucăţi de anumită mărime. Era apoi postavul de Buda şi cel de Liov. In sfârşit, era « postavul cenuşiu », postavul ordinar căruia, în actele redactate în limba slavă, i se mai spunea şi « bobou » Acesta din urmă se fabrica şi în Ardeal, de Saşi.

Pânza — de in şi de cânepă — era de asemenea un articol de import, atât în Moldova unde, în afară de cea obişnuită, găsim şi « pânză nemţească » şi « pânză litvană », după locul de fabricaţie, cât şi în Ţara Românească, unde e cunoscută sub numele de « pânză săsească ». Se aduceau apoi ţesături de mătasă, din Răsărit; ele purtau diferite numiri precum *camhă*, *tebencă*, *hazdee*; se aduceau, tot de acolo, ţesături de bumbac, colorate şi lustruite, întrebuinţate mai mult pentru căptuşeli; acestea din urmă purtau numele de *bogasii*. Acte din veacul al XV-lea menţionează *olovirul*,

o stofă de purpură, și *cufteria*, o stofă de asemenea scumpă. Erau, în sfârșit, țesături din păr de cămilă, numite *camelot*; ele făceau parte tot din mărfurile răsăritene, cunoscute și sub numele de mărfuri tătărești. După țesături, veneau articolele de îmbrăcăminte și încălțăminte, confecționate gata. Privilegiile comerciale ale veacului al XV-lea menționează « șăpcile frâncești » adică pălăriile de modă apuseană, cu calota ascuțită și borurile răsfrânte, apoi « pantaloni », « călțuni » sau ciorapi, « încălțăminte » și « brâie ferecate ». Pentru cei bogați, se aduceau « blănuri », între altele « piei de miel » « de peste mare », probabil piei de Astrahan, și « helgii » adică piei de nevăstuică; pentru cei săraci « cojoace » făcute de Sași, în Ardeal, deși se lucrau și la noi și încă foarte bine. Urmau apoi tot felul de obiecte manufacturate și mărunțișuri: funii, cergi, zeghi, hamuri, cuțite, coase, cuie de diferite mărimi. In 1482, un singur negustor din Țara Românească, anume Rădilă din Câmpulung aducea 39.000 de cuțite de Stiria în valoare de 468 de florini. Săpunul mai bun se comanda la Brașov: Radu cel Mare (1495—1508) scrie județului și pârgarilor de acolo să-i cumpere « 5 bucăți de săpun de câte 4 florini și alte 5 bucăți de săpun mai proaste, de câte 3 florini ».

Colonialele nu lipseau nici ele. Se menționează: « piperul, șofranul, scorțișoara, vinul grecesc (vin dulce și tare, cu mult alcool; i se mai spunea și vin de « malmazie », dela peninsula Malvasia în Laconia), tămâia » și alte articole « ce vin de peste mare »; prin acestea trebuie să înțelegem — socotim noi — și unele fructe exotice: lămâi, roșcove, năramze (un fel de portocale mici), apoi undelemnul adus în burdufe, ceea ce făcea ca el să nu poată fi consumat în zilele de post.

Se importau arme: săbii — în privilegiul din 1408 se face deosebirea între « săbii ungurești » și « paloșe », iar Ștefan am văzut că și le comanda la Genova — apoi arcuri, scuturi, și, după introducerea armelor de foc, tunuri, pușci, silitră. Brașovul în primul rând, Liovul în mai mică măsură — acolo se comandă în timpul lui Alexandru cel Bun șase arcuri cu vârtej sau arbalete — erau centrele care furnizau armament domnilor noștri. Tot dela Brașov se aduceau și diferite metale: fier, oțel, aramă, cositor, « argint ars » precum și obiecte lucrate din aceste metale. Astfel la 1502, Radu cel Mare comandă acolo 11 « oale » (ollas) de aramă,

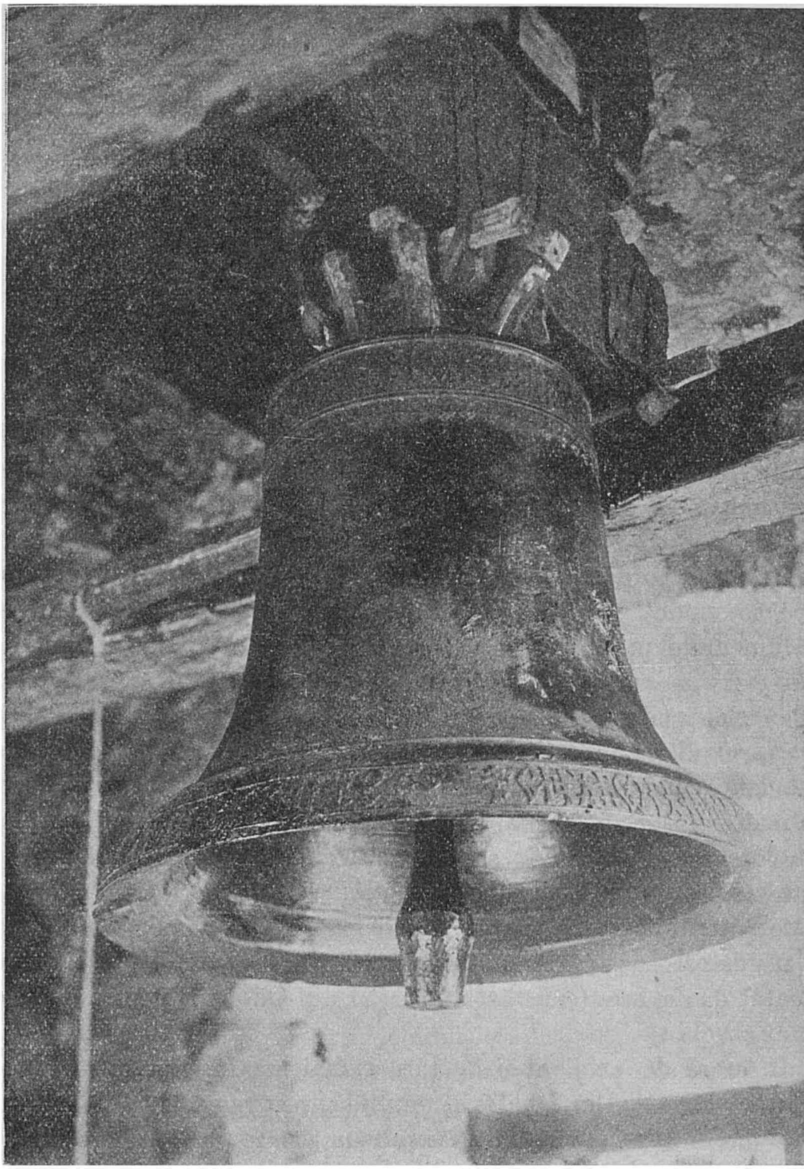

Fig. 126. — Clopot dela Ştefan cel Mare, la mănăstirea Bistriţa. Pe buza clopotului, spre dreapta, se poate citi: снъ Богдана (« fiul lui Bogdan »).

dintre care una aşa de mare încât să încapă în ea carnea dela 2 boi. Sibiul pentru Ţara Românească, Liovul pentru Moldova, fur-

nizau clopote, cum e de pildă clopotul cel mic al mănăstirii Bistriţa, turnat în acest din urmă oraş în anul 1490 (vezi fig. 126).

După cum se vede, nu era mare diferenţă faţă de vremea noastră. Importam şi atunci ca şi astăzi, ţesături, obiecte manufacturate, coloniale, arme, într'un cuvânt produse cu volum mic, dar valoare mare. In schimb, tot la fel ca astăzi, exportam materii prime, produse agricole, cu volum mare, dar valoare mică. In primul rând veneau vitele: boi, vaci, porci, oi şi cai. Din aceştia din urmă nu se puteau exporta însă decât cei « de câte trei grivne unul », nu şi « caii buni de ţară », a căror faimă trecuse hotarele şi cari asigurau cavaleriei moldoveneşti un loc de frunte. Se exportau apoi diferite piei: de vite cornute, de miel, de cerb, piei crude; diferite blănuri: de vulpe, de jder, de râs, de pisică sălbatică, de iepure, de veveriţă, precum şi lână şi seu. Peştele era de asemenea căutat: se trimiteau, în Ardeal şi în Polonia, multe care cu *morun* şi *crap* sărat; nu vor fi lipsit, de sigur, şi icrele negre. Un alt articol de export era mierea, pusă în « berbânţe », şi ceara, care se vindea sub formă de « pietre » de o anumită greutate. Documentele privind vama dela Calafat amintesc de « sacii de grâu » şi de « sarea » pe care o trimeteam peste Dunăre. Acest din urmă produs era cu deosebire căutat în Peninsul Balcanică. Aşa se explică cum de se formaseră « drumuri ale sării » care plecau dela ocnele muntene şi răspundeau la schelele dela Dunăre. Se mai exporta apoi brânză, în burdufe, şi vin. Din Moldova plecau carele cu buţi de vin spre Polonia, unde « cotnarul » ajunsese bine cunoscut; mai târziu, aceste care vor merge şi spre răsărit, peste Nistru, la Cherson, spre părţile căzăceşti, de unde şi numirea de negustori Cazaclii dată acelora cari duceau vinul din Ţara de jos atât de departe (şi astăzi un cartier din Odobeşti poartă numele de « Cazaclii »).

In afară de « caii buni de ţară », mai era interzis exportul şi al altor articole. Din Moldova, de pildă, pe vremea lui Alexandru cel Bun şi a urmaşilor săi, nu se puteau scoate peste hotare jderii, argintul şi ceara. In ce priveşte « argintul ars » şi « jderii ungureşti » aduşi de Lioveni din Ardeal, domnul specifică un drept de preempţiune: « să cumpărăm noi pentru noi cât ne va trebui », după aceea, dacă mai rămâne, se va putea exporta. Din Ţara Românească, pe vremea lui Vlad Dracul (document din 1441—1442),

nu era voie să se scoată peste hotare «nici argint, nici aramă, nici florini»; mai târziu, pe vremea lui Radu cel Frumos, interzicerea privea unele blăni de preţ: «numai vulpi şi jderi şi râşi să nu cumpere, căci acestea vin la visteria mea».

Drumurile nu se puteau compara nici pe departe cu cele de azi. Nu existau şosele pietruite, cu şanţuri, ci simple şleauri; podurile erau foarte rare; cel dintâi menţionat este «podul lui Gârlanici» (на мостѣ грълланичь) în hotarnica documentului din 1420, Aprilie 25, privind mai multe sate de pe Bâcovăţ, în judeţul Lăpuşnei; un pod «umblător», peste Prut, la «Vadul călugăresc» e pomenit în 1447, şi un al doilea la Cernăuţi, în 1460; un altul era peste Moldova; pe vremea lui Lăpuşneanu e amintit podul de peste Jijia, la satul Verbia şi podul de peste Siret, la Vercicani, aproape de vărsarea Sucevii. Acestea constituiau însă excepţii; de obicei se trecea prin vad. Sasul George Reicherstorf — contemporan cu Petru Rareş — spune că Moldovenii dinadins n'aveau poduri bune ca să întârzie năvălirea duşmanilor. Când începeau ploile, apoi cu greu se putea răzbate; vara se stârneau nori de praf. Noroc că pădurile erau mai dese şi drumul se făcea în multe locuri la umbra copacilor. Din cauza nesiguranţei — în aceleaşi păduri se adăposteau cete de tâlhari — negustorii plecau întotdeauna întovărăşiţi cât mai mulţi la drum şi înarmaţi. In Moldova, între Prut şi Nistru, se pare că erau străji domneşti care însoţeau convoaiele, primind în schimb de fiecare car o sumă anumită.

Direcţia drumurilor era determinată de aşezarea marilor centre comerciale. In Ţara Românească erau mai întâi drumurile care uneau porturile dela Dunăre cu cele două oraşe săseşti, Sibiiul şi Braşovul. Dela acesta din urmă negustorii plecau spre Brăila, pe drumul Buzăului, al Teleajenului, al Prahovei (dela Comarnic în sus, drumul părăsea însă albia, urcându-se pe plai), foarte mulţi mergeau pe la Bran, prin Rucăr şi Câmpulung; spre Oraşul de Floci, tot pe la Bran şi apoi pe valea Ialomiţei; spre Dârstor, pe aceeaşi vale şi apucând apoi spre Lichireşti (satul care a precedat Călăraşii de astăzi); spre Giurgiu, pe drumul care, străbătând temutul codru al Vlăsiei, trecea prin Bucureşti; spre Turnu şi Nicopoia din faţă, străbătând vestiţii codri ai Teleormanului. Negustorii din Sibiu scoborau pe valea Oltului până în dreptul

Câinenilor — în 1473 regele Mateiaş le îngăduie să lărgească drumul care în unele locuri era aşa de strâmt că abia putea trece calul — şi apoi, peste plai, prin Loviştea, nu pe vale, pe unde e azi șoseaua, ajungeau la Curtea de Argeş şi la Pitești. Un al doilea drum îl aveau pe la Vâlcan, scoborînd la Târgu-Jiiului şi pe urmă la Dunăre, adică la Severin, la Calafat sau prin Caracal, la Corabia. Era apoi drumul care venea din Moldova şi care străbătea Țara Românească dealungul, pe sub podgorie, trecând prin Râmnicul Sărat, Buzău, Gherghița, Târgșor, Pitești, Slatina, Craiova, Severin, cu ramificații spre Orașul de Floci, și spre Dârstor — drumul Stambulului. In afară de « drumurile sării » amintite mai înainte — unul răspundea la Giurgiu, altul la Calafat — mai erau « drumuri ale oilor », urmate de turmele ce scoborau toamna la baltă sau în Dobrogea și urcau primăvara la munte. Bine înțeles, mai era marele drum al Dunării, atât de lesnicios, « drum fără pulbere », pe care pluteau, în sus şi în jos, corăbii. La Chilia, la Galați și la Brăila veneau vase din tot răsăritul, apoi câtă vreme Marea Neagră nu devenise încă o mare turcească, din Veneţia şi din Genova, ba chiar, se pare, şi mai de departe, tocmai de pe țărmurile Spaniei.

In Moldova erau, pe vremea lui Alexandru cel Bun şi a lui Ştefan cel Mare, următoarele drumuri mai însemnate: Drumul cel mare al Liovului care trecând prin Cernăuţi şi Siret, ajungea la Suceava unde se afla vama principală şi cobora spre Paşcani unde se bifurca: o ramură apuca prin Roman, Bacău, Adjud şi Târgul Putnei, trecând în Țara Românească; cealaltă ramură se îndrepta spre ținutul tătăresc, prin Iaşi, Lăpuşna, Tighina, sau, mai spre miazăzi, răspunzând la Chilia şi la Cetatea-Albă. Din prima ramură se desfăcea un drum, prin Baia şi Moldoviţa, spre Bistrița, în Ardeal şi un al doilea, prin Adjud și Trotuş, spre Breţc şi Braşov. Cealaltă mare cale de comerţ moldovească era aceea a Cameniței care intra în țară la Hotin, mergea apoi la Dorohoi şi cobora la Iași. După aceea trecea prin Vaslui, Bârlad, Tecuci şi ajungea la Dunăre, la Galați şi la Brăila, o ramificaţie mergând dela Tecuci spre drumul cel mare de pe valea Siretului care continua apoi pe sub podgorie.

In Ardeal, drumurile erau de asemenea determinate de marile centre comerciale, adică de aşezările săsești, şi în primul rând de Braşov, Sibiiu şi Bistriţa. Drumul cel mare venea dela Buda,

unde era vamă principală şi antrepozit, trecea pe la Solnoc, apoi, ceva mai jos de confluenţa Crişurilor, se bifurca: o ramură apuca spre Oradea şi de acolo pe la Huedin la Cluj, la Turda şi răspundea în valea Mureşului; cealaltă apuca spre Arad, suia după aceea pe Mureş în sus prin Deva, Orăştie şi Alba-Iulia, până la vărsarea Arieşului unde se unea cu cea dintâi. Din Cluj pleca un drum la Dej — punctul de joncţiune cu drumul care venea dela Debreţin şi Carei — apoi la Bistriţa şi de aci, prin pasul Bârgăului, în Moldova, la Câmpulung. Un alt drum se desfăcea la Sântimbru, la nord de Alba-Iulia, suia pe Târnava Mare, trecea prin Mediaş şi Sighişoara şi ajungea la Braşov unde se lega cu drumurile care duceau fie spre Moldova, fie spre Ţara Românească. In sfârşit, dela Vinţul de jos (la sud de Alba-Iulia) se desfăcea un alt drum care prin Sebeş, răspundea la Sibiiu unde se lega de asemenea cu drumurile care duceau peste munţi.

Un lucru trebuie relevat: strânsa legătură ce a existat întotdeauna între aşezările săseşti din Ardeal, în special Braşovul, Sibiiul, Bistriţa, şi Ţările Româneşti. Prosperitatea celor dintâi depindea de putinţa de a face negoţ *dincoace*, peste munţi. Când trecătorile se închideau, activitatea economică a centrelor săseşti stagna; de aceea interesul deosebit pe care l-au avut întotdeauna Saşii ca să fie comerţul liber la noi; de aceea bogata corespondenţă purtată cu domnii noştri în acest scop. Şi sub raportul economic, nu numai sub cel etnic şi geografic, Ardealul formează o unitate cu ţinuturile de dincoace de munţi, completându-le în chip fericit.

Circulaţia monetară. Incepând din vremea lui Dromihetes şi până astăzi, circulaţia monetară n'a fost niciodată întreruptă în ţinuturile noastre. Pe vremea Dacilor, circulau monetele greceşti şi imitaţiile lor dacice; apoi au circulat monetele romane, după aceea cele bizantine — unele atât de caracteristice, cu forma lor concavă — iar în preajma întemeierii Principatelor, monetele ţărilor înconjurătoare. Diploma Ioaniţilor, din 1247, prevede şi ce se va face cu moneta care va circula în teritoriul concedat acestor cavaleri adică în Ţara Românească. Ştim de asemenea că voievodul Barbat, fratele lui Litovoi, fiind prins de Unguri, a fost silit să se răscumpere, plătind o sumă însemnată de bani («non modicam quantitatem pecunie»). In sfârşit, Basarab Intemeietorul oferea lui Carol Robert, înainte de lupta dela Posada (1330),

drept despăgubire de război, importanta sumă de 7000 de mărci de argint, ceea ce făcea 1.680.000 de dinari. A fost, prin urmare, o circulaţie monetară apreciabilă la începutul veacului al XIV-lea, în ţinuturile noastre. Ea s'a intensificat după întemeierea celor două state românești, odată cu intensificarea schimbului de mărfuri, a circulației comerciale, garantate prin tratate formale.

Pentru a avea o idee lămurită de circulația monetară în ţările noastre în epoca veche, trebuie să ţinem seamă de următoarele două fapte: 1) Se întrebuinţau în tranzacţii nu numai bani de ai noştri, bătuţi în monetăriile — sau cum se spunea atunci, în *hereghiile* noastre — dar și bani străini, din alte ţări, unele îndepărtate chiar. 2) Existau nu numai monete *reale*, de metal prețios sau semi-preţios, dar şi monete *ideale*, nebătute, servind numai ca unitate de măsură.

In Ţara Românească, prima mențiune documentară asupra monetelor o găsim în hrisovul lui Vlaicu Vodă prin care acordă ctitoriei sale, mănăstirii Vodița, pe fiecare an, între altele « 1000 de perperi (χилїада перпиръ) din casa domniei mele », iar « săracilor să se împartă 300 de perperi » (т̃ перпиръ). Perperul sau perpera (de aci vine şi numele unei dări pârpăritul!), era o monetă foarte răspândită în întreaga Peninsulă Balcanică. Numele ei e grecesc; la noi e pomenită la sfârşitul veacului al XIV-lea şi începutul celui de al XV-lea, când era aşa de bine cunoscută şi avea o valoare specială, deosebită de aceea din ţările vecine, încât i se spune în actele străine și « perperi de Valachia ». Specialiştii susţin că n'ar fi fost o monetă *reală*, ci numai una ideală, de socoteală; fapt e că până azi nu s'a găsit, în tezaurele monetare descoperite la noi, vreo monetă care să poată fi identificată cu perperul.

In privilegiul comercial acordat de Mircea cel Bătrân Braşovenilor, în 1413, sunt specificate, în afară de perper, următoarele monete: *fertunul* (ферт8н, ferto în redacţia latină), *ducatul* (д8к<ат>, denarius) şi *banul* (бан). Fertunul era o monetă ideală; el reprezenta, aşa cum arată şi numele, un *sfert* dintr'o marcă de argint, prin urmare 24 de ducaţi, în timp ce perpera era egală numai cu 18 ducaţi. Ducatul era o monetă reală, de argint, şi anume moneta obişnuită bătută de domnii noştri, dela Vladislav I (1364—c. 1377) până la Vladislav al II-lea (1447—1456). Cuvântul ducat, reprezentând moneta munteană prin excelenţă, ajunsese astfel să aibă

înțelesul generic de ban, monetă, după cum se vede, de pildă, din scrisoarea lui Vlad Țepeș care spune în 1476 Brașovenilor că nu-și poate plăti soldații, deoarece « Domnia mea acum n'am ducați ca să le plătesc leafă ». Meșterii cari băteau monetele la hereghie, deci « heregarii », se mai numeau și « ducatari ». Banul era tot o monetă reală, de valoare inferioară ducatului și anume, judecând după redacția latină a privilegiului din 1413, trei bani erau egali cu doi dinari sau doi ducați. Am putea identifica banul cu moneta *cea mică* de argint a lui Mircea, având diametrul între 11—12 mm (ducații au 14—15 mm), greutatea între 0,19—0,25 gr și *neavând legendă* (anepigrafă). In cazul însă când această monetă mică e tot una cu *asprul*, despre care știm sigur că era de argint, atunci banul n'ar rămâne să fie identificat decât cu moneta *de aramă*, cu « banii roșii » de care vorbește într'o scrisoare din 1480 Basarab cel Tânăr, considerându-i drept cea mai mică monetă posibilă. Cuvântul *ban* este vechi, mai vechi și decât ducatul și decât perpera; el vine dela numele monetei bătute de banul Slavoniei, monetă care a circulat și în Banatul Timișanei, în Transilvania și în Țara Românească. Fiind cel mai vechi și privind și moneta curentă, de întrebuințare zilnică, este și cel care s'a impus ca termen *generic* și a rămas ca atare în limbă.

Foarte des este menționat, în transacțiile din veacul al XV-lea, *florinul*. Era o monetă reală, de origine italienească, fiind bătut întâi la Florența și imitat apoi și de alte state, de pildă de Ungaria, din care pricină se întrebuințau la noi și « florini unguresti ». Astfel la 5 Aprilie 1485, Vlad Vodă Călugărul confirmă la mai mulți o moșie în satul Iași, cumpărată « dela Șușman din Curte cu 35 de florini unguresti și cu un caftan de postav ». Florinul fiind o monetă reală de aur, a făcut să dispară din socoteli fertunul și perpera.

Un rol tot mai însemnat joacă *asprul*. Era o monetă reală, de argint, de valoare mică; numele este grecesc (ἄσπρον) și înseamnă « alb », din cauza colorii metalului din care se bătea. Găsim menționat asprul încă dela începutul veacului al XV-lea. Alexandru Aldea acordă mănăstirii Zografu din Sfântul Munte, la 9 Fevruarie 1433, un ajutor anual de 3000 de aspri. Iar peste câțiva ani, Vlad Dracul scria Brașovenilor: « Iată că a fugit dela domnia mea o slugă a lui Albul, anume Neagoe și a dus cu sine din averea domniei mele două sute de mii de aspri și i-a lăsat în

Râjnov ». In veacul al XVI-lea, transacţiile se fac aproape exclusiv cu aspri şi există distincţiunea între *aspri vechi*, cari aveau un titlu inferior, cuprindeau mai puţin metal preţios, şi *aspri noi* cari valorau mai mult.

Monetăria munteană a durat aproape un secol, dela Vladislav I (1364—c. 1377) până la Vladislav al II-lea inclusiv (1447—1456). Ea a bătut monete de argint, aşa zişii ducaţi, cu inscripţii în latineşte sau slavoneşte. Constatăm în timpul lui Vlaicu, al lui Radu, al lui Mircea cel Bătrân mai multe *tipuri* monetare şi din fiecare tip diferite *emisiuni*, ceea ce dovedeşte o circulaţie monetară intensă. Monete de aur nu se constată, din descoperirile de până acum cel puţin, să se fi bătut. Se făceau şi falsificări, cum s'a întâmplat de pildă, sub Radu cel Mare (1495—1508) care intervine către Braşoveni să elibereze pe un supus al său, deoarece nu el era vinovatul. « Iar pe cei ce vor fi făcut acei aspri — adaogă Domnul — îi vom afla noi şi îi vom pedepsi, cum li se cuvine după lege ». Falsificările erau favorizate şi de împrejurarea că necontenit se făceau emisiuni noi, retrăgându-se cele vechi, operaţiune din care rezulta întotdeauna un beneficiu pentru fisc. In Ungaria ajunsese acest procedeu atât de des întrebuinţat, şi perturbările şi pagubele pricinuite comerţului atât de însemnate, încât se prevăzuse prin articolul XXIII al Constituţiei din 1222 (Bula de Aur) că regele n'are dreptul să schimbe moneta decât odată pe an, o emisiune având valoare obligatorie dela un Paşte la cel următor.

In Moldova, prima ştire despre banii cari se întrebuinţau acolo o găsim în documentul din 10 Fevruarie 1388 prin care Petru al Muşatei înştiinţează pe regele Vladislav Iagello al Poloniei că i-a trimis « trei mii de ruble de argint frânceşti, în acea greutate cu care am început să dăm dela Luck (Luţc) şi le-am dat pe toate în Suceava ». Aceste ruble de argint, amintite şi în alte documente contemporane şi ulterioare, din veacul al XV-lea, uneori cu adaosul că argintul e « curat » sau « topit », reprezentau, se pare, tot o monetă ideală, ca şi fertunul şi perpera din Ţara Românească. Monetele reale, de circulaţie zilnică, era *groşii*, de argint (vezi fig. 127—8), şi *zloţii tătăreşti* — mai rar cei ungureşti şi turceşti — de aur. Grosul era o monetă generală, ca şi florinul: se întrebuinţa şi în Ungaria, în Boemia, în Polonia şi în alte ţări; 48 de groşi

făceau o *grivnă* de argint, care se pare că era tot o monetă ideală, reprezentând 171,80 grame de metal prețios. « Zloții tătărești » erau de fapt florini genovezi ajunși la noi prin cetățile genoveze din Crimeea, unde se stabiliseră Tătarii, ceea ce explică și numele monetei. De aceea, în actele latinești, li se spune și « floreni tartaricales ». Ei constituie moneta curentă pentru transacțiile moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare; câteodată, pe lângă ei, se mai întrebuințează și florinii unguresti, cum e, de pildă, în actul din 20 Noemvrie 1499, prin care Ștefan dăruește mănăstirii Voroneț, între altele, satul Milcineștii, la Cârligătură, cumpărat de el cu 230 de zloți tătărești și niște vie cumpărată cu « 25 de zloți unguresti roșii ».

Monetăria moldovenească a durat mai multă vreme decât cea munteană. Primii bani se bat sub Petru al Mușatei (1375—1391),

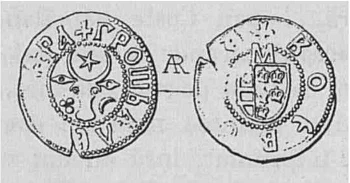

Fig. 127. — Monetă de argint dela Alexăndrel. (Colecția Academiei Române).

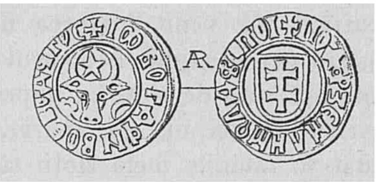

Fig. 128. — Monetă de argint dela Bogdan, tatăl lui Ștefan cel Mare. (Colecția Academiei Române).

ultimii, cu un titlu foarte scăzut, sub Dabija (1661—1665). Banii moldoveni erau de argint, în genere bine executați. Dela Roman I și dela Alexandru cel Bun cunoaștem două feluri ca dimensiuni: unii mai mari, cu legende, corespunzând ducaților munteni: cred că aceștia erau groșii; ceilalți, mai mici, fără legendă, așa dar întocmai ca și monetele mai mici, anepigrafe, ale lui Mircea cel Bătrân (vezi vol. I al acestei lucrări, ed. 4-a, p. 482). O mențiune specială merită banii lui Ioan Vodă Viteazul, de aramă‘ având pe o parte chipul său, cu legenda « Oteț Moldovei » (отец Молдовеи) adică « Părintele Moldovei », pe partea cealaltă stema țării, capul de bour, cu o stea între coarne și cu legenda « Ghereghie Moldovei. Acce 7081 » adică « Monetăria Moldovei. Accea (ban mărunt, pe turcește) 1573 ». Un deosebit interes prezintă și banii lui Despot Vodă, de argint și de aur, în trei mărimi deosebite și bătuți

cu îngrijire. In legenda lor, voievodul poartă titlul de « pater patriae », precum şi acela de « vindex et defensor libertatis patriae » aşa dar « părinte al patriei » şi « răzbunător şi apărător al libertăţilor patriei » (vezi fig. 55—57). Realitatea n'a corespuns însă de loc acestor pretenţii (vezi mai sus, p. 195—6). In fruntea monetăriei era un heregar sau un bănar domnesc, sub a cărui îngrijire se topea metalul preţios şi se băteau monetele. Un document menţionează în 1433 pe bănarul lui Iliaş Voievod, pe « Laurencius fusor monetarum nostrarum ». Intocmai ca şi vămile şi impozitele, şi monetăria sau hereghia se arenda, domnul primind înainte o sumă fixă, pe care arendaşul căuta apoi să şi-o scoată, bine înţeles cu un câştig cât mai mare. Avem în privinţa aceasta un act foarte interesant, şi ca fond şi ca redacţie, dela Alexăndrel, purtând data 5 Iunie 1449. Domnul întăreşte lui pan Coste pârcălab un sat sub Vaslui şi case în Suceava, date acestuia de Gherghe heregarul:... « a venit înaintea noastră... pan Coste pârcălab şi a pârît pe Gherghe heregarul (херегарѣ) zicând: ţi-am dat în mână opt sute de zloţi cu împrumut, ca unui prieten, dă-mi-i. Şi Gherghe atunci nu s'a apărat, zicând înaintea noastră: drept, ai dat în mâinile mele zloţii tăi cu împrumut, însă eu am voit să-mi fac câştig din banii tăi, am cumpărat dela Petru Voievod vama şi hereghia şi în aceasta m'am înşelat şi banii tăi i-am mâncat şi acuma sânt vinovat către tine ». Deci, pentru banii pierduţi, îi dă satul şi casa.

In Ardeal, circulau monetele care aveau curs în Ungaria. Erau, prin urmare, florinii ungureşti, de aur, precum şi cei italieni, apoi groşii de argint. In veacul al XIV-lea, un groş era egal cu trei dinari. Se întrebuinţau de asemenea şi ducaţii bătuţi în Ţara Românească. Vlad Dracul şi-a avut chiar monetăria lui în Ardeal, anume la Sighişoara. Din cauza necontenitelor emisiuni, foarte adesea cu un titlu inferior, locuitorii sufereau pagube apreciabile, mai ales că această instabilitate favoriza şi răspândirea banilor falşi. In 1525, din 4305,80 florini plătiţi ca impozite în Ţara Bârsei, 947,28 s'au dovedit falşi, aşa dar un procent de circa 22%, suportat, bine înţeles, tot de contribuabili. S'a făcut socoteala că fiecare retragere de emisiune aducea « cămării » regale un câştig de 10%, din cauza modificării titlului şi alţi 10% din cauza banilor falsi.

ORGANIZAREA FINANCIARĂ

«Şi am dat acestor mai sus scrise sate această carte a noastră spre aceea, ca să nu ne plătească nouă nici dajdie, nici posadă, nici podvoade, nici iliş, nici la cetate să nu lucreze, nici la posadă, nici la straje să nu meargă, nici la mori să nu lucreze, nici la oaste să nu meargă... si nicio slujbă de a noastră să n'aibă a ne face, nici in bani, nici în muncă...».

(Documentul dat de Ştefan cel Mare la 17 Aprilie 1475 mănăstirii dela Horodnic pentru două sate ale ei).

Incă înainte de întemeierea Ţării Româneşti şi a Moldovei, locuitorii diferitelor cnezate şi voevodate din aceste locuri aveau anumite îndatoriri fiscale faţă de conducătorii lor, cnezi şi voevozi. In ce vor fi constat aceste îndatoriri, nu se poate afirma precis, din lipsă de documente, se poate însă bănui. E probabil ca aceşti locuitori să fi dat cârmuitorilor lor o parte din produsele pământului, prin urmare *dijme*, să le fi *lucrat* apoi un număr oarecare de zile pe an şi să le fi adus, în sfârşit, în anumite ocaziuni, la sărbătorile cele mari de pildă, la nunţi, la succesiuni, unele *plocoane*. Negustorii, bine înţeles, vor fi plătit şi ei *vamă* pentru mărfurile pe care le desfăceau sau numai le treceau prin cnezatul respectiv.

Intemeierea Ţării Româneşti, mai târziu a Moldovei, a adus cu sine şi o organizare complexă fiscală-financiară. In locul stăpânitorilor mărunţi, cu teritorii relativ mici, era acum un singur Domn, stăpân pe o ţară întinsă. Pentru nevoile acestui Domn, pentru întreţinerea curţii lui unde se constată chiar dela început lux şi strălucire, pentru răsplătirea dregătorilor şi slugilor domneşti, a fost nevoie de un sistem întreg de impozite. Acest sistem

apare dela cele dintâi documente interne ca ceva bine fixat şi cunoscut, redat adeseori numai prin formule stereotipe. Astfel în actul de înzestrare a mănăstirii Vodiţa, cel dintâi document muntean intern care ni s'a păstrat, se spune că satul Jidovştiţa e « slobod de toate dările şi muncile domneşti » (**свободно ѡт вс҄ѣкых данковь и работь гспоскых**), fără vreo specificare amănunţită, ceea ce înseamnă că toată lumea ştia precis de ce e vorba. De asemenea în documentul Tismenii, din 3 Octomvrie 1385, se spune că satele mănăstirii sunt « libere de toate muncile (slujbele) şi dările şi veniturile domniei mele » (**села свободна ѡт вс҄ѣкых работь и данкѡвь и доходъки гсвами**), fără a se mai arăta în ce constau ele. Documentele următoare, în ordine cronologică, din 27 Iunie 1387 şi 20 Mai 1388, cuprind formule asemănătoare, obligaţiunile locuitorilor fiind enunţate numai sub cele trei categorii generale: dări, munci, venituri. Există însă şi alte documente, în care formula generală e precedată sau urmată de o enumerare amănunţită a acestor obligaţii fiscale, dându-ne astfel putinţa să stabilim ce se cuprindea în fiecare categorie generală; pe temeiul acestor documente, vom arăta prin urmare care erau *dările* plătite de locuitori, *muncile* prestate de ei şi celelalte *venituri* pe care le procurau ei Domnului, în afară de ce revenea acestuia din urmă dela *vămi* şi dela *ocne*.

Dările. Sub numele generic de dare se înţelegea tot ce se dădea Domnului, anual, în mod obligatoriu. In această definiţie intra, aşa dar, atât cota parte din produsele pământului, adică *dijma*, cât şi *birul* care se plătea în bani. Trebuie să adăogăm însă că, dela o vreme, şi dijma — cel puţin pentru unele produse — s'a transformat tot într'un bir, s'a plătit adică tot în bani.

Cuvântul dijmă este de origine slavă: **днжма, дежма** şi înseamnă « a zecea parte » (decima, Zehent). Noi l-am luat împreună cu o serie de alţi termeni agricoli, direct dela Slavi, iar nu prin intermediul Ungurilor, aşa cum greşit s'a susţinut de unii cercetători. In documentele slave se întrebuinţează adeseori, pentru a reda noţiunea de dijmă, cuvântul *vamă* (**вамъ**) în Muntenia, şi acela de *desetină* (**дес҄ѣтина**) adică « a zecea parte » în Moldova. Dijma se lua de domn din toate produsele mai însemnate ale ţării. Grânele, vinul, mierea şi ceara, oile, porcii, peştele, brânza, fânul, cânepa, inul, varza, erau supuse dijmei domneşti.

Dijma din grâne e numită în documentele din epoca lui Mircea cel Bătrân кѫбларство adică pe româneşte găletărit sau câblărit; uneori i se spune şi кьбль adică găleată. Ambele denumiri se explică prin faptul că dijma din grâne se măsura cu găleata, pe slavoneşte кьбль, cuvântul care derivă, după unii, din vechigermanicul *kubil, după alții însă, direct din latinul cupella. Găleata « pare să fi fost de mărimea baniţei şi s'a întrebuinţat ca măsură de capacitate cam până pe timpul lui Matei Basarab ». In Transilvania, pe vremea stăpânirii lui Mihai Viteazul, « *câbla clujană* » era egală cu opt baniţe; în satele Porumbacu, din ţara Făgăraşului, la finele veacului al XVII-lea, câbla avea « patru ferdele sau mierţe ». In Moldova se întrebuința ca măsură pentru cereale *coloada*. La 26 Ianuarie 1453, Alexandru Voevod dăruieşte mănăstirii Pobrata, între altele, un mertic anual de « douăsprezece coloade de orz şi patru coloade de grâu » dela morile Saşilor din Baia. In ce priveşte numele însuşi al dijmei de grâne în Moldova el pare a fi fost *ilişul*, cuvânt de origine tătărească (ülüš), —după alții ungurească— însemnând « parte, porţiune, cotăparte ». Intr'adevăr, în documentele vechi moldoveneşti nu găsim niciodată menţionată desetina din grâne; apare însă în schimb regulat ilișul și anume ca o obligaţie fiscală importantă, pusă întotdeauna printre cele dintâi. Pentru lămurirea înţelesului acestui termen, pe care istoricii noştrii l-au interpretat până acum în tot felul sau l-au lăsat neexplicat, citez un document inedit din 1718, aflător la Academia Română; acest document cuprinde « socoteala de tot ilișul de grăunţe, şi de carne și de banii ce s'au luat pentru treaba oştilor împărăteşti de anul acesta... ». Tot cu înțelesul de *dijmă* (în general!) apare cuvântul acesta în actul din 19 August 1622 prin care Ştefan Tomșa poruncește robotnicilor şi ilişarilor din ţinutul Neamţ: « iar voi să aveți a lăsa în pace de lucru și de iliş satele mănăstirii Aron Vodă, Nicorești și Giurovul... şi nici pecetluită să nu le cereți, ce să-i scrieţi deusebit... ». Termenul *iliş* se întâlneşte şi în Transilvania, cu înţelesul de provizii, bucate, dar şi cu acela de contribuţie în locul dijmei din grâne.

Documentele cunoscute până acum amintesc atât în Muntenia cât şi în Moldova, în secolele XIV—XVI, numai dijma din *grâu* şi din *orz*; n'am găsit niciodată menţionată dijma din *ovăz* şi din *mei* care apare în secolul al XVII-lea (document din 1670,

August 5, dela Antonie Vodă din Popeşti); interesantă de relevat e împrejurarea că şi rumânii plătesc boierilor lor dijmă tot numai din grâu şi orz, când e vorba de grâne. In schimb însă, e amintită dijma din *fân*; o găsim în documentul din 1414—1415 dat mănăstirii Snagov de către Mircea cel Bătrân; *fânarii* (сѣнаре) apar de asemenea într'un hrisov dela Alexandru Aldea, cu data 15 Iunie 1434

Dijma din vin se numea *vinăriciu*, pe slavoneşte винарство şi reprezenta, ca şi găletăritul, a zecea parte din recolta anului. In Moldova se mai spunea acestei dijme şi « deseatina din vin » sau simplu « deseatina ». La 1 Septemvrie 1429, Alexandru cel Bun dăruia mănăstirii Neamţului un mertic anual de « douăsprezece poloboace de vin, din deseatina Neamţului », ceea ce ne arată cât era de întinsă, în vremea aceea, cultivarea viţei de vie în judeţul Neamţ. Se aminteşte şi de o vie « mai sus de Cetatea Neamţului » pe care Ştefan Voevod o întăreşte la 25 August 1443 unui călugăr Sava, care o cumpărase, « dela Andrica dela Neamţ ».

Dijma din miere şi ceară e numită în documentele slave muntene пчеларство adică « albinărit », în cele moldovene « deseatina din albine ». Domnul lua a zecea parte din rodul stupilor; mierea se strângea în putinici sau butoiaşe de lemn, numite, în Moldova, *berbânţe* sau *berbeniţe*; ceara forma blocuri de o anumită mărime: acestea erau « pietrele », sau « camenele » (după slavul камены) de care pomenesc în atâtea rânduri actele veacului al XV-lea. La 8 Ianuarie 1394, Mircea cel Bătrân, dăruia mănăstirii Cozia dijma din stupi a judeţului Vâlcea, şi anume « mierea pentru călugări şi ceara pentru biserică ». Iar la 9 Iulie 1466, Ştefan cel Mare confirma mănăstirii Pobrata, între altele, « toate berbânţele de miere din deseatina care va fi din satele ei ».

O dijmă importantă era aceea care se lua din turmele de oi. In actele muntene din vremea lui Mircea i se spune « vama oilor », poporul îi spunea însă în mod obişnuit *oierit*. In Moldova, pe la sfârşitul veacului al XVI-lea, se întrebuinţa şi cuvântul *gorştină*, de origine slavă. Quantumul acestei dijme era mai redus decât acela al dijmei din grâne, vin, miere sau ceară. Intr'adevăr, la o producţie anuală se putea lua una din zece; la o turmă de oi însă, unde pe lângă mioare, mai erau şi sterpe şi berbeci, a-i fi aplicat aceeaşi proporţie ar fi însemnat un impozit prea greu. In Ardeal,

pe aceeaşi vreme, ştim că se lua o oaie cu miel şi o mioară din cincizeci (quinquagesima ovium; de fapt, e una din douăzeci şi cinci); în Serbia, Vlahii păstori dădeau ţarului din cincizeci de oi, una cu mielul ei şi una stearpă. Pe la sfârşitul secolului al XVII-lea, în Muntenia, oeritul reprezenta o oaie din douăzeci; e puţin probabil ca în epoca mai veche să se fi luat mai mult. In Moldova, la 1591, gorştina oilor însuma un total de 65.670 capete; dacă admitem că procentul era şi aici tot de unu la douăzeci, rezultă că turmele de oi de peste Milcov însumau atunci ceva peste 1.300.000 capete, ceea ce nu e deloc exagerat, dată fiind marea întindere a păşunilor în vremea aceea. Dar proprietarii de turme mai plăteau şi o altă dijmă, cel puţin în Muntenia: era dijma din produsele laptelui, din caş şi din brânza de burduf. Spre sfârşitul domniei (c. 1414—1415), Mircea cel Bătrân scuteşte satul Ciulniţa de pe Buzău, care fusese dăruit mănăstirii Snagovul de Staico, fratele domnului, de toate dările şi dijmele, între acestea din urmă figurând şi « brânza » (сирєнїа). La 16 Martie 1494, Vlad Călugărul întăreşte mănăstirii Bistriţa proprietăţile sale şi-i dă « căşăritul din Vâlcea »; la 24 Iulie 1524, Vladislav Voevod dăruieşte bolniţei adică spitalului dela mănăstirea Sâmidreni şi azilului de săraci dela mănăstirea Argeş « toate brânzeturile care se vor alege din judeţul Pădureţ, orice s'ar alege venit ca brânzeturi, sau brânză de burduf sau caş sau orice alt venit »; în sfârşit, la 8 Septemvrie 1525, Radu dela Afumaţi face bisericii Episcopiei de Buzău mai multe daruri şi mertice anuale, între care « şi căşăria din judeţul Buzău, foale 6 şi burduşe de brânză 16 ». Quantumul acestei dijme trebuie să fi fost tot unu din zece, ca şi la grâu, vin şi miere.

O altă dijmă era aceea din porci sau râmători. I se spunea în Ţara Românească, pe vremea lui Mircea cel Bătrân « vama din porci », iar în Moldova « deseatina din porci ». Ceva mai târziu, întâlnim atât de o parte cât şi de alta a Milcovului, termenul « *gorştină* » sau « *goştină* » întrebuinţat, după cum am văzut mai înainte, şi pentru dijma din oi. La aceste două dijme, termenul « deseatină » era într'adevăr impropriu, deoarece nu reprezenta quantumul exact. Nu avem documente care să ne arate cât era de mare dijma din porci sau râmători în epoca veche. Mai târziu, în secolul al XVII-lea, constatăm proprietari cari luau dela ru-

mânii lor un râmător din treizeci. Cam aceeaşi proporţie trebuie să fi fost şi în privinţa dijmei domneşti.

Se lua dijmă şi din *peştele* ce se prindea în Dunăre, în râurile mari, în bălţi şi în lacuri. Incă în documentul de înzestrare al Voditei, Vlaicu Vodă pomeneşte de « venitul domnesc » dela opt vârşii la Dunăre; acest venit însemna, după părerea noastră, a zecea parte din peştele ce se prindea. Termenul « deseatină » este întrebuinţat chiar într'un document din 4 Aprilie 1488, deal Ştefan cel Mare care întăreşte « mitropoliei » dela Roman, între altele, satul « Dragomireştii din jos de târgul Romanului, cu podul umblător peste Moldova şi cu dijma din peştele viu ce se va prinde » pe hotarul acelui sat (**и съ десѣтиною ѡт скижѹю рибѹ що бѹдитъ локити**). Foarte interesant, şi pentru menţionarea « vămii de peşte » dar şi pentru vechimea şi numărul satelor româneşti de pe malul Dunării, e actul din 15 Ianuarie 1467, dela Radu cel Frumos prin care se întăreşte mănăstirii Cozia toate bălţile şi gârlele ei « dela Săpatul drept la Dunăre... şi pe Dunăre în jos până la gura Ialomiţei ». « Şi verice este venit — spune Domnul — al acestor bălţi şi gârle, *din vama de peşte*, tot să fie al sfântului lăcaş acestuia, iar altul nimeni să nu se amestece ». Spre mai multă siguranţă, se dă ordin expres şi orăşenilor dela Floci: « Iar voi Flocianilor, aşa vă grăesc domnia mea, să fie volnici călugării să puie vătaşi şi alţi îngrijitori pe la bălţile lor, iar voi treabă să nu aveţi şi veri unde se va încărca car cu peşte din bălţile lor, sau la Steanche sau la Borduşanii sau la Făcăiani sau la Vlădeni sau la Glagodeşti sau la Corneni, să fie volnici călugării să ia vama şi părpărul, iar altul nimeni să nu se amestece »... Părpărul era un impozit deosebit, în afară de « vama » din peşte.

Se dădea dijmă şi din *varză*. Episcopiei de Roman i se întăreşte, la 4 Aprilie 1488, între altele, « satul Leucuşanii... şi cu dijma din varză din acel sat » (**и съ десѣтиною ѡт капѹстоу ѡт того села**). O altă menţiune documentară găsim la 15 Noemvrie 1624 când Radu Mihnea întăreşte mănăstirii lui Aron Vodă din ţarina Iaşilor stăpânirea peste trei sate din ţinutul Neamţului anume Avereştii, Giurovul şi Nicoreştii. Domnul precizează: «nici slugile noastre clucearii să n'aibă treabă a învălui la acealia sate de curechiu sau de alte mărunţişuri, ce cu totul să fie a sventei

mănăstiri ». « Măruntişurile » la care se referă acest act cuprindeau şi « sământa de cânepă », supusă de asemenea dijmei, după cum se vede din documentul cu data 1 Octomvrie 1629 care vorbeşte de dijma din curechiu şi sământa de cânepă. In Muntenia n'am întâlnit până acum această dijmă; găsesc în schimb o alta care nu e menţionată în documentele din Moldova, anume *dijma din poame*. Pentru întâia dată, ea pare a se întâlni într'un hrisov al lui Mircea cel Bătrân prin care satele mănăstirii Tismana sunt scutite de dări. Intre aceste dări se amintesc şi « *coşniţele* » (кошници) adică, aşa cum propune traducătorul hrisovului slav, coşniţele de fructe sau de poame. Intr'un alt document de scutire din 23 Aprilie 1437, păstrat însă numai într'o veche traducere românească, se spune de asemenea: « Să nu li să ia vamă domnească (adică dijmă!) nici din oi, nici din stupi, nici din porci... nici din sămănături, *nici din livezi, nici din pomete* »... ceea ce înseamnă că se dădea domniei şi a zecea parte din poame. De sigur această dijmă, ca şi cealaltă din varză şi alte « măruntişuri » nu prezenta, după cum rezultă chiar din acest ultim termen întrebuinţat de cancelarie, mare importanţă. Dijmele esenţiale erau: aceea din grâne — orice sătean cât de sărac, tot trebuia să-şi aibă ogorul său — şi dijma din oi şi râmători. Urma dijma din albine — prisăcile erau, cum am arătat mai înainte, numeroase — şi dijma din vin. Veneau apoi celelalte.

Suzeranitatea turcească, prin haraciul şi darurile pe care ni le-a impus, a determinat înfiinţarea unor dări noi. In această categorie intră acei « asprii de şoimi » pe care-i găsesc pomeniţi într'un document din 18 Septemvrie 1531. Era un impozit, chipurile, pentru procurarea şoimilor pe care trebuia să-i trimitem la Stambul unde, dresaţi, se întrebuinţau la vânătorile Sultanului. In realitate, darea servea pentru acoperirea în parte a continuei cereri de bani din partea dregătorilor turci, deoarece ştim că şoimii erau procuraţi de plăieşi, fiind una din îndatoririle lor. De sigur, tot în urma cererilor turceşti, a introdus şi Alexandru, voevodul muntean, după ce a gonit pe Vintilă, domnul adus de Moldoveni, aşa dar în 1574, o dare nouă numită « oaie seacă ». Ea se lua, judecând după nume, pentru oile sterpe, la celelalte plătindu-se oieritul şi dijma din produsele laptelui (vezi mai sus, p. 562—3).

Birul. In afară de dijme, a existat, încă dela începutul ţărilor româneşti — unii cercetători cred chiar mai înainte de întemeiere — şi o dare personală, privind pe contribuabil, iar nu averea acestuia. Ea se numeşte în documentele muntene *bir* (биръ), în cele moldovene *dare* sau *dajdie* (дан). Cuvântul bir este de origină slavă, şi nu maghiară (bér), aşa cum au afirmat unii cercetători. In rusă, dialectal, биръ are exact acelaşi înţeles ca la noi: capitaţie, impozit personal; în bulgară înseamnă impozitul pe casă (Haussteuer). Fiind un termen fiscal-administrativ, e probabil ca noi să-l fi luat, dacă nu într'o epocă anterioară, cum pare mai indicat, dar cel puţin în vremea organizării noastre ca stat, aşa dar la sfârşitul veacului al XIII-lea sau începutul celui de al XIV-lea. Birul apare pentru prima dată în documentele muntene, la 22 Iunie 1418, însă într'o formă indirectă, deoarece hrisovul respectiv nu aminteşte chiar darea însăşi, ci pe cei ce o strâng, pe *birari* (бирчїи). Direct e pomenit birul la 30 Iunie 1441 în documentele prin care Vlad Dracul dăruieşte mănăstirii Snagovul, între altele, satul Izvoranii Bârsăşti. O notă marginală, datorită probabil aceluiaşi diac care a scris textul, prevede: « Iar cnezii din Izvorani Neagoe, Oancea, Năn şi Trandafir să dea bir ca şi ceilalţi săraci din Izvorani » (да даваѫт бир ꙗкоже и инии сиромаси въ Извор҄ѣни). In Modova, prima menţiune a dării este în documentul din 1 August 1441 prin care Ştefan Voevod scuteşte satul Balasinouţii al mănăstirii Horodnic de orice îndatorire fiscală: « să nu dea acest sat nici *dare*, nici iliş, nici podvoadă, nici desetină ». N'avem nicio informaţie asupra mărimii birului în epoca veche, nu ştim cât trebuia să plătească pe an un locuitor ca impozit personal. Ceea ce ştim însă, e că, după ce am recunoscut suzeranitatea turcească, el a mers crescând şi că spre deosebire de dijme, care, la început, s'au luat în natură, birul s'a plătit în bani.

Muncile sau slujbele. In afară de dări, locuitorii ţărilor noastre trebuiau să presteze şi o serie întreagă de « munci » sau « slujbe ». Aceste prestaţii nu constituiau însă o obligaţie specifică nouă. Ele erau generale, în întreaga Europă, şi nu făceau decât să continue pe cele din vremea Romanilor. In documentele slave muntene, aceste prestaţii sunt redate prin termenul generic работь (= muncă) sau слоужба (= slujbă); în cele moldovene se între-

buinţează adeseori, pentru a designa muncile la cetate, la mori, la iazuri, cuvântul рѹбити = a robi, arătând caracterul silnic, de constrângere pe care-l aveau aceste munci. In veacurile XIV—XVI, constatăm documentar următoarele munci sau slujbe la care erau îndatoraţi locuitorii ţărilor noastre.

Căratul sau transportul cu carele, în limba slavă повоза, e una din îndatoririle care revin mai des. La 4 Septemvrie 1389, Mircea cel Bătrân scuteşte o parte a satului Jiblea de «care şi de podvezi». Aceeaşi scutire o acordă domnul în 1415 şi satului Beala din judeţul Motrului. Slujba căratului consiista în obligaţia pentru locuitori de a transporta, cu carele lor, anumite produse destinate domnului. Un caz concret găsim în documentul moldovenesc din 5 Aprilie 1448 prin care Petru Voevod scuteşte trei sate ale mănăstirii din Poiană, hotărînd «să nu plătească dare, nici posadă, nici podvoadă, nici iliş, nici la mori să nu robească, nici în jold să nu umble, *nici vasele noastre să nu le care*». (ни бочки наши що бы не вознли). Prin urmare cărau vasele de vin destinate domniei. Intr'un hrisov al lui Ştefan cel Mare, din 31 August 1458, se spune chiar lămurit: «nici vin să nu care». De sigur că în afară de vin, vor mai fi fost transporturi şi de alte produse, de pildă de grâne, de sare, de peşte, etc.

Tot transporturi erau şi *podvoadele* sau *podvezile* — în slavă подвода — deşi de o natură deosebită, de vreme ce sunt amintite în documente alături şi separat de cărături (повоза). In ce consta însă deosebirea, nu se poate preciza deocamdată. Ştim numai atât că podvoadele se făceau cu boii şi că de această îndatorire nu erau scutiţi nici orăşenii. La 30 August 1643, Moise Vodă scuteşte pe locuitorii satului Docolina de o serie întreagă de dări şi slujbe. In consecinţă, se adresează slujbaşilor respectivi şi le porunceşte: «voi globnici şi deşugubinari şi olăcari şi *podvodari* întru nimic să nu-i trageţi boii lorŭ la podvoade; aşijderi şi voi şoltuj de Vasluiu şi de Bârlad, ce vor hi podvoade din sus, să le treaceţi la Bârlad, ce vor hi din ğos, să treaceţi la Vasluiu».

Pentru transmiterea rapidă a ştirilor şi ordinelor era *olacul* sau serviciul de curieri cari întrebuinţau *caii de olac*. Cuvântul olac este considerat de unii cercetători ca fiind de origine turcească; noi înclinăm mai de grabă pentru o origine *tătărească*, cunoscută fiind admirabila organizare de poştă pe care au avut-o

stăpânitorii imensului imperiu ce se întindea între Amur şi Dunăre. Când domnul scutea pe locuitorii unuia sau mai multor sate de cai de olac, cum e cazul cu satele lui Mihail din Ruşi, la 2 Octomvrie 1468, aceasta însemna că respectivii locuitori nu mai erau obligaţi să dea la poruncă, imediat, caii necesari trimisului sau trimişilor domneşti primind în schimb caii osteniţi de goană ai acestora. In Ialomiţa, lângă Lichireşti (azi oraşul Călăraşi!), este pomenit, într'un act din 6 August 1764, « drumul olacului cel vechi ».

In legătură cu transmiterea ştirilor şi cu drumurile pe care le făceau dregătorii şi slugile domneşti prin ţară era obligaţia *conacelor* şi a *merticelor*. Locuitorii satelor şi oraşelor trebuiau să găzduiască pe aceşti trimişi ai stăpânirii, să le pregătească deci *conace* — cuvântul e turcesc sau poate, iarăşi, tătăresc — şi să le dea o anumită cantitate de alimente şi de furaje: *merticele*.

O îndatorire esenţială era *lucrul domnesc*. Sub această denumire se înţelegea munca pe care o prestau locuitorii la construirea sau la repararea cetăţilor, morilor, podurilor, iazurilor şi în genere la orişice ar fi fost puşi. La 9 Ianuarie 1498, Radu cel Mare scuteşte trei sate ale mănăstirii Tismana « de toate slujbele cele mari şi cele mici ». Locuitorii acestor sate — spune domnul — « nici la lucrul domniei mele să nu lucreze, nici la cetate, nici la mori, nici la poduri să nu lucreze ». Tot aşa în Moldova, Ştefan Voevod, scutind, la 11 Martie 1446, mai multe sate ale mănăstirii Neamţului de dări şi slujbe, precizează: « să nu dea aceşti oameni nici dare, nici posadă, nici iliş... şi de asemenea, nici la cetate să nu robească şi nici la mori şi iazuri ». Intr'un alt document, din 17 Aprilie 1475, alături de munca « la cetate » se specifică şi munca « la posadă », aşa dar la o suburbie a cetăţii sau la o trecătoare, cuvântul posadă având amândouă înţelesurile. Câte zile anume putea să dureze acest lucru domnesc — atât de felurit — la care erau obligaţi locuitorii, documentele nu precizează.

In legătură cu întreţinerea curţii domneşti, cu nevoile diferitelor oficii, găsim o serie de slujbe şi prestaţii. Astfel, în mai multe hrisoave muntene din veacul al XV-lea se vorbeşte de obligaţia « *lemnelor* » (дръв) adică — interpretăm noi — de obligaţia sătenilor de a tăia copaci pentru curtea domnească. O altă obligaţie era aceea *de a paşte caii domneşti*, după cum în Serbia

contemporană locuitorii satelor trebuiau să « hrănească » adică să ducă la păscut caii ţarului. In legătură directă cu această îndatorire era şi « *cositul fânului* » (сѣнокосїѧ) care e amintit de mai multe ori în cursul veacului al XV-lea, atât în Muntenia cât şi în Moldova.

Intr'unul din hrisoavele lui Mircea cel Bătrân, acela din 11 Maiu 1409, se vorbeşte de « *legea* (законъ) *de a pescui moruni trei zile pe an pentru domnia mea* ». E vorba, se înţelege, de satele aşezate pe marginea Dunării, care aveau astfel o îndatorire caracteristică. Spre comparaţie, amintim că, în Serbia, oraşul Cattaro era obligat să dea anual ţarului « o povară de peşte de mare ». Un scop asemănător, alimentar, se urmărise prin instituirea unei alte obligaţii, aceea a « *vacilor grase* ». La 2 Octomvrie 1468, Radu cel Frumos, întărind lui Mihail din Ruşi mai multe sate, scuteşte pe locuitorii lor de toate dările şi slujbele: « de oierit şi de vama târgului şi de dijmărit de stupi şi de râmători, de mertice, de conace, de cai de olac şi de vinăriciu, de podvoade, *de vaci grase*, de ceară domnească, de miere şi de alte dăjdii oricâte ar ieşi în ţară ». Pare puţin probabil ca această obligaţie să fi fost în legătură cu vreun eventual export la Constantinopol — Turcii preferau carnea de oaie; ea se explică deci mai de grabă prin necesitatea aprovizionării curţii domneşti.

Intr'un document din 8 Ianuarie 1526, Radu Vodă, scutind cinci sate ale mănăstirii Tismana de toate dările şi slujbele, precizează: « nici la un lucru al Domniei mele să nu lucreze nicăiri, nici gloabă, nici duşegubină să nu tragă, *nici cap legat să nu ducă*. Prin ultima expresie, care într'un alt document revine sub forma « nici om legat să nu ducă », se înţelegea obligaţia de a păzi şi de a duce la judecată legaţi pe cei care se făcuseră vinovaţi de vreo crimă sau vreun delict. Dacă un asemenea vinovat fugea de sub pază, atunci răspundeau — de obiceiu cu moşia lor — cei ce trebuiau să-l fi dus legat la judecată. E cazul cu o jumătate din satul Năsipul (azi Caplea) din Gorj care fusese luat dela proprietar « de fiii lui Badea... pentru un om care a fugit legat din sat şi fără nicio judecată » (document din 1 Ianuarie 1568).

O slujbă pe care am întâlnit-o numai în Moldova, deşi nu este de loc exclus să fi existat şi în Ţara Românească, este aceea

37*

a *străjii*. O aminteşte hrisovul din 8 Iulie 1453 prin care Alexandru Voevod hotăreşte despre satul Balasinouţii al mănăstirii Horodnic să nu dea nicio dare şi să nu facă nicio slujbă, deci « nici la morile noastre să nu robească, nici la cetate, *nici la strajă să nu meargă* ». Se pare că e vorba de obligaţia de a face straja drumurilor între Prut şi Nistru, de a însoţi convoiurile de care ale negustorilor care mergeau « către ţinutul tătăresc », spre a le feri de atacuri. Acestei străji i se plătea pentru serviciul făcut; aşa înţelegem dispoziţia din privilegiul comercial acordat de Alexandru cel Bun Liovenilor, la 8 Octomvrie 1408, potrivit căreia negustorii cari mergeau către zisul ţinut trebuiau să dea « la strajă de fiecare car câte doisprezece groşi ».

După cum se vede, cele mai multe dintre munci sau slujbe privesc curtea domnească şi pe domn; prea puţine, ca lucrul la cetăţi şi la poduri, paza criminalilor şi straja, au un caracter general, privind colectivitatea. Faptul nu trebuie să surprindă; el e în deplin acord cu concepţia dominantă de atunci, potrivit căreia statul este domnul, nevoile statului sunt nevoile domnului şi ale curţii sale, veniturile statului sunt tot una cu veniturile domnului.

Veniturile, pomenite în documentele slave muntene, în urma *dărilor* şi a *slujbelor* sau muncilor, erau *veniturile întâmplătoare* ale domnului, adică gloabele, duşegubinile, hatalmul, într'un cuvânt *amenzile* de orice fel. Intr'o vreme când pedeapsa cea mai frecventă era amenda, iar nu închisoarea, când exista compoziţia, când chiar pedeapsa cu moartea putea fi răscumpărată cu bani, era foarte natural ca aceste venituri întâmplătoare să fi reprezentat sume considerabile, să fi fost un izvor însemnat pentru vistierie. In genere, amenzile erau ridicate. Pentru un Grec ce fusese ucis pe hotarul satului Albotenii din Moldova, a plătit Albotă, starostele de Cernăuţi, luând în schimb satul, o despăgubire reprezentată prin 158 de vite mari, boi şi vaci, apoi 600 de oi, 7 cai, 3 iepe. « Şi au dat cap pentru cap » spune documentul, din 5 Iunie 1570, relatând acest caz interesant de compoziţie. In veacul al XVII-lea găsim luându-se, pentru un jurământ strâmb, 22 de boi, iar pentru un omor, al cărui autor a rămas nedescoperit, 100 de boi. Inţelegem acum de ce scutirea de « gloabe » faţă de domnie, aşa dar implicit perceperea lor de

către proprietar, era o însemnată favoare domnească şi de ce se fac deseori în documente recomandări către globnicii şi dregătorii judecătoreşti să se ferească de satele scutite. Inţelegem pentruce Mircea, în documentul din 1387, prin care întăreşte mănăstirii Cozia toate bălţile pe Dunăre, dela Săpatul până la gura Ialomiţei, precizează: « Deci orice gloabă să vrea face pe aceste bălţi, sau duşegubină, fie de păstori, fie de vreun om al celui prea mare boier sau mic, tot să fie mănăstiresc ».

Dările extraordinare. Imprumuta. Pe lângă dările obişnuite sau ordinare, se luau însă, uneori, şi dări extraordinare. Când domnul trebuia să facă faţă la vreo cheltuială neobişnuită, când avea să plătească Turcilor, de pildă, o sumă importantă care întrecea veniturile normale ale vistieriei, atunci el recurgea la un impozit extraordinar numit, eufemistic, *împrumută* (de fapt, nu se mai restituia). Il plăteau de obicei *mănăstirile* şi adesea şi *boierii*, adică tocmai categoriile pe care nu apăsa greul obligaţiilor fiscale obişnuite. In Aprilie 1551, înainte de a pleca la Poartă, de unde avea să se întoarcă trecut la mahomedanism ca Paşă al Silistrei, Iliaş Rareş impuse mănăstirile ţării la o contribuţie extraordinară: unele trebuiau să dea câte 100 de zloţi ungureşti, altele numai 40.

Vămile. Un alt izvor însemnat de venit al vistieriei, unul din cele mai însemnate, erau vămile. De sigur că ele au existat şi înainte de întemeierea Ţărilor Româneşti, fiind luate de voevozii şi cnezii respectivi. Aşa ne putem explica veniturile unui Barbat, care, prizonier de războiu la curtea regelui ungur, a putut să se răscumpere, plătind o sumă însemnată de bani. Aşa se explică şi menţiunea din privilegiul acordat Cavalerilor Teutoni de regele Andrei al II-lea, la 1222, potrivit căreia aceşti Cavaleri nu vor avea de plătit nicio vamă când vor trece cu mărfurile lor « prin Ţara Săcuilor sau prin Ţara Românilor » (per terram Siculorum aut per terram Blacorum): e o rămăşiţă a vechilor drepturi locale pe care le avuseseră mai înainte voevozii acestei « ţări » valahe din Ardeal.

Cel dintâi document românesc care ni s'a păstrat e tocmai un privilegiu vamal: e privilegiul pe care îl acordă Vlaicu Vodă Braşovenilor la 20 Ianuarie 1368, întărindu-le « libertăţile » lor de comerţ pe care le aveau « din vechime » (ab antiquis) în Ţara Românească. Domnul stabileşte două regimuri vamale: unul

pentru mărfurile de tranzit, celălalt pentru mărfurile destinate consumului intern. Acestea din urmă vor plăti o singură vamă, la Câmpulung sau în apropierea lui, fiind scutite de vama cealaltă dela Slatina. Mărfurile de tranzit vor plăti vamă la Câmpulung şi la Dunăre, afară de cele *exportate* prin Brăila, care nu vor plăti nimic, domnul voind, prin această măsură, să favorizeze desvoltarea portului dunărean.

Din privilegiile comerciale acordate de domnii noştri oraşelor din Ardeal, în special Braşovului, precum şi din acelea ale Liovenilor, ne putem da seama de vechea organizare vamală românească. Sub raportul *punctelor de vamă*, ea cuprindea două categorii: puncte de vamă la hotare, sau în apropierea lor, aşa dar la intrarea mărfurilor în ţară, şi puncte de vamă în interior, în oraşele şi târgurile mai însemnate, în primul rând, evident, în capitalele respective. In Ţara Românească, vămile dela hotare erau cele dela Dunăre şi cele dela « plaiuri », adică dela Munte. Ca locuri de vamă la Dunăre sunt pomenite: 1. *Brăila*, la 1368. 2. *Flocii*, pentru întâia dată la 1431; 3. locul din faţa *Dârstorului*, unde mai târziu se afla satul Lichireştii (azi oraşul Călăraşi); 4. *Giurgiul*, unde şedea uneori Mircea cel Bătrân; 5. *Turnul* în faţă Nicopolei; 6. *Calafatul*, vamă străveche, al cărei venit la început în întregime, mai târziu numai pe jumătate, fusese dăruit mănăstirii Tismana; 7. *Severinul*. Cu privire la vama dela Calafat, avem o serie de documente din veacul al XV-lea şi al XVI-lea din care aflăm atât mărfurile care se exportau pe aci — boi, cai, oi, sare în bolovani, butoae de vin, saci de grâu — cât şi vama care se lua, în aspri. Un act dela Petru Voevod (Sept. 1559—Iunie 1568) aminteşte şi de « schilerii cari sunteţi acolo la schelă », la Calafat. La plaiuri erau: 1. Vama dela *Vâlcan* care deservea întreg muntele « din Olteţ până în Orşova » (**ѡт Ѡлтец дори Ѡурръшакѹ**); 2. Vama dela *Genune*, pe Olt, la satul Câinenii, amintită pentru întâia dată în hrisovul lui Mircea cel Bătrân din 28 Martie 1415, prin care domnul confirmă mănăstirii Cozia veniturile acestei vămi. Foarte interesant e actul din 20 Iunie 1505: Radu cel Mare hotăreşte ca nimeni să nu fie scutit de această vamă, dela Genune, chiar dacă ar avea carte de scutire « pecetluită cu pecetea cea mare sau cu cea mică sau cu inelul din mâna domniei mele ». « Şi voi Câineni ce sânteţi la vad — adaogă domnul

— să ascultați de vameșii sfintei mănăstirii, pe cari îi va pune părintele nostru, egumenul chir Simion. Și tu, vameșule, să nu ierți niciun aspru nimănuia, căci îți voi lua seama *după catastihul dela Vadul Dunării*». Cine va refuza să plătească, va fi tras în țeapă la vad. Negustorii cari veneau cu mărfuri pela Bran, plăteau vama la Rucăr; pentru cei ce luau «drumul Prahovei» (**пѫт Праховꙋ**) — dar până la Comarnic nu pe vale, ci pe deasupra, peste plaiu — sau acela, mai lesnicios, al Teleajenului, nu știm unde erau punctele de vamă la hotar; tot așa, pentru cei cari veneau pe valea Buzăului. Știm în schimb că se plătea vamă în târgurile din interior situate pe aceste trei drumuri și anume, păstrând ordinea înșirării dela apus la răsărit, la *Târgșor* sau la *Gherghița*, la *Săcuieni* — așezarea acestui vechiu târg nu e încă stabilită, poate la actualul Bucov — în sfârșit la *Buzău*. Tot în interiorul țării se mai plătea vamă la *Slatina* — arătată ca «vama noastră» la 1368, în privilegiul acordat Brașovenilor — apoi «*la Jiu*» (**на Жилѣ**) — poate în punctul unde drumul dela Slatina la Calafat tăia apa Jiului (Craiova?) — la *Câmpulung* și, bine înțeles, la *Târgoviște.* Negustorii acestui ultim oraș, capitala țării, aveau chiar un privilegiu vamal propriu: ei nu plăteau decât o singură vamă, anume în orașul lor, și ceva mai mică decât a negustorilor din alte orașe, fiind apoi liberi să umble cu mărfurile lor oriunde, pe tot cuprinsul țării «pela Severin și prin toate târgurile și la Brăila».

In Moldova, de asemenea, era o serie de puncte de vamă la hotare, «la margine», și altele în interiorul țării. Privilegiul comercial acordat de Ștefan cel Mare Liovenilor, la 3 Iulie 1460 — de fapt reconfirmarea celui vechiu, al lui Alexandru cel Bun, prevede ca puncte de vamă la hotar *Cernăuții* și *Hotinul* spre Poloni, *Tighina* și *Cetatea Albă* spre Tătari, *Tecuciu* și *Putna* (**оу Поутною**) spre Țara Românească, *Trotușul* și *Moldovița* spre Ardeal. După cucerirea *Chiliei*, în 1465, și acest oraș și port însemnat va fi, bine înțeles, punct de vamă, și anume pentru mărfurile care merg sau vin de peste Mare și din împărăția turcească. In interiorul țării, se plătea vamă la *Suceava* — unde era vama principală — la *Siret*, la *Dorohoi*, la *Iași*, la *Lăpușna*, la *Vaslui*, la *Bârlad*, la *Adjud*, la *Bacău*, la *Roman*, și la *Baia.* Postavul, de exemplu, care venea dela Liov și se ducea în Țara

Românească, plătea «vama cea mare» la Suceava, trei groși de grivnă, și apoi în Roman, în Bacău, în Adjud și în Putna, dacă lua drumul de pe valea Siretului, sau în Vaslui, în Bârlad, în Tecuci dacă îl lua pe celălat, spre Brăila, câte doi zloţi de car. Pentru vitele care se exportau la Tătari, vama se plătea de asemenea la Suceava, cea mai mare, apoi la Iași și la Lăpușna.

La fel era în Ardeal. Se plătea vamă la margine, la Severin, la Vâlcan, la Turnu-Roşu, la Bran, etc. Erau însă și vămi interne, în oraşele mai însemnate. Saşii, potrivit privilegiului acordat lor de Andrei al II-lea, nu plăteau, în teorie, vamă. De fapt însă — și repetatele lor plângeri către rege o dovedesc — erau supuşi şi ei la unele taxe, în special în legătură cu trecerea prin orașe și peste poduri.

Cât era de mare vama în Ţara Românească? Privilegiul acordat Braşovenilor în 1368 o numeşte «tricesima» adică a treizecea parte din valoarea mărfii, deci 3,33%. Acela din 1413, al lui Mircea cel Bătrân, fixează pentru mărfurile care «se aduc de peste mare» o vamă de 3%; suntem în drept să bănuim că și mărfurile braşoveneşti plăteau tot atât şi că, prin urmare, vama de un fertun care se percepea pentru un vig de postav de Ypres, de o perperă pentru cel de Louvain și de 12, respectiv 6 ducați, pentru cel de Colonia și Cehia, reprezenta tot 3% din valoare. Același coeficient îl găsim și în Moldova, în tratatul încheiat de Petru Şchiopul în 1588 prin care se îngăduia negustorilor englezi libertatea negoțului în tot cuprinsul țării. Așa dar, vama nu era mare. Trebuie să se ţie seamă însă de faptul că în afară de vama de intrare, se mai plătea, în genere, o vamă şi la locul de desfacere și alte vămi prin unele din târgurile sau oraşele străbătute. Chiar şi așa însă, față de taxele din ziua de astăzi, care la multe articole au un caracter prohibitiv, vama în secolele XIV—XVI nu era prea ridicată. Domnul avea tot interesul să atragă negustori cât mai mulți, pentru a-și spori veniturile; vama, de aceea, era moderată. Dificultatea venea din altă parte, și anume din greutatea comunicațiilor (lipsă de şosele, de poduri) şi din starea de nesiguranță, din tulburările interne și războaiele care nu mai conteneau.

Vama se plătea în bani; din peşte se lua însă, pe deasupra, și în natură. Un car cu peşte încărcat la Brăila şi destinat Bra-

șovului, plătea, chiar la locul de încărcare, de maje, o perperă iar la vama Prahovei sau la Rucăr, de maje, două perpere și 7 pești dacă era crap, nouă perpere și două «curele», dacă era morun.

Cât de mare era venitul pe care îl aduceau vămile domnilor noștri se poate deduce dintr'un singur fapt: spre sfârșitul veacului al XVI-lea, numai vama Cernăuților producea peste 100.000 de florini anual.

Ocnele. Unul din izvoarele cele mai însemnate de venit ale Domnilor, în Ardeal al Regelui, îl forma exploatarea ocnelor. Dreptul de a vinde sarea a fost în tustrelele țări românești, un monopol de stat. Fără o voie specială sau un privilegiu, nimeni nu putea să ia sare din ocne, nici pentru nevoile gospodăriei lui, necum pentru comerț. In Moldova, Vrâncenii aveau dreptul — rămășiță a unei vechi autonomii — să scoată sare din locul numit chiar astfel: Valea Sării, însă numai pentru gospodăria lor, nu și pentru vânzare. In Ardeal, Cavalerii Teutoni, cărora li se cedase în 1211 țara Bârsei, puteau, pe temeiul unui privilegiu regal, să exploateze atâta sare câtă era necesară pentru a încărca 12 «năvi», șase pe Olt și șase pe Mureș; aveau de asemenea dreptul să transporte oriunde «în tot regatul nostru» această sare. «Oaspeților» nemți din Dej li se dăduse, tot printr'un privilegiu (anul 1236) voie «să scoată atâta sare câtă scot și oaspeții dela Ocna Dejului» («hospites de Deesakana»); partea care se cuvenea regelui se transporta tot cu «năvile» pe Someș. Nu se poate preciza venitul pe care îl aveau Domnii din Țara Românească și din Moldova de pe urma ocnelor în veacurile XIV—XVI; în orice caz, el se ridica la o sumă importantă, de oarece, în afară de consumul intern, se mai adăoga și exportul: o bună parte a Peninsulei Balcanice se aproviziona cu sare românească. In Ardeal, venitul era de asemenea considerabil. In timpul lui Bela al III-lea (1172—1196) se încasa dela toate ocnele din Ungaria — și cele mai multe erau în Ardeal — frumoasa sumă de 16.000 de mărci de argint, adică 3.840.000 de dinari.

Dela exploatările de aramă și de fier — primele la Bratilov, lângă Baia de Aramă, celelalte la Baia de Fier, în Gorj — domnul Țării Românești n'avea cine știe ce venit. Se lua «zeciuială»; așa ni se spune în documentul prin care Mircea cel Bătrân o dă-

ruieşte pe aceea dela Bratilov mănăstirii Tismana. Mai mult reprezenta darea pe care o plăteau ţiganii zlătari pentru aurul pe care-l strângeau din nisipul câtorva râuri, atât în Muntenia cât şi în Moldova. Exista chiar, ca şi astăzi, un monopol al vinderii aurului; numai domnul putea să-l cumpere. La 20 Dechemvrie 1515, Bogdan, fiul lui Ştefan, reclamă Bistriţenilor că o parte din aurul strâns în râurile munţilor moldoveni este vândut de zlătari pe furiş în cetatea lor, ceea ce constituie un delict, deoarece zişii zlătari sunt legaţi *prin jurământ* să nu vândă altcuiva. In Ardeal, venitul produs de exploatarea «băilor» de aur din Munţii Apuseni se ridică însă la o sumă apreciabilă: o optime din metalul nobil rezultat revenea regelui. In diploma din 1211 a Cavalerilor Teutoni se prevede că «dacă se va găsi în... ţara Bârsei aur sau argint, atunci o parte să se dea fiscului, iar partea cealaltă» să le revie lor.

Repartiţia impozitelor. Scutirile. Sloboziile. Inegalitatea fiscală a fost una din caracteristicile evului mediu şi modern. In timp ce anume categorii sociale suportau toată masa contribuţiilor directe şi indirecte, altele beneficiau de un tratament mai favorabil, privilegiaţii mergând chiar până la scutirea de orişice îndatorire fiscală. E uşor de presupus că acest regim, general european, a trebuit să existe şi în Ţările noastre, luând însă aci forme specifice, determinate de condiţiile proprii de desvoltare istorică.

In stadiul actual al cercetărilor, faţă de lipsa de monografii în această direcţie, problema repartiţiei diferitelor obligaţiuni fiscale prezintă multe greutăţi. In special pentru Ţara Românească problema e mai delicată, deoarece o mare parte — cea mai mare chiar — a documentelor din veacurile XV şi XVI este încă inedită.

In ce priveşte vămile şi amenzile, lucrul stătea aşa: plăteau vamă acei cari făceau negoţ, *oricine ar fi fost*; plăteau gloabe sau amenzi acei cari încălcau legea sau obiceiul pământului, *indiferent de asemenea de categoria socială căreia aparţineau.* Scutirile şi reducerile de vamă pe care domnii le acordau unor anumite persoane sau comunităţi privilegiate (de pildă Braşovului), apoi iertarea amenzilor atunci când ele trebuiau să se aplice favoriţilor, erau excepţii care nu modificau întru nimic starea de drept. In ce priveşte însă *dările* şi *slujbele*, problema e mai complicată.

Este sigur că, atât în Muntenia cât şi în Moldova, satele boiereşti, mănăstireşti şi domneşti, adică locuitorii din satele aflate pe proprietăţile boierilor, mănăstirilor şi domnilor, plăteau toate dările şi făceau toate muncile sau slujbele. Ei duceau aşa dar greul. Un regim ceva mai uşor se acorda locuitorilor din satele dela margine precum şi din cele situate dealungul marilor drumuri: birul lor era mai mic — se pare cu o treime; în schimb însă, aveau obligaţiuni speciale: cei dintâi să păzească graniţa, ceilalţi să aprovizioneze cu alimente şi furaje pe trimişii şi dregătorii domnului cari treceau pe acolo. Dar dacă putem preciza situaţia ţăranilor din satele boiereşti, mănăstireşti şi domneşti, e mult mai greu să o determinăm pe aceea a *proprietarilor înşişi*. Plăteau şi aceştia dări sau nu, şi în cazul dintâi, le plăteau pe toate sau numai o parte din ele? Judecând după documentele ulterioare, se pare că *birul* sau capitaţia era o obligaţie generală de care nu era scutit nimeni. Avem o serie de documente din veacul al XVI-lea din care rezultă că îl plăteau moşnenii; pe de altă parte constatăm, la începutul veacului al XVII-lea, că nici boierii mari nu erau scutiţi de plata lui. Astfel, la 6 Octomvrie 1623 Mihnea Vodă, după ce iartă satul Belizvor al postelnicului Petraşcu de toate dăjdiile şi slujbele, «dup'aceia Domnu nostru se-au milostivit de-au iertat şi *pe Petraşco postelnicul de bi*[*r*]..., împrumută şi de oaste şi de [oe]ri[t] şi de dijmă şi de [cai de olac şi] de toate slujbele câte vor fi preste alţi în ţara Mării Sale...» Suntem prin urmare în drept să conchidem că, în epoca veche, birul era plătit de toţi locuitorii, indiferent de situaţia lor socială sau de averea lor. Faptul se explică prin necesitatea în care se găseau ţările noastre de a răspunde Turcilor haraciul, din ce în ce mai urcat, iar înainte de recunoaşterea suzeranităţii turceşti, prin îndatoririle pe care le avea domnia. In ce priveşte dijmele, e probabil că ele să fi fost plătite şi de proprietari, adică de boieri; nu putem însă preciza deocamdată dacă se luau din toate produsele — cazul ţăranilor din satele boiereşti, mănăstireşti şi domneşti — sau numai din unele. Faptul că în Cronica Ţării Româneşti se arată printre dările scoase de Mihnea Turcitul într'a doua domnie (1585—1591) şi «*găleata de pâine*» «pe megiaşi» ar dovedi că aceştia n'o plăteau mai înainte. Cât despre lucrul domnesc şi diferitele slujbe sau prestaţii de muncă (podvoade, cără-

turi), credem că proprietarii erau scutiţi de ele, *lucrul* în evul mediu şi în epoca modernă fiind incompatibil cu situaţia de nobil, de boier.

Incă din veacul al XIV-lea, găsim documente prin care sate boiereşti şi mănăstireşti sunt scutite « de toate obligaţiunile fiscale ». Vlaicu Vodă, de pildă, scuteşte satul mănăstiresc Jidovştiţa « de toate dăjdile şi de muncile domneşti şi de oaste ». Dan Voevod în 1385 ia aceeaşi dispoziţie cu privire la satele Tismenii care vor fi « libere de toate muncile şi dările şi veniturile domneşti ». Iar Mircea cel Bătrân, în 1389, scuteşte o parte a satului Jiblea, aparţinând la mai mulţi proprietari, « de vama oilor şi de vama porcilor şi de grâne şi de vinărici şi de gloabe şi de care şi de podvezi, cu un cuvânt de toate slujbele şi dăjdile mari şi mici ». In Moldova, Petru Voevod, prin documentul din 22 August 1447, întărind mănăstirii Neamţului şaptesprezece sate, le scuteşte de orice obligaţie fiscală. Tot aşa, în Ardeal, regele Carol Robert, prin actul din 22 Septemvrie 1326, dăruind lui Stanislav cneazul, moşia Surduc din Maramureş, scuteşte pe toţi locuitorii acestei moşii de orice dare faţă de coroană. Cum trebuiesc înţelese aceste scutiri, identice, după cum se vede, în tustrele ţările româneşti? Inseamnă ele oare că locuitorii satelor respective erau liberi de orişice obligaţie fiscală, sau rostul scutirilor este altul? Pe temeiul analizii a o sumă de documente de acest fel, răspundem că nu e vorba de o *radiere* a ziselor obligaţii, ci numai de *o schimbare de destinaţie* a lor, de o substituire a beneficiarului. Domnul, respectiv regele, renunţă la dări şi slujbe *în favoarea proprietarului*; acesta le va încasa pe viitor. Ceea ce trebuia să meargă aşa dar la vistieria domnească sau la tezaurul regal, merge acum la proprietarul moşiei. Locuitorii din sate *tot plătesc*, numai că plătesc altcuiva. Că aceasta este interpretarea adevărată, ne-o dovedeşte, între altele, documentul din 11 Maiu 1409 prin care Mircea cel Bătrân scuteşte satul Pulcouţi al mănăstirii dela Strugalea de toate dările şi slujbele; se precizează, de data aceasta, că zisele dări şi slujbe rămân « în folosul acelei mănăstiri ». Tot în folosul ei rămâne şi « legea de a pescui numai trei zile pe an » pentru domnie. Aceeaşi precizare găsim şi în hrisovul din 1387 privitor la bălţile dela Dunăre ale mănăstirii Cozia: orice gloabă sau duşegubină « să vrea face pe aceste bălţi... *să fie tot mănăstiresc* ».

Există însă şi cazuri când beneficiarii sunt *înşişi locuitorii satelor*. Aceasta se întâmplă atunci când se înfiinţează *slobozii*, adică atunci când domnul — sau regele — dorind a ajuta la înfiinţarea unui sat nou sau la reconstituirea unuia vechi, ai cărui locuitori fugiseră, din cauza războaielor sau a birurilor grele, hotărăşte ca, pe un anumit interval de timp, locuitorii satului respectiv să nu mai plătească ciunni fel de dare sau să plătească numai unele din ele. In cazul acesta, e, într'adevăr, o uşurare pentru săteni. Asemenea înfiinţări de slobozii se cunosc încă din veacul al XV-lea. In 1466, la 13 Martie, Ştefan cel Mare scuteşte, pe timp de cinci ani, pe locuitorii cari se vor aşeza în satul Negoeşti, aparţinând episcopiei de Roman, « de toate dările şi slujbele » către domnie precum şi de vamă pentru orişice marfă ar cumpăra sau ar vinde; le acordă aşa dar, după însăşi expresia documentului, « mare scutire şi mare slobozie ». Sate cu numele *Slobozia* întâlnim în Moldova înainte chiar de Ştefan. Astfel e satul Slobozia aparţinând mănăstirii Moldoviţa, pomenit în hrisovul din 25 August 1454 al lui Petru Voevod. In Ţara Românească, primul caz de slobozie, cunoscut nouă, este din vremea lui Mircea cel Bătrân. Domnul porunceşte « ca orcarele va pofti şi va iubi din oamenii cari locuiesc prin satele boiereşti, mari şi mici, ca să meargă în satul mănăstirii » (e vorba de Cărăreni, la gura Ialomiţei), unul ca acela « să fie slobod de toate dăjdile... mari şi mici ». Şi dincoace de Milcov, Sloboziile sunt numeroase. In indicatorul statistic al satelor din ţară, apărut în 1930, găsim nu mai puţin de 72 de localităţi cu acest nume, dintre care 14 în Muntenia şi 58 în Moldova.

BIBLIOGRAFIE

Viaţa economică şi organizarea fiscală. 1. D. A. STURDZA, *Ban*, în *Etymologicum Magnum Romaniae*, t. III, Bucureşti, 1893, col. 2428—2446; 2. AKOS DE TIMON, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten*, ed. 2-a, Berlin, 1909, XV + 835 p. in 8°; 3. I. NISTOR, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert*, Gotha, 1911, XIX + 240 p. in 8°; 4. I. NISTOR, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, nach den Quellen dargestellt*, Cernăuţi, 1912, XIII + 200 p. in 8°; 5. OTTO FRANZ JICKELI, *Der Handel der Siebenbürger Sachsen in*

seiner geschichtlichen Entwicklung, Sibiiu, 1913, VIII + 144 p. in 8⁰; 6. I. N. ANGELESCU, *Histoire économique des Roumains*, t. I, Genève-Paris, <1919>, 368 p. in 8⁰; 7. ŞTEFAN METEŞ, *Relaţiile comerciale ale Ţării Româneşti cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea*, Sighişoara, 1921, 273 p. in 8⁰; 8. GEORGE LEON, *Istoria economiei publice la Români*, Bucureşti, 1924, 142 pl in 8⁰; 9. CONST. MOISIL. *Monetăria Ţării Româneşti în timpul dinastiei Basarabilor*, Cluj, 1924, 54 p. in 8⁰; 10. N. IORGA, *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au moyen-âge. Conférences données à la Sorbonne*, Paris, 1924, 111 p. in 8⁰; 11. N. IORGA, *Istoria comerţului românesc. Vol. I, Epoca veche*, ed. 2-a, Bucureşti, 1925, 327 p. in 8⁰; 12. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Organizarea financiară a Ţării Româneşti în epoca lui Mircea cel Bătrân*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. VII (1927), p. 1—58; 13. N. IORGA, *Istoria industriilor la Români*, Bucureşti, 1927, 226 p. in 8⁰; 14. N. IORGA, *Drumurile de comerţ creatoare ale Statelor româneşti*. Bucureşti, 1928, 18 p. in 8⁰; 15. G. ZANE, *Economia de schimb în Principatele Române*, Bucureşti, 1930, 461 p. in 8⁰; 16. I. MINEA, *Câteva vămi vechi oltene. Vama dela Jiu. Vama dela Calafat. Vama Oltului dela Genune. Cea mai veche menţiune a părpăritului şi câteva venituri ale mănăstirii Cozia*, în *Arh. Olt.*, XII (1933), p. 342—346; 17. M. SÂNZIANU, *Despre posadă*, în *Rev. Ist. Rom.*, IV (1934), p. 306—309; 18. ST. NICOLAESCU, *Vechimea Mănăstirii Snagov*, în *Bucureşti*, I (1935), p. 108—112; 19. CONST. C. GIURESCU, *Din istoricul breslelor bucureştene*, în *Albumul Lunii Bucureştilor, 9 Mai — 9 Iunie 1936*, p. 27—35; 20. P. P. PANAITESCU, *Minele de aramă ale lui Mircea cel Bătrân*, în *Rev. Ist. Rom.*, VII (1937) p. 258—267; 21. CONST. C. GIURESCU, *Despre iliş*, în *Rev. Ist. Rom.*, VII (1937), p. 253—257; 22. AL. DOBOŞI, *Datul oilor (Quinquagesima ovium)*, Bucureşti, 1937, 97 p. în 8⁰ (*Academia Română, Studii şi Cercetări*, XXVIII); 23. CONST. C. GIURESCU, *Inceputuri de industrie în Ţările Româneşti*, Bucureşti, 1938, 13 p. in 8⁰; 24. EUG. PAVLESCU, *Economia breslelor în Moldova*, Buc. 1938, 638 p. in 8⁰; 25. D. PRODAN, *Despre « iliş » în Transilvania*, în *Anuar. Ist. Cluj*, VIII (1939—1942), p. 361—373.

Vezi şi p. 308, nr. 33.

LITERATURA VECHE. ISTORIOGRAFIA. PRIMELE TEXTE ROMÂNEŞTI. TIPARUL.

« *Cu mila lui Dumnezeu, eu diaconul Coresi, deaca văzui că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi Rumânii n'avămŭ şi Hristos zice: cine citeşte să înţeleagă*», *de aceia*, «*începutu-se-au a se scrie aceste sfente Psaltiri* ».

(Psaltirea românească, tipărită în 1570).

In cursul evului mediu noi n'am avut condiţii prielnice unei desvoltări culturale. Imprejurările politice ne erau protivnice: se cunosc necontenitele năvăliri şi războaie pe care a trebuit să le suferim. N'a existat apoi, până în veacul al XIV-lea, un stat românesc, o formaţie politică mai importantă în cadrul căreea să se fi desvoltat viața culturală. Iar atunci când s'au întemeiat statele româneşti, limba oficială, în cancelarie şi în biserică, n'a fost limba poporului, ci o limbă străină, limba slavă. Fenomenul nu e caracteristic nouă; în multe state ale Europei medievale, limba oficială n'a corespuns cu limba vorbită de populația respectivă. Nu e mai puțin adevărat că şi acest bilinguism n'a fost favorabil unei eflorescențe literare. Nu trebuie însă nici să ne închipuim că n'ar fi existat la strămoşii noştri, în cursul evului mediu, niciun fel de preocupare culturală. Cuvintele *a scrie* şi *carte* sunt de origine latină; tot latin este şi a *învăța*; ele ne dovedesc că a existat o continuitate de preocupări în această direcţie. Că la noi s'a impus totuşi ca limbă de stat limba slavă, faptul nu trebuie să mire; el e perfect explicabil: întâi prin procesul etnic de contopire a năvălitorilor slavi, timp de secole cu populația dacoromană, Slavii jucând la noi rolul pe care l-au

jucat în apus neamurile germanice. Apoi, prin împrejurarea că atunci când s'au creştinat, Slavii au primit liturghia *în limba lor*; ea s'a introdus şi la noi, într'o vreme când procesul de asimilare etnic se apropia de sfârşit, în aceeaşi limbă. Mai târziu, după întemeierea Principatelor, constatăm legături puternice, de ordin dinastic şi bisericesc, cu ţările slave dela miazăzi de Dunăre. Alexandru, ţarul bulgar, era ginerele lui Basarab Intemeietorul; cele două fiice ale lui Nicolae Alexandru, au luat una pe Sracimir, cealaltă pe Ştefan Uroş, fiul ţarului sârb Ştefan Duşan. Soţia lui Neagoe Basarab ca şi soţia lui Petru Rareş sunt şi ele din familia domnitoare sârbească. Organizarea vieţii de curte, a cancelariei domneşti vădeşte influenţe însemnate ale statelor sudslave. Pe de altă parte, întemeietorul primelor mănăstiri muntene, călugărul Nicodim, era sârb de origine; el stătea în corespondenţă cu arhiepiscopul bulgar Efitimie, căruia îi scria şi mitropolitul Antim din Ţara Românească. Iar dacă legăturile, în care s'a crezut atâta vreme, ale bisericii moldoveneşti cu Patriarhia dela Ohrida s'au dovedit, prin cercetările din ultimul timp, a fi fost imaginare, nu e mai puţin adevărat că mitropolitul Teoctist a fost sfinţit la Peć, în Serbia, între 1449—1455. După supunerea Bulgariei de către Turci, mai târziu şi a Serbiei, au venit la noi unii dintre călugări, dintre grămătici, dintre boieri cari nu voiau sau nu mai puteau să stea sub dominaţia străină. Toate aceste împrejurări ne arată cum de s'a menţinut atâta vreme limba slavă în stat şi în biserică şi cum de s'a ajuns chiar la alcătuirea unor *opere originale* în această limbă, în ţările noastre. Intr'adevăr, constatăm în Principate, începând din vremea lui Mircea cel Bătrân şi a lui Alexandru cel Bun, o serie de lucrări, de caracter religios şi laic, unele din ele şi anume *cronicile*, având chiar o deosebită însemnătate.

Opere originale în limba slavă. In Ţara Românească s'a alcătuit un *polieleu*, adică un imn de mulţumire, de către călugărul *Filoteu* care adaogă despre sine lămurirea — nemonahală dar preţioasă pentru noi în ce priveşte identificarea — că a fost « mare logofăt al lui Mircea Voievod ». E vorba de Mircea cel Bătrân în timpul căruia găsim într'adevăr în 1394, pe logofătul *Filos*, al cărui nume începe cu aceeaşi iniţială ca numele călugărului, corespunde deci regulei pe care o aplică schivnicii când, lepă-

dându-şi numele pe care-l purtaseră ca mireni, îşi aleg unul nou. Acest polieleu s'a bucurat de o largă răspândire, dovadă marele număr de còpii care ni s'au păstrat şi din care cea mai veche datează din anul 1493.

Mult mai însemnată, atât prin cuprins cât şi prin discuţia pe care a provocat-o, este o altă operă scrisă în Ţara Românească şi care poartă titlul: « Invăţăturile lui Ion Neagoe Voievod către iubitul său fiu Teodosie ». Această operă cuprinde într'adevăr o serie de sfaturi pe care voievodul le dă fiului său, arătându-i cum trebuie dus războiul, cum trebuie întocmite oştile, cum să se poarte cu boierii, cu oaspeţii, cum să-şi aleagă sfetnicii, cum să cinstească biserica, etc. Sunt apoi şi câteva părţi, duioase, în care domnul vorbeşte de unii dintre ai săi, pierduţi. Cei mai mulţi dintre învăţaţii cari s'au ocupat de această operă, o consideră ca fiind a voievodului muntean Neagoe Basarab (1512—1521). Faţă de această părere, există însă o alta, a regretatului D. Russo, care vede în « Invăţăturile lui Neagoe » opera — dela începutul veacului al XVII-lea — a unui călugăr admirator al piosului voievod. Pentru alcătuirea « Invăţăturilor », călugărul a întrebuinţat « lucrarea ascetică Κατάνυξις a lui Simeon Monahul... cu o schimbare foarte comodă: unde Simeon are *suflete*, adresându-se către sine însuşi, Pseudo-Neagoe pune: *fătul meu* (*Teodosie*) ». Părerea lui Russo, întemeiată pe argumente şi dovezi puternice, a fost adoptată în ultimul timp şi de alţi cercetători; diferă numai data alcătuirii, care ar fi a doua jumătate a veacului al XVI-lea.

In Moldova, prima operă originală în limba slavă este « *Viaţa Sfântului Ioan cel Nou* » scrisă de Grigore Ţamblac. Ştim rolul pe care l-a jucat acest călugăr în rezolvirea conflictului dintre biserica moldoveană şi patriarhia din Constantinopol (vezi vol. I, ed. 4-a, p. 509—10). Stabilit în ţară, onorat de către Alexandru cel Bun cu stăreţia Neamţului şi cu titlul de « prezviter al marii biserici a Moldovlahiei », Ţamblac a scris viaţa mucenicului, ale cărui moaşte fuseseră aduse dela Cetatea-Albă tot de evlaviosul domn şi aşezate cu mare pompă la Suceava. El povesteşte toate chinurile pe care le-a suferit sfântul, nevrând să se lapede de credinţa strămoşească, apoi semnele cereşti ivite la moartea sa, precum şi felul în care au fost aduse moaştele. Tot Ţamblac a

scris şi o serie întreagă de *predici*, 21 de toate, dintre care 6 pe când era stareţ la Neamţ, tratând despre viaţa călugărească, sfintele taine, apărarea contra latinilor, etc.

Episcopul Vasile al Romanului a trimis în 1494 o *Epistolă* lui Gherontie, arhiepiscopul Moscovei, în care se ocupă de o problemă teologică ce provocase un conflict între acesta din urmă şi marele duce al Moscovei Ivan al III-lea Vasilievici. O altă lucrare originală este cartea de cântece religioase a « protopsaltului Eustratie dela mănăstirea Putna », scrisă în 1511. Adăogăm, în sfârşit, *Cuvântul de laudă a sfântului şi slăvitului marelui mucenic Ioan cel Nou*, alcătuit în 1534 de Teodosie, stereţul mănăstirii Neamţ. E a doua lucrare închinată aşa dar sfântului protector al Moldovei.

Istoriografia veche românească. Mult mai importante însă decât aceste opere de caracter religios sunt cele istoriografice. S'au scris în Moldova în veacurile XV şi XVI, o serie întreagă de « letopiseţe » sau anale, în limba slavă, care formează un izvor nepreţuit pentru cunoaşterea acelor vremuri îndepărtate. Faptele sunt povestite pe ani, în mod concis, cu excepţia letopiseţilor din veacul al XVI-lea care imită stilul prolix şi umflat al cronicarului bizantin Manasses. Cea mai veche lucrare istoriografică moldovenească este *Letopiseţul zis dela Bistriţa*. Intrebuinţăm această denumire deoarece, contrar părerii vechi, care susţinea că ar fi fost scris la mănăstirea Bistriţa, s'au adus în ultimul timp argumente că letopiseţul a fost alcătuit la curtea domnească. Intr'adevăr numai o persoană dela curte putea da unele detalii care se găsesc în cursul povestirii. Acest letopiseţ cuprinde intervalul dela întemeierea Moldovei până îndată după moartea lui Ştefan cel Mare (1359—1506); ştirile lui sunt precise şi foarte preţioase. In deosebi impresionează povestirea faptelor lui Ştefan cel Mare, în concizia şi exactitatea lor. Pentru partea ultimă a domniei, pentru luptele cu Polonii, se vede că vorbeşte un contemporan. Urmează *Letopiseţul zis dela Putna* care şi el a fost alcătuit, nu la mănăstirea Putna, cum s'a crezut, ci tot la curte. Povesteşte evenimentele dintre 1359 şi 1504, cu o continuare până în 1518. Redacţiunea cea mai completă se găseşte într'un manuscris dela Leningrad. A treia lucrare istoriografică este *Cronica ruso-moldovenească sau cronica anonimă*, scrisă în Moldova

şi copiată de un Rus care a introdus-o într'o compilaţie moscovită. E de fapt un extras din letopiseţul precedent, având însă la început o legendă despre originea Moldovenilor dela Roma, interesantă prin faptul că pentru întâia dată se vorbeşte de unitatea poporului românesc, descendent din doi fraţi: Roman şi Vlahata. Povestirea începe tot cu descălecatul Moldovei şi merge până în anul 1507. *Cronica moldo-polonă* sau mai exact traducerea polonă a letopiseţului zis dela Putna, a fost scrisă la Iaşi, în Octomvrie 1566, nu de solul polon Mikolai Brzeski, cum s'a crezut, ci de un compatriot al acestuia dela curtea lui Alexandru Lăpuşneanu. El a adăogat partea ultimă a povestirii (1552—1566) cuprinzând şi unele informaţii asupra ţinuturilor, ostaşilor şi dregătorilor moldoveni; a făcut şi câteva intervenţii în partea anterioară a povestirii care începe, ca şi la celelalte cronici, tot cu descălecatul Moldovei (1359).

Un loc aparte, în ce priveşte stilul — mult inferior — şi precizia faptelor, care lasă de asemenea de dorit în comparaţie cu operile anterioare, ocupă cronicile moldoveneşti din veacul al XVI-lea. E mai întâi *Cronica lui Macarie*, egumenul de Neamţ şi apoi episcopul de Roman (mort în Septemvrie 1558). Ea povesteşte istoria Moldovei dela 1504 până la 1551 şi insistă asupra domniei lui Petru Rareş, al cărui istoriograf oficial a fost Macarie. Ne-o şi spune de altfel lămurit, că a scris din ordinul domnului şi a marelui logofăt chir Teodor care i-au poruncit « a nu lăsa ca faptele întâmplate în vremurile şi domniile trecute să rămână în mormântul uitării ». Macarie a fost puternic influenţat de cronicarul bizantin Constantin Manasses, care i-a servit drept model. Din opera acestuia, tradusă pe la 1350 în limba slavă, a luat el stilul greoi, umflat, prolix; tot de aci a luat şi modul pretenţios de a exprima datele, după cum se poate observa din următorul caz în care vrea să indice data 7058: « în anul ce se capătă dacă numeri de şapte ori câte o mie şi de cinci ori câte cinci şi câte cinci de cinci ori şi a opta rotaţie dela facerea lumii ». Câtă deosebire faţă de stilul simplu, clar şi precis al letopiseţelor anterioare! Asemănătoare în multe privinţe cu cronica lui Macarie este *Cronica lui Eftimie*, stareţul mănăstirii Căpriana. Acesta scrie din porunca lui Alexandru Lăpuşneanu, este deci tot un istoriograf oficial. Povestirea lui merge dela 1542 până la 1554. Influen-

ţat şi el de Manasses, stilul său este ceva mai puţin prolix ca al lui Macarie care-i apare ca «învăţătorul Moldovei». Cea de a treia cronică a veacului al XVI-lea este *Cronica sau letopiseţul lui Azarie*; ea duce povestirea dela 1551 până la 1574. Azarie era un ucenic de ai lui Macarie; «călcând dar pe urmele lui — spune el la începutul letopisețului — mă voi sili şi eu a merge mai departe şi a împlini porunca domnească, adică a lui Petru al doilea, cucernicul domn, dată mie cu învoirea şi cu binecuvântarea preasfinţitului mitropolit chir Anastasie şi cu mijlocirea marelui logofăt Ioan Golăi». Prin urmare, şi Azarie scrie tot din ordin. E probabil să fi existat și alte cronici moldoveneşti scrise în limba slavă, care duceau povestirea mai departe; ele nu ni s'au păstrat sau nu s'au descoperit încă. Bănuim însă existenţa lor din unele detalii intrate în cronica lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul şi care nu se regăsesc în cronicele slave pe care le cunoaştem.

De o deosebită însemnătate pentru istoriografia moldovenească este cronica lui Ştefan cel Mare, scrisă în limba germană și descoperită în biblioteca regală din München, de învățatul polon Olgierd Górka. Ea povesteşte evenimentele dintre anii 1457 şi 1499 şi poartă următorul titlu, în latineşte: «Cronica breuiter scripta Stephani Dei gracia Voyvodae Terrarum Moldannensium (sic!) nec non Valachyensium». Redactată la curtea lui Ştefan — pare-se în latineşte — ea a fost interpolată, adică adăogită de un polon, în 1499 și apoi tradusă în Germania, în nemţeşte, pentru umanistul Hartmann Schedel; copia acestei traduceri poarta data de 28 Aprilie 1502. Cronica ne dă o sumă de amănunte necunoscute şi foarte interesante asupra luptelor marelui voievod. Ne arată astfel cum, în lupta dela Baia, Isaia, marele vornic şi cumnatul lui Ştefan, n'a atacat aşa cum i se poruncise, îngăduind astfel unora dintre Unguri să scape, cum Mateiaş a fost rănit de 2 săgeţi, cum Ştefan însuşi a trecut printr'un moment critic. Impresionante sunt detaliile pe care ni le dă asupra cruzimilor făptuite la luarea Brăilei precum şi la lupta cu Radu cel Frumos când 2300 de Turci au fost traşi în ţeapă. La Şcheia, în lupta cu Hronot, Ştefan a căzut de pe cal şi a fost într'adevăr scăpat de boierul Purice care i-a dat calul său. Se adevereşte deci ceea ce ne spune Ion Neculce în *O samă de cuvinte*; suntem în drept să conchidem că şi alte tradiţii adu-

nate de minunatul cronicar moldovean reprezintă de asemenea adevăruri istorice.

In Ţara Românească au fost cronici scrise în limba slavă; ele însă nu ni s'au păstrat sau — ceea ce pare mai puţin probabil — n'au fost încă descoperite. Cunoaştem în schimb o lucrare scrisă în greceşte, curând după moartea lui Neagoe Basarab (1521) şi care, descriind *Viaţa patriarhului Nifon*, cuprinde în acelaşi timp o sumă de detalii istorice asupra a patru domni munteni: Radu cel Mare, Mihnea cel Rău, Vlăduţ şi Neagoe Basarab (1495—1521). Autorul este Gavril, protul sau superiorul Muntelui Athos; el luase parte la sfinţirea vestitei mănăstiri dela Argeş (1517) şi cu acest prilej adunase informaţia necesară. Ştirile poartă pecetea contemporaneităţii. Felul, de pildă, cum fuge fiul lui Mihnea, aflând de venirea oştii lui Vlăduţ, comandată de Neagoe: « Şi auzind acestea, Mircea feciorul Mihnii Vodă de grab numai ce au scăpat cu un fecior al lui Stoica... pe o fereastră, noaptea, desculţi, descinşi şi făr' de işlice... » — arată pe martorul ocular. Din greceşte, Viaţa patriarhului Nifon a fost tradusă în slavoneşte şi apoi în româneşte.

Dar dacă nu ni s'au păstrat cronici muntene dintr'o epocă mai veche, avem în schimb o serie întreagă cu privire la domnia lui Mihai Viteazul. Faptele eroului, viaţa lui sfârşită atât de tragic, impresionaseră în gradul cel mai înalt pe contemporani. Pe lângă cronica oficială, pe care o cunoaştem însă numai sub forma unei traduceri latineşti, făcută şi aceasta după o alta, polonă, mai este o cronică a Buzeştilor, a marei familii boiereşti, apoi alte două, scrise în limba greacă, de admiratori ai voievodului, şi în sfârşit o cronică în ruseşte, de fapt un rezumat după una din cronicile greceşti. Mitropolitul Matei al Mirelor avea şi el de gând să scrie, tot în greceşte, o istorie a lui Mihai, a renunţat însă când a văzut că existau deja altele.

Cronica oficială a lui Mihai a fost alcătuită de marele logofăt Teodosie, *în limba română*, şi aprobată chiar de domn. A fost apoi tradusă în poloneşte de către Andrei Taranowski, iar din poloneşte în latineşte de Baltazar Walter care, adăogându-i şi alte informaţii, a tipărit-o la Görlitz, în 1599. In prefaţă, Walter vorbeşte de « virtuţile eroice » ale lui Mihai, « ale acestui neînvins şi statornic căpitan al oastei creştine, virtuţi încoronate de cer

cu un succes atât de fericit şi care până astăzi aşteaptă încă celebraţiunea ce merită». De aceea, se şi hotărăşte să le scrie «într'un mod demn de ele». Povestirea merge până în 1597 şi cuprinde o sumă de informaţii preţioase asupra domniei şi luptelor lui Mihai. Walter avea de gând să continuie lucrarea sa; el anunţă pe cetitor, la sfârşit «să aştepte urmarea acestei descrieri, îndată ce, cu ajutorul Celui de sus, ne va fi îngăduit, peste puţin, a culege acolo, la faţa locului, evenimentele ulterioare cu toate împrejurările lor». N'a mai izbutit însă s'o facă.

Cronica Buzeştilor, numită astfel, deoarece, după toate probabilităţile, a fost scrisă din îndemnul acestora, de un prieten sau de un om de casă al lor, povesteşte evenimentele din anii 1593—1600 şi deschide seria cronicelor boiereşti, în care faptele sunt prezentate întotdeauna sub un aspect favorabil familiei respective. Nu ni s'a păstrat ca o cronică *separată*, ci intercalată în cronica munteană intitulată «Istoria Ţării Româneşti de când au descălecat Românii», scrisă de Stoica Ludescu. Ni se dau multe amănunte despre fraţii Buzeşti, unele care arată cât de precis era informat autorul povestirii. Astfel de pildă, ştirea că atunci când au fost tăiaţi Turcii în Bucureşti «într'acel războiu fu rănit Stroe Buzescul, la mâna stângă». Intr'o cronică care n'ar fi avut în vedere în mod special pe Buzeşti, un asemenea detaliu n'ar fi fost înregistrat. Semnificativ sub acest raport e pasajul în care se povesteşte războiul din toamna anului 1598 (10 Septemvrie—5 Noemvrie) cu Turcii şi anume bătălia dela Vidin: «Să spunem de Mihai Vodă ce i se întâmplă în acest războiu. Gonind Turcii şi risipindu-i în toate părţile, iar Turcii însă o ceată, dacă văzură peirea, ei se întoarseră cu mare hărborie asupra lui Mihai Vodă şi atuncea se alese unul den Turci cu suliţa şi o imponcişă asupra pântecelui lui Mihai Vodă şi o înfipse în pântece, ear Mihai Vodă dacă văzu că pieare, el apucă suliţa cu amândouă mâinile de fier şi căuta în toate părţile, ca să-i vie cineva den boiari ajutoriu să-l izbăvească den peire. Şi alţii mai aproape nu se aflară făr doi boiari, anume Preda Buzescul şi cu frate-său Stroe Stolnicul, ei grăbiră şi tăiară capul Turcului şi pre cealelalte soţii ale lui şi izbăviră pe Mihai Vodă din mâinile Turcilor şi multă bărbăţie arătară Buzeştii înaintea lui Mihai Vodă, că se luptară cu vrăşmaşii şi izbăviră pe Domnul lor de peire».

A treia lucrare privind viaţa eroului este poema în versuri greceşti a lui Stavrinos vistierul, intitulată « *Vitejiile prea evlaviosului şi prea viteazului Mihai Vodă* » (Ἀνδραγαθίαις τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀνδρειοτάτου Μιχαὴλ Βοεβόδα). A fost scrisă în Ardeal, în cetatea Bistriţei; are 1312 versuri, de o valoare poetică foarte redusă; ştirile însă sunt exacte, Stavrinos trăind în anturajul domnului. Ne povesteşte întreaga domnie a lui Mihai, răscoala lui împotriva Turcilor, luptele duse cu aceştia, insistând asupra luptei dela Călugăreni; arată apoi cucerirea Ardealului şi a Moldovei şi încheie cu asasinatul dela Turda, insultând pe Unguri şi pe Germani pentru fapta lor mârşavă. Versurile prin care Stavrinos deplânge moartea eroului sunt luate din literatura populară greacă: « O pietrelor sfărâmaţi-vă, arborilor desrădăcinaţi-vă, şi voi munţi plângeţi, câmpiilor mâhniţi-vă, căci au pierdut vitejii pe acela de care se cutremurau balaurii şi leii ».

O altă povestire despre Mihai Viteazul, tot în versuri greceşti, a scris Gheorghe Palamed. Ea poartă titlul: « Istorie cuprinzând toate faptele şi vitejiile şi războaiele prea strălucitului Mihai Voievod, domn al Ungrovlahiei, Transilvaniei, Moldovei, până în ziua sfârşitului acestuia, scrisă şi alcătuită de către Gheorghe Palamed, aflându-se la curtea prea strălucitului duce al Ostroviei, chir cneazul Vasile, în anul 1607, luna Dechemvrie în 15, în Ostrovia ». Cnezatul Ostrovului se afla spre Nord de Moldova; Palamed era probabil tâlmaci de limba greacă la curtea cnezatului. El îşi începe povestirea ca şi Homer: « Te invoc, Minervă, fiică a marelui Jupiter, să mă inspiri spre a putea povesti acum acel vestit războiu al faimosului Mihai ». Valoarea poetică însă e, ca şi aceea a lui Stavrinos, dela care ia chiar unele versuri, cu totul redusă. In ce priveşte faptele, dă mai puţine detalii; are în schimb unele ştiri noi cu privire la luptele la care au luat parte şi Polonii.

Poema lui Stavrinos a fost rezumată în ruseşte, ceea ce dovedeşte interesul pe care l-au trezit faptele lui Mihai şi în lumea slavă. Manuscrisul cuprinzând acest rezumat se află astăzi în mănăstirea Schottenkloster din Viena.

Primele texte româneşti. In cancelaria domnească, limba oficială era cea slavă, totuşi se scriau scrisori şi acte şi în alte limbi, după locul de destinaţie. Astfel, scrisorile adresate regilor Ungariei şi Poloniei sau tratatele încheiate cu aceştia erau adesea re-

dactate în *latinește*: așa de pildă, tratatul lui Mircea cel Bătrân cu Sigismund (1395) sau privilegiul comercial acordat de Vlaicu Vodă Brașovenilor (1368). Corespondența cu patriarhia din Constantinopol era purtată în *grecește*; scrisorile trimise principilor Ardealului, în veacul al XVI-lea, erau adesea în *ungurește*; până și pentru limba *turcă* și *tătară* se pare că au existat în cancelariile noastre, încă din veacul al XV-lea, dieci cari să poată citi și scrie asemenea texte. Limba românească n'a fost întrebuințată în cancelarie, decât târziu, începând cu Mihai Viteazul, în Țara Românească, și cu Petru Șchiopul, în Moldova. Ceea ce nu înseamnă însă că ea nu s'a întrebuințat în corespondența particulară, în socoteli, în însemnări și mai înainte. Nu erau mulți aceia, chiar dintre boieri, cari să știe slavonește; când aveau prin urmare de însemnat ceva, însemnau în limba vorbită, deci în românește. Prima mențiune sigură despre întrebuințarea limbii românești în scris o avem cu prilejul jurământului depus de Ștefan cel Mare la Kolomea, în 1485: cancelaria polonă a însemnat că textul jurământului « a fost tradus din românește în latinește » (« Haec inscriptio ex valachico în latinum versa est »). Nu ni s'a păstrat însă, din nefericire, textul în limba noastră, alcătuit de sigur chiar de Ștefan însuși. Zece ani după aceea, adică în 1495, Sașii din Sibiiu plăteau un florin unui preot român ca să le scrie niște scrisori românești care însă, iarăși, nu ni s'au păstrat. Foarte interesantă și dovedind că existau diaci de românește la Stambul, e știrea că în 1484 sultanul Baiazid a eliberat negustorilor poloni un salv-conduct « scris în limba românească » (« idiomate valachico scriptus »). Și acesta s'a pierdut însă. Așa încât, primul text românesc pe care îl avem astăzi este scrisoarea din 1521 a lui Neacșu din Câmpulung către judele Brașovului Hans Benkner, prin care-i comunică informații asupra mișcărilor militare ale Turcilor. Inceputul și sfârșitul, adresa, precum și câteva cuvinte din cuprinsul scrisorii sunt în limba slavă; restul e în românește, o românească puțin cam greoaie, de sigur din neobișnuința de a o scrie a trimițătorului. Pentru interesul pe care-l prezintă acest text, atât din punct de vedere lingvistic cât și istoric, îl reproducem în întregime, așa cum am reprodus și primul document intern, acela al înzestrării mănăstirii Vodița: † **Мȣдромȣ и племенитомȣ и чиститомȣ и бгѡм дарованномȣ жȣпан Ханьш Бегнер ѡт Брашов,**

мног здравїе ѡт Нѣкшꙋа ѡт Длъгополе (Inţeleptului şi de bun neam şi cinstitului şi de Dumnezeu dăruitului, jupan Hanăş Begner din Braşov, multă sănătate dela Neacşul din Câmpulung). **И пак** (şi iarăşi) dau ştire domnie tale **за** (pentru) lucrul Turcilor, cum am auzit eu că Impăratul au eşit den Sofiia şi aimintrea nu e. Şi se-au dus în sus pre Dunăre. **И пак** să ştii domniia ta că au venit un om dela Nicopoe, de mie me-au spus că au văzut cu ochii loi că au trecut ceale corabii ce ştii şi domniia ta pre Dunăre în sus. **И пак** să ştii că bagă den tote oraşele câte 50 de omin(i), să (şters: «l!») fie în ajutor în corabii. **И пак** să ştii cum se-au prins neşte meşter(i) den Ţ(a)rigrad cum vor treace aceale corabii la locul cela strimtul ce ştii şi domniia ta. **И пак** spui domniie tale de lucrul lu Mahamet beg, cum am auzit de boiari ce sânt megiiaş(i) şi de genere-miu Negre cumu i-au dat împăratul slobozie lu Mahamet beg pre (şters: «cu»!) i-o i va fi voia pren Ţeara Rumânească, iar el să treacă. **И пак**, să ştii domniia ta că are frică mare şi Băsărab de acel lotru de Mahamet beg, mai vârtos de domniele vostre. **И пак** spui domnie tale, ca mai marele miu, de ce-am înţeles şi eu, eu spui domniie tale; iar domniia ta eşti înţelept. Şi aceste cuvinte să ţii domniia ta la tine, să nu ştie umin(i) mulţi. Şi domniele vostre să vă păziţi cum ştiţi mai bine. **И бь те веселꙋт амїнъ.** (Şi Dumnezeu să te bucure Amin»). Adresa: **мꙋдромꙋ и чиститомꙋ и бгѡм дарованомꙋ жꙋпан Ханъш Бегнер ѡт Брашов** (Inţeleptului şi cinstitului şi de Dumnezeu dăruitului, jupan Hanăş Begner din Braşov).

In Moldova, cel dintâi document scris româneşte care ni s'a păstrat este zapisul din 15 Martie 1575 prin care un Vasco împreună cu femeia şi feciorii lui vând partea lor de ocină din satele Briţcani, Geamenele, Bălţi şi Chişinău lui Trifan Sasul şi soţiei acestuia.

Dincolo de munţi, e scrisoarea din 2 Mai 1593 pe care o trimit Jurj Pogan, şpanul Maramureşului şi Toma, juratul, lui Orban birăul şi lui Simion pârcălabul Bistriţei, anunţându-i că armata ce-a trecut prin Maramureş era comandată de Gaspar Kornis şi număra o miie de lefegii.

In afară însă de aceste documente şi alte câteva asemănătoare (vezi şi fig. 74), avem din veacul al XVI-lea o serie întreagă de texte româneşti *traduse* după textele slave. E vorba de textele bisericeşti şi anume de acelea care se întrebuinţau mai mult:

Evanghelia, Psaltirea şi Faptele Apostolilor. Psaltirea ni s'a păstrat în *două* versiuni sau traduceri, una din ele e cuprinsă în manuscrisele numite *Psaltirea Şcheiană* şi *Psaltirea Voroneţeană* precum şi în *Psaltirea tipărită de diaconul Coresi* (1570—1577); cealaltă, în manuscrisul numit *Psaltirea Hurmuzake*. Tot în două versiuni ni s'au păstrat şi *Faptele Apostolilor*. Cea mai veche se găseşte în *Codicele Voroneţean*, un manuscris aflat în mănăstirea Voroneţului şi care cuprinde următoarea însemnare, semnificativă, a unuia Constantin din Dorna, din anul 1733: « Această carte a fost scrisă pe rumânie şi nu-i bună de nimica ». Ca să fi fost bună pentru autorul însemnării trebuia să fie scrisă în limba slavă! Evanghelia o avem tradusă, după cât se pare, iarăşi în două versiuni. Adăogăm în sfârşit un *Catechism* luteran, al cărui text românesc a fost tipărit în 1559 de către diaconul Coresi.

Afară de Psaltirea Hurmuzake, toate aceste texte ne-au parvenit numai sub forma de *còpii*; nu se poate preciza dacă între aceste còpii şi originalele pierdute au mai fost còpii intermediare.

Datarea şi localizarea primelor texte religioase româneşti e îngreuiată prin faptul că, în starea în care au ajuns la noi, còpiile acestor texte nu cuprind nici prefeţe nici epiloguri care să ne arate autorul, anul şi locul unde au fost ele traduse. O lămurire poate să cuprindă *criptograma* de patru rânduri care se află pe una din paginile Psaltirei Şcheiane. Din nefericire, cu toate încercările făcute, această criptogramă n'a putut fi descifrată până acum de niciunul dintre cercetători. Aşa încât, localizarea şi datarea primelor texte religioase româneşti se întemeiază numai pe analiza filologică. Pe temeiul ei, specialiştii au ajuns la concluzia că aceste texte au fost traduse « în Maramureş şi în Nordul Ardealului ». Dar dacă în privinţa aceasta există un acord, lucrul se schimbă când e vorba de stabilit *vechimea* traducerilor. Unii dintre învăţaţi le consideră ca fiind din veacul al XV-lea, alţii din prima jumătate a celui de al XVI-lea. Cei dintâi le pun în legătură cu *husitismul*, susţinând că traducerile s'au făcut sub influenţa acestei mişcări care ar fi găsit adepţi numeroşi şi printre Români, ceilalţi cred că ele se datoresc *luteranismului* îmbrăţişat de Saşii şi o parte din Ungurii Ardealului. Şi într'un caz şi în celălalt, faptul care a determinat traducerile este o mişcare de reformă religioasă, venită *din Apus*.

Limba acestor prime traduceri este stângace, greoaie, deoarece traducătorii erau prea mult influenţaţi, robiţi chiar, de limba slavă a textului ce aveau în faţă. Se păstrează adeseori aceeaşi topică; de aci o sumă de inversiuni, care, dacă erau naturale în limba slavă, sună cu totul ciudat în limba noastră. Câteodată, traducându-se *literal*, cuvânt cu cuvânt, şi scăpându-se din vedere înţelesul general al frazei, unii termeni slavi care aveau două sensuri, sunt redaţi în româneşte cu sensul greşit, nu cu cel care se potrivea în fraza respectivă. Aşa, bunăoară, cuvântul slavon *grad* care înseamnă şi « cetate » şi « grindină », e tradus în Psaltire prin cetate, deşi trebuia tocmai celălalt înţeles. Găsim, în schimb, o serie de cuvinte de origine latină care astăzi nu se mai întrebuinţează sau al căror înţeles s'a schimbat. Astfel, de pildă, *gintu* (din gens) pentru neam, *op* (din opus) pentru treabă, *deşider* (din desidero) pentru doresc, *mărit* (din maritus) pentru ginere, *temoare* (din timor) pentru frică; « a săruta avea încă înţelesul latinescului salutare ». Se întrebuinţau apoi mai mult decât astăzi prepoziţiile *de* şi *a* pentru a forma genetive şi dative; întâlnim expresiile: « Casa de Domnul » şi « te închini a Dumnezeu străin ». Genetivul şi dativul numelor proprii se formau adesea cu articolul pus înainte: pe lângă forma « lu Petru » mai găsim şi « ei Ane ». La acuzativ lipseşte prepoziţia *pe* înainte de nume de fiinţe şi de pronume; de exemplu: « văd tine », « Ion bate Petru ». Verbele, la perfectul simplu, prezintă forme mult mai apropiate de cele latine; se spunea astfel *eu dediu* (dedi), *eu feciu* (feci), *eu răspunşu* în loc de dădui, făcui, răspunsei, apoi la plural, formele *şezumu*, *cântămu*, în loc de şezurăm, cântarăm. Apare de asemenea vechiul condiţional: « Se eu cântaru » (cantavero) şi « se eu cântare » (cantaverim), « se tu cântari », etc., în care *se* are înţelesul lui *si* latin. Diftongul *ea* nu devenise *e* înainte de *e* şi *i* din silaba următoare, deci se zicea: creade în loc de crede, leage în loc de lege, etc.

O caracteristică a tuturor acestor vechi texte româneşti este *rotacismul* adică prefacerea lui *n* intervocalic în *r*: se spunea prin urmare *bire* în loc de bine, *vire* în loc de vine; erau şi forme cu *n* şi *r* împreună, ca de pildă *înremă* pentru inimă. Această particularitate a rotacismului e tocmai unul din argumentele care au determinat pe specialişti să localizeze traducerea vechilor texte româneşti în Maramureş şi Nordul Ardealului.

Urmând începutului făcut cu Evanghelia, Psaltirea şi Faptele Apostolilor, s'au tradus şi alte texte, bisericeşti şi laice. Ştim că printre cărţile româneşti rămase la moartea lui Petru Şchiopul (1594) se afla şi « Rugăciunea Maicei Domnului » precum şi o carte despre « Chipul cum trebuie să se poarte cineva cu domnii mari ». S'a presupus că aceasta din urmă era traducerea « Invăţăturilor » lui Neagoe; poate să fi fost însă şi vreo « Hristoitie », adică un manual de bună purtare: câtă vreme nu cunoaştem textul cărţii — pierdute azi — a lui Petru Şchiopul, nu putem afirma nimic precis. O notiţă dintr'un manuscris din secolul al XVIII-lea, cuprinzând o traducere rusească a cărţii populare « Floarea Darurilor » ne spune că această carte a fost « tradusă din limba italiană în valahă sau bogdănească (adică moldovenească!) de către Gherman Vlahul, iar din vlahă tradusă în slavă de Veniamin ieromonahul Rusin, la anul 1592 ». Aceeaşi soartă rea care a urmărit parcă atâtea texte importante privind neamul nostru — dela memoriile împăratului Traian asupra războiului cu Dacii şi până la jurământul lui Ştefan cel Mare — a făcut să se piardă şi această veche traducere din italieneşte, din veacul al XVI-lea.

Literatura populară. Cu acest din urmă text trecem însă într'un alt domeniu al literaturii noastre vechi. Intr'adevăr, în afară de literatura cultă, cuprinzând textele istorice şi bisericeşti amintite mai sus, a existat, încă din cele mai vechi timpuri, şi o bogată *literatură populară*, scrisă şi nescrisă. Prin acest nume înţelegem textele care se citeau sau se transmiteau oral de cei din popor, de cei mulţi, ceea ce nu înseamnă însă că ele erau necunoscute celor luminaţi.

Literatura populară nescrisă cuprindea şi atunci, ca şi astăzi, tot felul de poezii, de poveşti sau de basme şi de descântece. Poeţi anonimi, din marea mulţime, creiau doinele, cântecele bătrâneşti, bocetele şi strigăturile care întovărăşeau viaţa ţăranilor în ceasurile ei de bucurie ca şi în cele de durere. A încerca să stabilim data alcătuirii celor mai multe din operele poporane este o imposibilitate. Ele exprimă sentimente atât de general şi etern omeneşti, încât au putut fi alcătuite şi acum o mie de ani şi acum cinci sute de ani şi în zilele noastre. Ce vechime are cântecul de dor sau doina? Am putea spune: vechimea limbii româneşti. Şi înainte de a se fi născut limba noastră, aceste creaţii

populare au existat, într'o altă formă evident, dar au existat în limba strămoşilor noştri. Sunt totuşi unele poezii populare, anume cântecele bătrâneşti, cu conţinut epic, şi unele balade care ne îngăduie un început de precizare cronologică. Pela 1575, călătorul polon Strykowski trecând prin Moldova, a auzit şi şi-a însemnat un cântec despre « Ştefan Vodă », şi biruinţele lui asupra Turcilor, Tătarilor, Ungurilor şi Leşilor. Cunoaştem traducerea polonă a acestui vechiu cântec; nu ştim întru cât ea a redat exact textul românesc; în orice caz e cea mai veche menţiune despre poezia noastră populară. Ştiri contemporane ne spun apoi că la intrarea lui Mihai Viteazul în Alba Iulia, mergeau în urma domnului o samă de cântăreţi, cântând cântece româneşti. « Mioriţa » a putut fi alcătuită din cele mai vechi timpuri ale Moldovei: termenii Moldovean, Ungurean, Vrâncean existau şi în veacul al XIV-lea. « Cântecul Meşterului Manole », a ziditorului mănăstirii dela Argeş, nu poate fi, evident, decât contemporan sau posterior lui Neagoe Basarab (1512—1521), în niciun caz anterior. *Motivul* acestui cântec însă, a meşterului care îngroapă în zidurile clădirii o fiinţă scumpă, este vechiu şi răspândit, el întâlnindu-se şi în Balcani. Ni s'a păstrat un cântec despre Mircea Ciobanul (1545—1554), înfăţişat ca un păstor sărman, cu cămaşa neagră, dar având pe trupul lui fierul domnesc, deci semnul de recunoaştere al originii sale. Un altul pomeneşte pe Vartic hatmanul şi pe un Ştefan-Vodă, vânător vestit, care pare a fi Ştefăniţă fiul lui Bogdan (1517—1527). Oprişan, boierul din Stoieneşti, bogat în turme şi ucis de Mihnea Turcitul (1577—1583 şi 1585—1591) îşi are şi el cântecul său. Nu avem aceeaşi certitudine şi în ce priveşte pe Radu Calomfirescu, ucis de Mihai Viteazul, deoarece s'ar putea ca numele boierului să fi fost schimbat în vremuri mai noi. Tot nesigură este şi identificarea « Letinului bogat » Mărcuşor care-şi mărită fata, făcând nuntă mare, şi în care s'a văzut figura lui Iancu de Huniedoara.

Literatura populară scrisă cuprinde trei feluri de texte: texte bisericeşti apocrife sau legende religioase, romane populare şi texte astrologice. Textele bisericeşti apocrife adică neautentice, necanonice, sunt cele nerecunoscute de biserică. Ele au avut totuşi, din cauza cuprinsului lor care satisface setea de miraculos, de extraordinar, a mulţimii, o circulaţie foarte intensă şi au

constituit una din lecturile preferate ale strămoşilor noştri. Se pot împărţi, la rândul lor, în trei categorii: 1. Legende religioase privind Vechiul Testament. Astfel e legenda despre Adam şi Eva, despre arborele din care s'a făcut crucea lui Isus, despre patriarhul Avraam, despre Melchisedec cel misterios, despre Solomon, despre Savila. Aceasta din urmă este tot una cu Sybila antichităţii; ea a intrat în mitologia creştină, mai mult chiar, în iconografia bisericească; o găsim zugrăvită pe unele din bisericile noastre. 2. Legende religioase privind Noul Testament. In această categorie intră cele trei Evanghelii apocrife şi anume *Protoevanghelia* lui *Iacob* care povesteşte naşterea şi viaţa Fecioarei Maria, *Evanghelia lui Toma* care descrie copilăria lui Isus şi minunile făcute de el la această vârstă şi *Evanghelia lui Nicodim* în care ni se înfăţişează chinurile şi moartea Mântuitorului. 3. Legende religioase cu caracter apocaliptic, în care se descrie sfârşitul lumii, judecata de apoi, şi chinurile infernului. Citām, în această privinţă, legenda despre Călătoria Maicii Domnului în iad; de asemenea, Apocalipsul sfântului Ioan Bogoslovul, acela al Sfântului Pavel şi Moartea lui Avraam.

Romanele populare s'au bucurat şi ele de multă trecere. Generaţii întregi au citit *Alexandria*, povestirea minunată a lui Alexandru Machedon, viteazul lumii vechi. Acest roman fabulos, în care alături de fapte adevărate sunt şi o sumă imaginare — aşa, de pildă, luptele cu « furnicile care lua omul şi-l mânca », şi cu « Ispolinii » cari erau jumătate oameni, jumătate cai — s'a bucurat de o răspândire extraordinară în întreaga Europă. La noi, cel mai vechi manuscris al Alexandriei datează din 1562 şi a fost găsit la mănăstirea Neamţului: cuprinde o copie *în limba slavă* a acestui roman. Cea dintâi copie *în limba română* cunoscută azi este din 1620; ea se datoreşte preotului Ion Vlahul din satul Sâmpetru, în Ardeal, probabil Sâmpetru din Huniedoara. A plăcut mult de asemenea romanul hagiografic creştin *Varlaam* şi *Ioasaf* care nu-i decât o prelucrare a legendei lui Budha, înfăţişind eterna luptă dintre trup şi suflet, dintre materie şi spirit. O redacţie, în limba sud-slavă, a acestui roman, dela sfârşitul veacului al XIV-lea, s'a păstrat la mănăstirea Neamţului, adusă probabil de vreunul din călugării sârbi sau bulgari cari s'au stabilit aci. Tot la noi s'a păstrat şi o copie, în redacţie sârbească,

din secolul al XV-lea, a legendei «*frumosului Iosif și a prea frumoasei Asineta*».

Alături de aceste romane, trebuie pusă «*Viața și pildele lui Esop*», care s'a răspândit în țările noastre în prelucrarea călugărului bizantin Maxim Planudes; de asemenea, colecția de fabule indiene «*Ștefanit și Ihnilat*» ce provine din «Pančatantra», manualul de educație al principilor indieni.

Pe lângă legendele religioase apocrife și romanele populare, a mai circulat mult și o a treia categorie de texte, cele *astrologice*, de prevestire, după diferite semne sau fenomene. In această categorie intră: 1. *Rojdanicul* sau cartea care arată viitorul omului după luna în care s'a născut; 2. *Zodiacul*, tot un fel de rojdanic, în care prezicerile se fac după zodii, începând cu «vărsătorul» (Ianuarie) și isprăvind cu «țapul» (Dechemvrie); 3. *Gromovnicul* care arată ce se va întâmpla, după zodia în care cade tunetul; plugarii puneau mare preț pe indicațiunile lui; că era căutat se vede și din faptul că s'a tipărit încă din 1639, la Alba-Iulia; 4. *Trepetnicul* care prevede soarta omului, după diferitele mișcări ale unor părți din trup (bătaia pleoapei, tremuratul mâinei, etc.). Așa de mult corespund aceste cărți psihologiei populare încât și astăzi, în vremea noastră de știință precisă, de observații meteorologice, de cercetări biologice și fiziologice, ele au totuși căutare și se răspândesc într'un număr de exemplare mult mai mare decât se bănuește.

O sumă din textele de literatură populară s'au păstrat, după cum am văzut, în côpii *slave* destul de vechi. In afară de cele menționate mai sus, se mai găsesc câteva în codicele dela Tulcea (sfârșitul secolului al XVI-lea —începutul celui de al XVII-lea) care cuprinde și letopisețul zis dela Bistrița. E vorba anume de o serie de legende bisericești apocrife, în limba slavă: «Cuvântul lui Grigorie Teologul despre crucea cea curată a Domnului nostru Isus Christos și despre crucile tâlharilor cum s'au zămislit»; «Arătare despre al doilea lemn pe care a fost răstignit tâlharul cel drept»; «Arătare despre al treilea lemn pe care a fost răstignit tâlharul cel necredincios»; «Poveste cum s'au adunat lemnele sfinte în Ierusalim»; «Cuvânt despre capul lui Adam», etc.

E probabil ca traducerea textelor de literatură poporană din limba slavă în cea română să se fi făcut paralel cu aceea a

textelor bisericeşti oficiale. Când s'a tradus Evanghelia, Psaltirea, Faptele Apostolilor, a fost natural să se facă acelaşi lucru şi cu legendele biblice şi cu legendele apocaliptice care — deşi apocrife — erau totuşi atât de gustate de înaintaşii noştri. S'au tradus apoi de asemenea cărţile astrologice, de prevestire şi romanele populare. La sfârşitul veacului al XVI-lea şi la începutul celui de al XVII-lea, aveam, în limba noastră, mai toate textele de literatură poporană. Dovadă sunt manuscrisele din această epocă. Astfel *Codex Sturdzanus* cuprinde o colecţie de legende religioase apocrife, copiate între anii 1580—1619 de către popa Grigore din satul Măhaci (de aceea li se şi spune texte măhăcene); în *Codicele Todorescu*, datând din veacul al XVI-lea, găsim, între altele, « Călătoria Maicii Domnului în Iad » şi « Apocalipsul Apostolului Pavel » iar *Codicele dela Cohalm*, din 1592, descoperit după război, cuprinde o serie întreagă de « jitii » sau vieţi de sfinţi, precum: « Invăţătura şi jitiea maicei noastre Pelaghia », « Jitiea Sfântului Alexie », « Jitiea sfântului cuviosului Antonie Pusnicul », « Jitiea sfântului Theodor şi ostaşului celui viteaz şi minunat ». In *Codex Neagoeanus*, manuscrisul care cuprinde cea mai veche redacţie românească a Alexandriei (1620), se mai găsesc şi o « Rujdeniţă » sau un Rojdanic, aşa dar o carte de prevestire după luna naşterii şi o « Albinuşă, dulce învăţătură » adică o culegere de sentinţe şi povestiri despre virtuţi şi păcate.

Tiparul. Peste o jumătate de veac i-a trebuit minunatei invenţii a tiparului ca să ajungă până în ţările noastre. Aşa încât la noi nu s'a tipărit niciunul dintre « incunabule », adică dintre cărţile apărute între 1450—1500 şi a căror valoare e atât de mare. Cele care vorbesc despre Vlad Ţepeş, despre cruzimile lui, au apărut în alte părţi şi anume în oraşele germane. La 1473 exista în Ungaria o « tipografie a Curţii » cu un meşter străin. Nu de aici însă au venit în Ţara Românească primul teasc şi primele buchi, ci din mănăstirea *Obod*, din partea de apus a Peninsulei Balcanice, la 20 de kilometri de *Cetinie*, capitala Muntenegrului. Un călugăr sârb, Macarie, ce învăţase meşteşugul la Veneţia, se stabilise în această mănăstire şi începuse să tipărească în limba slavă. După ce dăduse la iveală patru cărţi — primele cărţi tipărite în slavoneşte — el văzu însă că Muntenegru nu era un loc potrivit pentru o asemenea îndeletnicire: lipsea şi mediul cultural, erau

şi împrejurările politice nefavorabile. Se hotărî de aceea să vie în Ţara Românească, unde domnea pe atunci Radu cel Mare, cunoscut prin aplecarea sa spre cele spirituale. Nu ştim exact unde şi-a instalat Macarie tipografia, poate la curtea domnească, la Târgovişte, poate în mănăstirea din vecinătate, a Dealului, unde voievodul ridicase o splendită biserică. Prima carte tipărită a fost un *Liturghier*; nota dela sfârşit sau «epilogul» ne spune că «s'a început această sfântă carte... după porunca domnului Io Radu Voievod, să-i fie lui veşnică pomenire, şi s'a săvârşit această carte din porunca întru Christos Dumnezeu binecredinciosului şi de Dumnezeu păzitului şi prea luminatului domn Io Mihnea, marele voievod a toată ţara Ungrovlahiei şi a părţilor dela Dunăre (и подѹнавїю)..., în anul dintâi al domniei sale, ostenindu-se şi smeritul monah şi preot Macarie. In anul 7016 (1508), crugul soarelui 16, al lunei 5, indiction 11, luna Noemvrie 10 zile». Litera este foarte frumoasă, bine tăiată; frontispiciile, iniţialele şi vignetele, unele în două colori (roşu şi negru), se aseamănă şi cu cele veneţiene, dar şi cu acelea ale vechilor manuscrise slave dela noi. Hârtia e de bună calitate, rezistentă, fiind fabricată nu din lemn ca aceea obişnuită de astăzi, ci din cârpe. Bine înţeles, textul Liturgierului este în limba slavă, limba oficială a bisericii şi a statului. Peste doi ani, în timpul domniei lui Vlad cel Tânăr sau Vlăduţ, apărea, tot prin îngrijirea «ieromonahului Macarie», un *Octoih* slavonesc (1510), iar peste alţi doi ani, sub Neagoe Basarab, un *Evangheliar*. Această ultimă tipăritură, din care cunoaştem şi un exemplar pe pergament (ediţie de lux!) a servit drept model Evangheliarului sârb, tipărit la Beograd, în 1552. Litera, iniţialele, ornamentele sunt aproape identice; se reproduce până şi stema ţării, vulturul cu crucea în cioc, care n'avea totuşi niciun rost în Serbia. Nu mai cunoaştem vreo altă tipăritură a lui Macarie, fie că n'a mai scos altele, fie că s'au pierdut. Abia în 1545, aşa dar după un răstimp de 33 de ani, găsim o nouă tipăritură munteană, anume un «Molitvenic slavonesc». Prefaţa ne spune că această carte a apărut «din porunca domnului Io Petru marele voievod» adică a lui Radu Paisie (vezi mai sus, p. 163), că s'a trudit la alcătuirea ei «păcătosul şi mai micul între sfinţii călugări Moisi», care s'a folosit de «matricele lui Dimitrie Liubavici» şi că lucrul a început «în cetatea de scaun Târgovişte», în anul «dela

zidirea lumei... 7053, iar dela naşterea lui Christos 1545...; luna lui Ianuarie, în 10 zile». Dimitrie Liubavici era nepotul lui Bojidar Vucovici, fost voievod al Muntenegrului; învăţase meşteşugul tiparului la Veneţia, în tipografia pe care acesta din urmă şi-o întemeiase acolo, după ce fusese nevoit să-şi părăsească ţara. Tot cu matricele lui Liubavici, sub directa lui supraveghere şi cu ajutorul a doi ucenici, Oprea şi Petre, apare în 1547, în timpul lui Mircea Ciobanul, un *Praxiu* sau un *Apostol* slavonesc. Tiparul durase exact şapte luni de zile, dela 18 August până la 18 Martie, «în cetatea de scaun Târgovişte». Meşterul tipograf roagă «pe toţi care... vor citi sau copia (lucrarea lui), dacă va fi ceva greşit, în numele iubirei către Christos să îndrepteze, iar pe noi cei ce am muncit să ne binecuvinteze şi să nu ne blesteme, pentrucă n'a scris Duhul Sfânt, nici înger, ci mână păcătoasă şi muritoare...» La sfârşitul epilogului este un criptogram de 29 de litere care, întocmai ca şi acela al Psaltirei Şcheiane, n'a putut fi descifrat până acum. Din acest Praxiu sau Apostol s'a tipărit şi o ediţie pentru Moldoveni, scoţându-se foaia cu numele lui Mircea şi menţionându-se în schimb acela al «Domnului Io Iliaşcu voievod şi a mamei sale Doamna Elena». E vorba de Iliaş Rareş şi de mama lui, Elena Rareş. Cum ştim că fiica acestuia, Chiajna, a fost soţia lui Mircea Ciobanul, se poate ca îndemnul tipăririi unei ediţii pentru Moldoveni să fi pornit de aici. Alte tipărituri de ale lui Liubavici nu mai cunoaştem. Urmează apoi iarăşi un interval — de data aceasta numai de zece ani — în care se pare că nu s'a mai tipărit nimic. Abia în 1557 se reia lucrul, sub un nou meşter tipograf, care ocupă un loc însemnat în cultura românească. E diaconul Coresi. Asupra originii şi familiei acestuia n'avem ştiri precise. Numele e grecesc-italienesc: în insula Chios se constată într'adevăr, în veacul al XVI-lea, o familie care se numea astfel Coressi (Κοραῖσσι). In Muntenia, constatăm un diac sau un grămătic cu acest nume între 1527 şi 1538; fiul său, logofătul Coresi apare în documente între 1560 şi 1581. Diaconul Coresi, tipograful, deosebit de aceştia doi, se pare că era Târgoviştean de fel; el avea un fiu, Şerban, care în 1560, se afla la Braşov şi care a deprins şi el meşteşugul tatălui său.

Activitatea tipografică a lui Coresi — cât se cunoaşte astăzi — a durat 27 de ani, dela 1557, când publică, la Braşov, un *Octoih*

mic şi când începe, la 8 Iulie, la Târgovişte, lucrul *Triodului-Penticostar* şi până în 1583 când împreună cu un tovarăş al său, Mănăilă, scoate un *Evangheliar* slavonesc. E cea mai lungă şi mai intensă activitate tipografică din câte cunoaştem în ţările noastre până în veacul al XIX-lea. Dar însemnătatea lui nu stă atât în faptul că a publicat, timp de aproape trei decenii, un număr însemnat de cărţi, cât mai ales în împrejurarea că este *un inovator*, tipărind *în româneşte*. Intr'adevăr, cu excepţia *Catechismului luteran*, apărut la Sibiu în 1544 şi din care nu ni s'a păstrat nici măcar un exemplar, nu se mai tipăresc până la Coresi, cărţi în limba română. In biserică şi în cancelarie limba oficială era cea slavă; de aceea tipăriturile anterioare fuseseră toate făcute în slavoneşte. Coresi rupe cu tradiţia şi dă putinţă preoţilor să facă slujba în româneşte. *E un fapt de cea mai mare însemnătate în viaţa poporului nostru.*

Prima lui tipăritură a fost, după cum am spus mai sus, un *Octoih* mic, adică o carte de cântece bisericeşti, în limba slavă. Din epilog aflăm că ea era destinată celor doi domni contemporani, lui Pătraşcu Vodă al Munteniei şi lui Alexandru Lăpuşneanu al Moldovei. Sub raportul tipografic, Moldova stă în urma celorlalte ţări româneşti. In timp ce în Muntenia, tiparul există încă dela începutul veacului al XVI-lea, în timp ce în Ardeal îl constatăm, în acelaşi secol, într'o serie întreagă de oraşe, în Moldova el nu se introduce decât sub Vasile Lupu, aşa dar mult mai târziu. Plănuia Despot Vodă, pe lângă alte lucruri mari, să facă şi o tipografie; n'a ajuns însă să realizeze acest plan. Aşa încât, domnii dela Suceava şi dela Iaşi au fost nevoiţi să suplinească în felul acesta, prin comenzi făcute la Târgovişte şi Braşov, lipsa unei tipografii proprii. Nici însă sub acest raport nu există o continuitate: în afară de cele două cărţi amintite, Praxiul lui Iliaş Rareş şi Octoihul lui Lăpuşneanu, nu se constată, cel puţin, până acum, alte cărţi comandate de Domnii Moldovei sau destinate lor.

In acelaşi an în care apărea Octoihul, Coresi începea şi lucrul unui *Triod-Penticostar*. Tiparul a durat aproape un an de zile, dela 8 Iulie 1557 până la 1 Iulie 1558, şi s'a făcut «în cetatea de scaun Târgovişte». In prefaţă, Coresi spune că a fost ajutat de «zece ucenici ai mei». După publicarea Triodului-Penticostar,

Coresi se mută la Brașov, unde își începuse de altfel activitatea sa tipografiăc și unde erau, în acea vreme, condiții deosebite pentru o asemenea activitate. Intr'adevăr, Ardealul se afla îndată după o mare transformare religioasă. Reforma lui Luther găsise un teren minunat printre Sași și aceștia se grăbiseră să îmbrățișeze noua confesiune. O parte dintre Unguri procedase la fel. Și unii și ceilalți căutau acum să facă prozeliți, să răspândească noua confesiune; era natural să se gândească la cei cari alcătuiau majoritatea populației Ardealului, adică la Români. Aveau, în propaganda lor, un argument impresionant: acela ca slujba bisericească să se facă în limba poporului, în românește așa dar, iar nu în slavonește ca până atunci. Preoții noștri din Ardeal înțeleseseră dela început, dela primii pași ai protestantismului printre Sași, însemnătatea acestui fapt și începuseră, cu dela ei putere, să traducă textele bisericești. Așa încât, atunci când s'a stabilit Coresi la Brașov, existau traduceri românești, unele chiar în câte două sau trei redacții, după mai toate cărțile sfinte. A tipări aceste traduceri, a ușura prin urmare răspândirea printre Românii din Ardeal a textelor bisericești în limba națională, potrivit noului principiu al Reformei, era pentru Sași un mijloc excelent de propagandă și putea să fie, în același timp, și o afacere. Fiindcă din vânzarea unui număr mai mare de cărți putea să rezulte și un beneficiu apreciabil. Iată de ce primarul Brașovului și, în același timp, fabricantul de hârtie Hans Benkner, se înțelese cu Coresi care tipărise deja mai înainte, în 1557, o carte în acest oraș, să se stabilească aci și să scoată o serie de texte bisericești în românește. Inceputul l-a făcut în 1559 un *Catechism* luteran, purtând titlul de «*Intrebare creștinească*». Ce raport există între acest catechism și celălalt dela Sibiiu, din 1544, nu putem ști pentru motivul că nu cunoaștem cuprinsul acestuia. Faptul că nu s'a păstrat niciun exemplar măcar din tipăritura dela Sibiiu, e cu atât mai dureros, cu cât e vorba de *prima tipăritură în românește*. Dintr'o însemnare contemporană știm că pentru imprimarea catechismului dela Sibiiu s'a plătit de către sfatul orășenesc 2 florini; o altă știre contemporană ne asigură că în timp ce unii preoți români îl cumpără, considerându-l ca pe o carte «sfântă», alții «îl disprețuesc deadreptul». Era natural ca și primul text românesc tipărit în Brașov să fie tot un catechism, de vreme

ce era considerat ca cel mai indicat mijloc pentru familiarizarea Românilor cu învăţăturile noii confesiuni, pentru începutul propagandei. In anul următor (1560), şi anume în ziua de 3 Mai, Coresi — ajutat de Tudor diaconul — pune sub tipar prima *Evanghelie* în româneşte. La 30 Ianuarie 1561, aşa dar în mai puţin de nouă luni, lucrul era gata. In epilog, ni se arată motivul pentru care s'a făcut tipăritura: « Am scris aceste sfente cărţi de învăţătură — spune editorul, « jupânul Hanăşu Beagneru de în Braşov » — să fie popilor rumâneşti să înţeleagă, să înveaţe Rumânii cine-s creştini cum grăiaşte şi sfântul Pavel apostolul către Corinteani...: în sfânta bisearică mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înţeles decât 10 mie de cuvinte neînţelese în limbă striină ». Prin urmare « toţi sfenţi părinţi, oare vlădici, oare episcopi, oare popi, în cărora mână va veni aceste cărţi creştineşti » să nu se grăbească — văzând că nu-s în slavoneşte sau în greceşte — să le « săduiască » — adică să le osândească —, ci mai înainte să le citească. Apelul dela urmă era necesar mai ales pentru cei din Ţara Românească şi din Moldova, unde slavonismul în biserică era întărit şi prin slavonismul din cancelaria domnească. E semnificativ, de altfel, că toate cărţile în *româneşte* s'au tipărit până la 1637 *numai în Ardeal*, niciuna dincoace de Carpaţi.

Doi ani după apariţia Evangheliei, Coresi scoate un « *Lucru apostolesc* » sau « *Praxiu* », iar în 1564 alte două tipărituri anume *Tâlcul Evangheliilor* şi un *Molitvenic*. Interesant e epilogul Tâlcului, în care Coresi spune că a tipărit mai înainte « Treteevanghelul şi Praxiul rumâneaşte; după aceaia, deaca am văzut jelaniea a mulţi preuţi de tâlcul evangheliilor, cum să poată şi ei propovedui şi a spune oamenilor învăţătură după cetitul Evangheliei, aşa am aflat aceste tâlcure ale Evangheliilor pre Dumineci prespre an, scoase de în scriptura prorocilor şi apostolilor şi celor sfinţi părinţi. Şi deac'am cetit, bine am ispitit şi socotit şi am aflat că toate tâlcuesc, adeverează şi întăresc cu scriptura sfântă şi mie tare plăcură şi am scris cu tipariul voao fraţilor... ». La urmă de tot, Coresi adaogă că « banii pre acest lucru — adică pentru tipar — înduratu-se-au a da jupânul Foro Miclăuş ». E vorba de ungurul Forró Miklós, protestant şi el, care voia să contribuie în felul acesta la răspândirea Reformei printre Români.

Un alt text bisericesc important tipărit de Coresi în românește e *Psaltirea.* Ea apare în 1570; la 6 Fevruarie începuse lucrul, la 27 Mai era gata. Explicația asupra tipăririi în limba națională o găsim în epilog: « Cu mila lui Dumnezeu, eu diaconul Coresi, deaca văzui că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi Românii n'avămŭ şi Hristos zice: cine citeşte să înțeleagă... » deaceea « începutu-se-au ą se scrie aceste sfente Psaltiri ». Trebuie relevat faptul că, de data aceasta, cheltuiala tiparului nu mai era acoperită de altcineva, ci privea direct pe Coresi. In acelaşi an apărea şi un *Liturghier* românesc. Urmează apoi o *Pravilă* românească (1570—1580), o *Psaltire slavo-română*, aşa dar cu textul în ambele limbi (1577) şi o *Cazanie* sau o *Evănghelie cu învățătură*, apărută la Braşov, la 28 Iunie 1581. Având ca izvor o lucrare bizantină a patriarhului ecumenic Ioan al XIV-lea din Constantinopol (1334—1347), această Cazanie e *ultima* tipăritură în româneşte a lui Coresi. Spunem în româneşte, deoarece pe lângă seria de texte de mai sus, harnicul diacon a mai tipărit o altă serie în slavoneşte, continuând deci, sub acest raport, pe Macarie şi Liubavici. Tipăriturile lui în limba slavă cuprind: *Evangheliarul* din 1562, *Sbornicul* sau culegerea de *Minee* din 1568, *Octoihul*, în două părți, din 1574—1575, *Psaltirea* din 1577 — pe aceea slavo-română din acelaşi an am amintit-o mai sus — *Triodul* (cântările de postul mare) din 1578, *Evangheliarul* din 1579, la care a lucrat şi Mănăilă, *Sbornicul* din 1580 şi un al treilea *Evangheliar*, din 1583, ultima tipăritură a lui Coresi. Dintre cărțile lui în limba slavă, Sbornicul din 1580 a apărut la Sebeşul Săsesc, iar Evangheliarul din 1562 la Braşov; la celelalte nu se indică locul apariției. In 1588, fiul lui Coresi, Şerban, tipăreşte, tot la Braşov, un *Liturghier* slavonesc, « ispravnic » adică — zicem noi — supraveghetor, poate şi inițiator, fiind « Pop Mihai », un Român din « aceeaşi cetate a Braşovului ». In epilog e amintit atât domnul Țării Româneşti « Io Mihnea voievod » cât şi « voievodul Ardealului... Batâr Jigmon » (Sigismund Báthory). E semnificativ faptul că se constată şi în acest domeniu, al tiparului, repetate legături între țările româneşti. Cărțile imprimate într'una din țări circulă şi în celelalte; uneori, aşa cum am arătat mai înainte, se şi spune că o parte din exemplare sunt destinate domnului din țara vecină. E încă un element care contribuie la

păstrarea *unităţii româneşti* de o parte şi de alta a Carpaţilor. Dar mai e ceva. Tipăriturile lui Coresi formează *începutul limbii noastre literare*; prin faptul că ele se răspândesc pe întreaga faţă a pământului românesc, şi aşa se va întâmpla şi cu tipăriturile următoare din veacurile XVII şi XVIII, această limbă are un caracter unitar, *e înţeleasă pretutindeni*. Iată de ce apariţia cărţilor româneşti ale lui Coresi constituie un fapt esenţial nu numai pentru veacul al XVI-lea, dar pentru întreaga noastră istorie.

Alături de acţiunea de propagandă a Saşilor, cari căutau să atragă pe Românii din Ardeal la protestantism, a avut loc şi una a Ungurilor. Aceştia adoptaseră şi ei Reforma, dar nu urmau pe Luther, ci pe Calvin şi se despărţiseră de Saşi în urma hotărîrii dela Turda (1564). Având şi puterea politică în mână, Ungurii se gândesc să atragă la calvinism pe Români; în acest scop, le numesc episcopi calvini şi dispun să se facă slujba în româneşte. Primul episcop calvin sau « superintendent » cum i se spunea, a fost vlădica *Gheorghe de Sângeorz*, numit în 1566. El nu izbuteşte să convertească însă pe ai săi. Nici urmaşul său *Pavel Turdaş* (*Tordaş*), numit în 1568, n'are mai mult succes. Preoţii ortodocşi refuzau să-i asculte, nu le plăteau dări, nu se strângeau la sinoade. Totuşi această propagandă calvină n'a rămas fără nicio urmare: ei îi datorim câteva tipărituri româneşti în Ardeal. In primul rând, o *Carte de cântece* cuprinzând şase bucăţi în proză şi şaptezeci în versuri care se cântau, după norma calvină, nu numai în biserici, dar şi în şcoli. Versurile sunt stângace; se resimte influenţa originalului ungar după care au fost traduse. Această Carte de cântece s'a tipărit la Oradea, între 1570—1573; n'avem niciun exemplar complet; s'a păstrat însă o copie manuscrisă completă, din 1642. Mult mai importantă este cea de a doua tipăritură, cunoscută sub numele de *Paliia dela Orăştie*, după oraşul în care a apărut, în 1582. Cuprinde traducerea în româneşte, a primelor două cărţi ale Bibliei: Geneza şi Exodul. Din prefaţă aflăm că traducerea « cu mare muncă... den limbă jidovească şi grecească şi sârbească » s'a făcut din îndemnul şi prin silinţa lui « *Tordaş Mihaiu*, ales piscopul Românilor în Ardeal » şi a unui grup alcătuit din « *Herce Ştefan*, propoveduitoriul Evangheliei lui Hs. în oraşu Căvăran Şebeşului (Caransebeş!), *Zacan Efrem* dascalul de dăscălie a Şebeşului... *Peştişel Moisi* propoveduitorul Evan-

gheliei în orașul Logojului și... *Achirie* protopopul varmigiei Henedoriei...» De tipar au avut grijă Șerban diacul «meșter mare a tiparelor» și Marien diacul. Ei îndeamnă pe «frații români» să citească aceste cărți ale Bibliei «că veți afla întru iale mărgăritariu scump și vistieriu nesfârșit, cunoaște-veți folosul buneaților și plata păcatelor dela Dumnezeu...».

In rezumat, nici Sașii, nici Ungurii n'au izbutit să clintească pe Românii din Ardeal dela dreapta credință; au înlesnit însă, prin propaganda lor, apariția primelor cărți în românește.

In afară de tipăriturile lui Coresi, mai constatăm în Ardeal, în veacul al XVI-lea, o altă serie de tipărituri, datorite *diacului Lorinț*. Amănunte despre viața acestuia nu avem. Știm numai că a lucrat la Brașov și la Bălgrad adică la Alba-Iulia și că avea în anul 1567 patru ucenici pe lângă el. Se cunosc astăzi patru tipărituri ale diacului Lorinț; toate sunt în limba slavă. Cea dintâi e un *Octoih*, apărut la Brașov în 1567; lucrul a durat dela 20 Ianuarie până la 20 Iunie. Urmează apoi o *Evanghelie* în 1570, o *Psaltire* între 1577 și 1580 și în sfârșit, o nouă *Evanghelie*, în 1579 pentru care obține și un privilegiu de exclusivitate dela Sigismund Báthory în sensul ca «nimenea să nu îndrăznească a o tipări din nou» timp de 30 de ani. Nu știm cui se datorește *Evangheliarul slavo-român*, zis dela Petrograd; se pare însă că a fost tipărit în Ardeal, spre sfârșitul veacului al XVI-lea, poate în 1580. Limba pare mai nouă; literele diferă de ale lui Coresi.

La Peri, în Maramureș, în vechea mănăstire întemeiată de voievozii Baliță și Drag, se constată o tipografie pe la jumătatea veacului al XVI-lea. Poate că aci s'a tipărit *Tetraevanghelul* slav din 1546, descoperit și descris de curând.

N'am da, în sfârșit, o icoană completă a tipăriturilor din Ardeal care ne privesc, dacă n'am pomeni și câteva cărți, scrise în alte limbi. Cităm, în primul rând, ca mai veche, *Rudimenta cosmographica* a lui Iohannes Honterus, tipărită la Brașov, în 1541, cuprinzând și 10 hărți, dintre care una înfățișează Țările Românești. Sunt menționate orașele: Tergouista, Brayle, Felsinum (Fălciu, vine în dreptul acestuia pe Prut!), Soczauia, Kilia, Cibinium (Sibiu), Corona (Brașov), Bistricia, Varad (Oradea). Câte un oraș, nenumit, e pus în Dobrogea, mai la nord de Varna, în Oltenia și în Ardeal. In Moldova sunt două orașe nenumite, unul la vărsarea Bistriței,

deci Bacăul, altul pe Siretul inferior, aproape de vărsarea în Dunăre. La 1550 apare la Cluj, prin îngrijirea preotului Gaspar Heltai, o lucrare intitulată « *Ritus explorandae veritatis*... », cuprinzând procesele verbale ale aşa numitelor « probe cu fierul roşu » ţinute în faţa tribunalului Capitolului din Oradea între anii 1208—1235. Printre cei cari vin la judecată, mulţi poartă nume româneşti: « Bogdan, Buhus, Comsa, Crachun, Dan, Fata, Iancu pristaldus, Leka, Man, Micu pristaldus, Mogus, Naluc, Neuca vaivoda, Voda filius Farkasii, etc., etc. Satele se numesc: Benea villa, Kenez, Pescera, Velchea, etc. Tot la Cluj, peste patru ani, adică în 1554, apare *Cronica în versuri* a lui Sebastian Tinod în care sunt amintite evenimente istorice care ne privesc; astfel se relatează năvălirea lui Iliaş Rareş în Ardeal, în toamna anului 1550, apoi lupta victorioasă cu Turcii la Haţeg, în 1553; prinderea lui Mailath la Făgăraş şi altele. Genealogia — în multe locuri fantezistă — a lui Despot, viitorul domn al Moldovei, se tipăreşte la Braşov în 1558, sub titlul: « *Arbor Illustrissimae Heraclidarum familiae, quae et Diasorina, Basilica ac Despotica vocatur*... ». Merită să fie semnalată de asemenea *Istoria Regelui Mateiaş* (Historia Inclyti Matthiae Hunyadis, Regis Hungariae...) de Gaspar Heltai, alcătuită după Bonfinius şi apărută la Cluj în 1565. Spune că tatăl lui Iancu de Huniedoara ar fi fost împăratul Sigismund, mama însă Românca (« mater autem Valacha »), vorbeşte de Vlad Ţepeş, de campania împotriva lui Ştefan cel Mare şi de lupta dela Baia în care Mateiaş a fost rănit (« Mathias rex vulneratus »). Cităm de asemenea *Cartea de cântece istorice* adunate şi tipărite tot de Gaspar Heltai şi tot la Cluj, în 1574. In acelaşi oraş apare peste 10 ani o lucrare fără nume de autor — ştim însă că el este Volfgang Kowachoczy, cancelarul Transilvaniei — intitulată « *Dialog despre administraţia Transilvaniei* » (De administratione Transylvaniae Dialogus). Cuprinde, între altele, o remarcă interesantă despre numărul mare de cuvinte de origine latină din limba română, mai multe decât în limba italiană. Lucrarea a fost cunoscută de Miron Costin care o şi citează în opera sa « De Neamul Moldovenilor ». Un loc deosebit ocupă cartea Italianului Marcello Squarcialupi « *Despre originea şi curgerea izvoarelor şi a fluviilor* ». (De fontium et fluviorum origine ac fluxu), apărută la Cluj în 1585. Ea ne interesează prin dedicaţia de aproape

7 pagini adresată lui Petru Cercel, în care găsim o sumă de date despre voievodul muntean, despre cultura acestuia (cunoştea 6 sau 7 limbi străine!), despre călătoriile lui în Europa, despre aducerea apei la Târgovişte, fertilitatea câmpiei muntene, etc. Menţionăm, în sfârşit, două broşuri apărute la Cluj, una în 1595 (« Brevis Enarratio Rerum a Serenissimo Transylvaniae Principe Sigismundo, anno MDXCV gestarum »), alta în 1596 în care se povestesc evenimentele din 1595, expediţia din acest an împotriva lui Sinan Paşa. Autorul celei dintâi broşuri, Ioan Iacobin, notarul oraşului Cluj, a însoţit în calitate de secretar pe Sigismund Báthory în expediţia amintită.

Faţă de Ţara Românească, unde e numai o singură tipografie — Moldova n'avea niciuna —Ardealul stă mult mai bine. Constatăm tipografii în Braşov, în Sibiu, în Cluj, în Alba-Iulia, în Oradea, în Orăştie, în Sebeşul Săsesc. Toate oraşele mai însemnate îşi aveau aşa dar tipografia lor. Faptul se explică nu numai printr'o viaţă urbană mai desvoltată, mai înfloritoare, dar şi prin bogăţia mai mare de acolo, începută şi sporită în bună parte pe spatele nostru, şi apoi prin împrejurările speciale provocate de răspândirea Reformei.

BIBLIOGRAFIE

Starea culturală. I. 1. N. IORGA, *Istoria literaturii româneşti*: I. *Literatura populară. Literatura slavonă. Vechea literatură religioasă. Intâii cronicari (—1688)*, ed. 2-a, Bucureşti, 1925, 400 p. in 8°; 2. MICHEL LASCARIS, *Joachim, métropolite de Moldavie et les relations de l'église moldave avec le Patriarcat de Peć et l'Archevechė d'Achris au XV-e siècle*, Bucureşti, 1927, 32 p. in 8°; (extras din *Bull. Sect. Hist. Acad. Roum.*, t. XIII (1927); 3. N. CARTOJAN, *Cărţile populare în literatura românească. Vol. I*: *Epoca influenţiii sud-slave*, Bucureşti, 1929, VIII + 271 p. in 8°; 4. SEXTIL PUŞCARIU, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed. 2-a, Sibiu, 1930, 263 p. in 8°; 6. P. P. PANAITESCU, *La littérature slavo-roumaine (XV-e — XVII-e siècles) et son importance pour l'histoire de littératures slaves, Praha*, 1931, 12 p. in 8°; 6. OVID DENSUŞIANU, *Histoire de la langue roumaine, t. I. Les origines*, Paris, 1901, ŢXXI + 510 p. in 8°, t. II, fasc. I, Paris, 1914, 160 p. in 8°; 7. AL. ROSETTI, *Limba română în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, XVIII + 158 p. in 8°; 8. IOAN BIANU şi NERVA HODOŞ, *Bibliografia*

românească veche 1508—1830, t. I, 1508—1716, Bucureşti, 1903, IX + 572 p. in f⁰; 9. A. VERESS, *Bibliografia română-ungară, vol. I. Românii în literatura ungară şi Ungurii în literatura română (1436—1780)*, Bucureşti, 1931. XXXII + 367 p. in 8⁰.

II. 10. I. BOGDAN, *Vechile cronice moldoveneşti până la Urechia. Texte slave cu studiu, traduceri şi note*, Bucureşti, 1891, XIV + 292 p. in 4⁰; 11. I. BOGDAN, *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor*, Bucureşti, 1895, XII + 206 p. in 4⁰; 12. OREST TAFRALI, *Poema lui Gheorghe Palamide. Despre vieaţa lui Mihai Viteazul, scrisă în 1607. Studiu critic şi traducere*, Bucureşti, 1905, 47 p. in 4⁰; 13. I. BOGDAN, *Letopiseţul lui Azarie*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secţ. Ist.*, t. XXXI (1909), p. 57—216; 14. D. RUSSO. *Stavrinos vistierul şi Gheorghe Palamed*, în *Cursul de Istoriografie greco-română*, ţinut în 1919—1920; 15. I. MINEA, *Letopiseţe moldoveneşti scrise slavoneşte*, Iaşi, 1925, 184 p. in 8⁰ (Extras din *Cercet. Ist.*, I); 16. I. VLĂDESCU, *Izvoarele Istoriei Românilor. Letopiseţul dela Bistriţa şi Letopiseţul dela Putna*, Bucureşti, 1926, 138 p. in 8⁰; 17. VASILE GRECU, *Originea cronicilor româneşti* în *Omagiu lui I. Bianu*, Bucureşti, 1927, p. 217—223; 18. DR. OLGIERD GORKA, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego (1457—1499)*, în *Memoriile Academiei din Cracovia*, 1931, 121 p. in 8⁰ (vezi şi traducerea în româneşte a acestei lucrări, în *Rev. Ist. Rom.*, IV (1934) şi V—VI (1935—1936); 19. P. P. PANAITESCU, *Cronica moldo-polonă*, în *Rev. Ist. Rom.*, I (1931), p. 113—123; 20. IULIAN ŞTEFĂNESCU, *Epopeea lui Mihai Viteazul în lumea greco-rusească în secolii 17 şi 18*, în *Rev. Ist. Rom.*, IV (1934), p. 141—174; 21. ION CONST. CHIŢIMIA, *Cronica lui Ştefan cel Mare*, în *Cercet. Lit.*, III, 1939. p. 219—293 şi acelaş, *Cronica lui Ştefan cel Mare. Versiunea germană a lui Schedel*, Bucureşti, 1942, 72 p. in 8⁰; 22. N. CARTOJAN, *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, Bucureşti, 1940, 95 p. in 8⁰.

III. 23. D. RUSSO, *Studii bizantino-române*, Bucureşti, 1907, 52 p. in 8⁰; 24. STOJAN ROMANSKY, *Mahnreden des walachischen Woywoden Nègoe Basarab an seinen Sohn Theodosios. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der philosophischen Fakultät der Universität Leipzig*, Leipzig, 1908, p. 113—194, in 8⁰ (extras din *Jahresb. Leipzig*, XIII); 24. D. RUSSO, *O nouă carte asupra Învăţăturilor lui Pseudo-Neagoe*, în *Studii şi Critice*, Bucureşti, 1910, p. 1—16; 25. I. LUPAŞ, *Doi umanişti români în secolul al XVI-lea*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, t. VIII (1927—1928), p. 117—145; 27. I. LUPAŞ, *« Chronicon Dubnicense » despre Ştefan cel Mare*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, t. X (1929), p. 353—364; 28. D. RUSSO, *Studii istorice greco-române, opere postume*, t. I, Bucureşti, 1939, IX + 350 p. in 8⁰.

IV. 29. A. FILIMON, *Contribuţiuni la Bibliografia veche românească*, în *Dacorom.*, V (1927—1928), p. 601—604; 30. N. IORGA, *Octoihul diacului Lorinţ*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, t. XI (1930), p. 201—204; 30. LUCIAN PREDESCU, *Diaconul Coresi*. Bucureşti, 1933, 104 p. in 8⁰; 32. DAN SIMONESCU, *Diaconul Coresi. (Note pe marginea unei cărţi)*, Bucureşti, 1933; 21 p. in 8⁰; 33. DAN SIMONESCU, *Un octoih al lui Bojidar Vucovici*

la noi şi legăturile acestuia cu tipografia românească, în *Rev. Ist. Rom.*, III (1933), p. 227—233; 34. DAMIAN P. BOGDAN, *Contribuţiuni la bibliografia românească veche, tipărituri dintre anii 1546—1762 necunoscute la noi*, Bucureşti, 1938, 11 p. in 8° (Extras din *Biserica Ortodoxă Română*, LVI); 35. V. GRECU, *Izvorul principal pentru cartea cu învăţătură a Diaconului Coresi din 1581. Omiliile patriarhului Caleca (1334—1341)*, Bucureşti, *Acad. Rom.*, Studii şi Cercet. XXXV, 1939, 166 p. în 8°; 35. P. P. PANAITESCU, *Der Oktoich des Makarij 1510 und der Ursprung der Buchdruckerei in der Walachei*, în *Südost-Forschungen*, V (1940), 1, p. 47—70; 37. M. ROMANESCU, *Zeta şi primele tipărituri româneşti*, Craiova, 1941, 10 p. in 8°; 38. CONST. C. GIURESCU, *Intâiele noastre tipărituri* în *Din trecut*, Bucureşti, 1942, p. 235—244.

A R T A

Românul are într'un grad deosebit simţul colorilor, al proporţiilor, al nuanţelor. Contribuţia noastră la cultura omenirii a fost în trecut mai ales în domeniul artei.

Cred a nu greşi socotind drept una din caracteristicile poporului nostru simţul său artistic. Alexandri spunea că « Românul e născut poet »; cel puţin cu tot atâta dreptate — dacă nu cu mai multă — ar fi putut spune că e născut artist. N'aş vrea să se vadă în această afirmare o exagerare patriotică, şovinistă, din acelea care te fac să atribui poporului tău toate însuşirile. Dar o examinare atentă a artei româneşti, începând cu locuinţa şi cu costumul ţărănesc din regiunile mai ferite de influenţe străine, trecând apoi prin bisericile şi mănăstirile noastre — acelea de lemn din Ardeal, bisericile lui Ştefan cel Mare şi Petru Rareş, bisericile muntene din veacul al XVI-lea şi din epoca lui Constantin Brâncoveanu — şi isprăvind cu operile de artă şi artiştii vremii noastre — un Grigorescu, un Andreescu, un Luchian, un Enescu, face dovada acestei afirmaţii. Românul are într'un grad deosebit simţul colorilor, al proporţiilor, al nuanţelor. Contribuţia noastră la *cultura* omenirii, a fost, în trecut, mai ales în domeniul artei.

Studiul artei populare se izbeşte de aceeaşi dificultate ca şi al literaturii populare, în ce priveşte determinarea cronologică. E foarte greu să fixezi *vechimea* unui tip de casă, a unui tip de costum, a unui tip de scoarţă. De când datează casa ţărănească din regiunea podgoriei şi a muntelui, desprinzându-se albă din verdele livezii sau al pădurii, cu cerdacul primitor, străjuit de stâlpii de lemn, adesea migălos încrestaţi? De când e costumul Săliştenilor, atât de elegant, de aristocratic, în îmbinarea celor

două colori, alb şi negru? Când s'a ţesut întâi motivul scoarţelor olteneşti sau a celor moldoveneşti de peste Prut? E tot aşa de greu de răspuns cum e de greu să fixezi un început doinei sau bocetului. Dar faţă de studiul literaturii populare, studiul artei populare mai prezintă încă o dificultate, acela al lipsei aproape complete a produselor vechi. Pe de o parte — dacă exceptăm ceramica — *puţina rezistenţă a materialului* din care ele se făceau (lemn, pânză, lână), dar mai ales *împrejurările nefavorabile* în care a trăit neamul nostru sute de ani, având să îndure atâtea năvăliri şi războaie, cu tot cortegiul lor de nenorociri: arderi, jafuri, dărâmări, au făcut ca să nu avem produse vechi de artă poporană. In colecţiile muzeelor sau particularilor cele mai multe sunt din veacul trecut; rareori când găsim câteva din veacul al XVIII-lea, foarte rareori din al XVII-lea. Un inventar şi o descriere a acestor puţine produse vechi de artă ţărănească, astăzi răspândite în atâtea părţi, ar fi de cel mai mare interes. Va trebui apoi să se cerceteze relaţiile ce există între arta noastră poporană şi aceea a neamurilor vecine, influenţele reciproce. Fiindcă şi în acest domeniu, nu numai în arta cultă, au fost asemenea influenţe, după cum au fost influenţe în cuprinsul aceluiaşi neam între arta populară şi arta cultă. Astfel, de pildă, se pare că bogăţia în fir de aur şi de argint a costumului feminin din Muşcel şi Dâmboviţa, somptuozitatea lui, e o urmare a influenţei exercitate de costumele bogate ale soţiilor de boieri dela curtea domnească, după cum în portul ţărănesc din Valea Dunării se vede influenţa aceluia de pe malul drept.

In ce priveşte arta cultă, locul de frunte îl ocupă arhitectura şi anume *arhitectura bisericească.* Locuinţe particulare vechi nu ni s'au păstrat; nu mai vorbim de cele ţărăneşti care se dărâmau şi se refăceau câteodată de două şi de trei ori în cursul aceleeaşi generaţii, dar nici măcar de cele boiereşti, făcute mai temeinic, din piatră sau cărămidă; nu cunosc asemenea case boiereşti care să treacă, în mod sigur, de veacul al XVII-lea. Şi chiar acestea, cum e de pildă cutare casă din Oltenia sau palatul brâncovenesc dela Mogoşoaia, sunt foarte rare. Bisericile şi mănăstirile însă, prin caracterul lor sacru, fiind cruţate, s'au păstrat mai bine; de aceea putem urmări arhitectura bisericească până în veacul al XIV-lea chiar. In strânsă legătură cu ea, putem urmări apoi

alte câteva manifestări artistice şi anume în primul rând *pictura bisericească*, cu ramurile ei speciale, *icoanele şi miniaturile*, apoi *ţesăturile bisericeşti*, *sculptura în lemn* şi *lucrul metalelor preţioase*.

Arhitectura bisericească. Primele noastre biserici, în epoca întunecată a evului mediu, au fost de sigur de lemn. Din câţiva goruni, câteodată chiar dintr'unul când era deosebit de mare — aşa ne spune, de pildă, tradiţia întemeierii Mănăstirii dintr'un Lemn, în Vâlcea — se ridica sfântul lăcaş. Până şi cuiele erau tot de lemn, dintr'o esenţă tare. Acoperişul se făcea de şindrilă de brad. Şi astăzi se mai pot vedea un mare număr de asemenea biserici de lemn pe tot cuprinsul pământului românesc. In vechiul regat sunt mai puţine; citām de pildă, biserica din *Grămeşti*, în Vâlcea, datând din 1664, cu pisania în limba slavă, săpată tot în lemn, biserica din *Socoteni* (Dolj) ridicată în 1684 de Pătru meşterul, Drăgoiu meşterul şi calfa acestuia din urmă Lupul, precum şi biserica din *Star-Chiojd*, în Prahova, cu o inscripţie dela începutul veacului al XVIII-lea (vezi fig. 129). In Ardeal, numărul lor e considerabil; în 1927, existau încă 1274 de asemenea biserici de lemn, unele de o remarcabilă frumuseţe. Germanul Kurt Hielscher în albumul său cu aspecte caracteristice sau reprezentative pentru România, apărut în 1933, reproduce nu mai puţin de 6 biserici de acest fel. Turnul atât de înalt şi ascuţit al bisericii din *Fildul de sus* (Cluj), prevăzut la bază cu un cerdac şi cu patru turnuleţe la colţuri, este o adevărată capodoperă a genului (vezi fig. 130). Minunate sunt şi bisericile din *Cuhea*, *Ieud* şi *Onceşti*, în Maramureş, din *Seini* în Sătmar, din *Poşaga* (Turda) unde cerdacul este dublu, din *Rieni* (Bihor) sau din *Băsărăbeasca* (Huniedoara). Ele impresionează prin caracterul lor svelt, prin îndrăzneala turnului care suie, parcă, la cer.

Au mai fost şi biserici săpate în stâncă, în locuri ferite sau greu accesibile. Aşa de pildă, ni s'a păstrat Biserica dela Cetatea Dâmboviţei (Muşcel) având zugrăvit ca ctitor pe Nicolae Alexandru Basarab, datând deci din veacul al XIV-lea. Mai este apoi bisericuţa « Corbii de piatră » pe malul stâng al Râului Doamnei, la vreo cincizeci de kilometri de Piteşti, precum şi aceea a mănăstirii Bistriţa din Oltenia, situată într'o peşteră din apropiere; ca să ajungi până acolo, trebuie să treci « printr'o subterană strâmtă şi joasă ».

Fig. 129. — Biserica de lemn din Star-Chiojd (jud. Prahova).

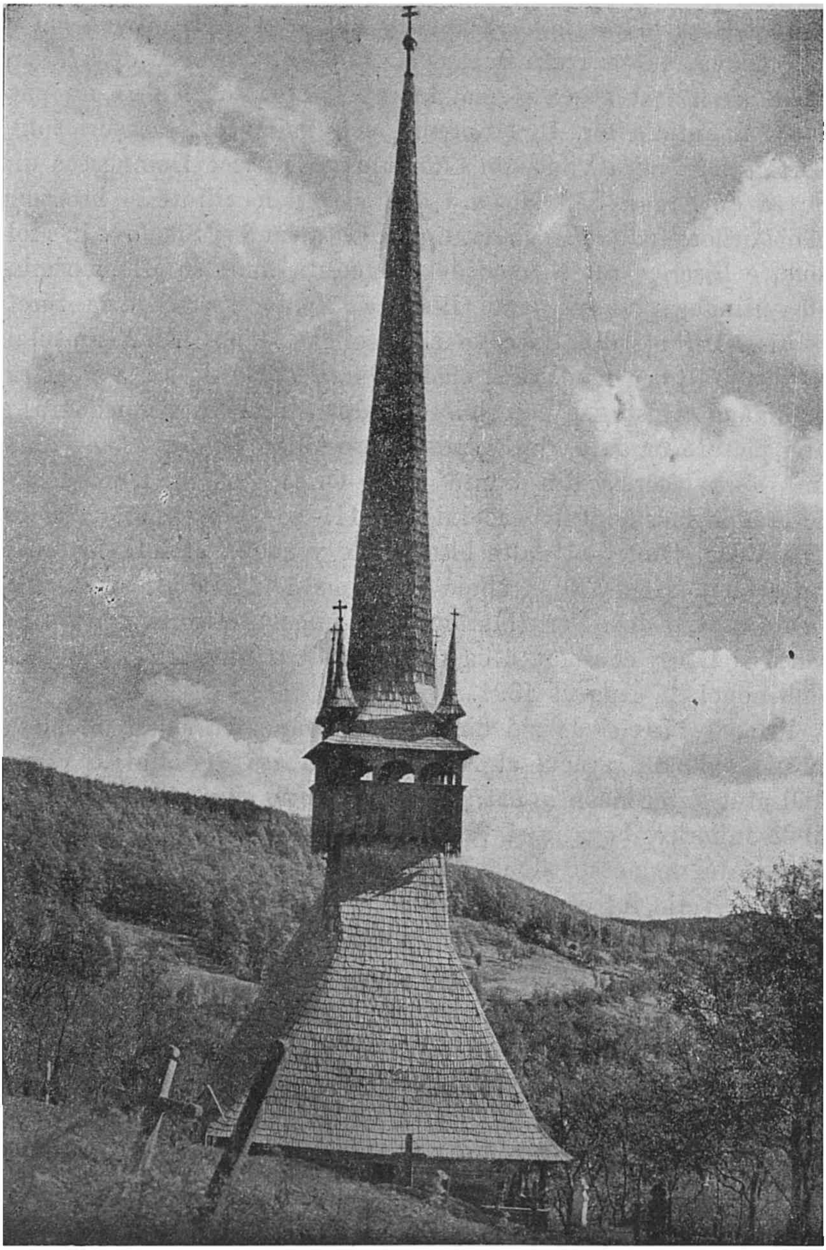

Fig. 130. — Biserica de lemn din comuna Fildul de sus (Cluj).

Primele construcţii bisericeşti de zid, atât în Muntenia cât şi în Moldova, datează din veacul al XIV-lea. Nu e cu desăvârşire exclus să fi fost altele şi mai înainte, numai că istoria nu păstrează amintirea lor. In Muntenia, cele mai vechi lăcaşuri sunt: Biserica lui Negru Vodă din Câmpulung, Biserica Domnească din Curtea de Argeş, Sân Nicoară din aceeaşi localitate şi bisericile mănăstirilor Vodiţa, Tismana, Cozia, Cotmeana şi Snagov. In Moldova, e Biserica Sf. Nicolae dela Rădăuţi, unde se află mormintele primilor voievozi, apoi Biserica Sfânta Treime dela Siret, Biserica Mirăuţi din Suceava şi Biserica Mănăstirii Neamţului. Peste munţi, cea mai veche clădire bisericească de zid a noastră, a Românilor, este, se pare, biserica din Streiu, în Huniedoara, a cărei pictură ar data, după spusele specialiştilor, din 1200—1233. Vine apoi biserica din Sântă Măria-Orlea, tot în Huniedoara, pictată pe la sfârşitul veacului al XIII-lea — începutul celui de al XIV-lea. Dintre celelalte biserici ale veacului al XIV-lea (vezi mai sus, p. 318—320), trebuie menţionată în sfârşit, aceea, dispărută astăzi, dela Peri (Maramureşul ungar), ctitoria voievozilor Baliţă şi Drag, consacrată ca stavropighie a Patriarhiei din Constantinopol, în August 1391.

Primele biserici de zid din Ţara Românească şi din Moldova datând abia din veacul al XIV-lea, fiind aşa dar dintr'o vreme când atât stilul bizantin cât şi acela zis gotic ajunseră la o remarcabilă înflorire, bogăţie şi varietate, era natural ca ele să fi fost influenţate de aceste două mari stiluri, să fi împrumutat dela fiecare o serie întreagă de elemente. Din capul locului, trebuie să spunem că influenţa bizantină este preponderentă; ea se vădeşte nu numai în forma şi împărţirea clădirii, dar şi în tehnica construcţiei şi în decoraţia interioară (pictură). Preponderenţa influenţei bizantine e de altfel cu totul normală, noi fiind ortodocşi; dacă am fi fost catolici, atunci trebuia să ne aşteptăm la o influenţă covârşitoare a stilului zis gotic. Am împrumutat totuşi şi dela acesta; dovadă, bisericile Moldovei. In Ţara Românească, a fost, în veacul al XIV-lea, o ofensivă catolică; ea n'a dat însă rezultate importante şi durabile, n'a putut impune nici forma de cult, nici stilul construcţiilor. E adevărat că prima biserică din Câmpulung, aceea ale cărei temelii se mai observă încă sub actuala biserică a mănăstirii lui Negru Vodă, avea planul

romanic, alcătuit dintr'o navă centrală şi două laterale, despărţite prin rânduri de stâlpi. Cea de a doua biserică însă a fost clădită după planul bizantin, în formă de treflă, cu abside laterale. Suntem în faţa unui caz cu adevărat simbolic, concretizând lupta între cele două influenţe. Şi la Turnu-Severin s'au descoperit urmele unui altar de factură gotică, având urme de contraforturi. Tot influenţă apuseană dovedeşte şi Cetatea zisă a lui Negru Vodă de pe Argeş, turnul zis al lui Sever, în realitate medieval, din Turnul-Severin şi, pare-se, şi ceea ce a mai rămas — atât de puţin — din Palatul Domnesc dela Curtea de Argeş, orientat cu faţa spre nord, iar nu, aşa cum se obişnueşte la noi, spre sud sau est. Toate aceste realizări, de început, au fost covârşite de influenţa bizantină care, în Ţara Românească, devine exclusivă, iar în Moldova preponderentă.

Sub numele de influenţă bizantină trebuie să înţelegem însă *un complex* întreg de elemente, de origine de multe ori cu totul diferită, şi alcătuind realizări de tipuri diferite. E suficient de pildă, să spunem că Sfânta Sofia din Constantinopol, Biserica Domnească din Curtea de Argeş şi biserica mănăstirii Dragomirna sau Trei Ierarhi aparţin *toate* stilului bizantin pentru ca să se vadă îndată ce diferenţe pot să existe în cuprinsul acestui stil. Trebuie deci să ţinem seamă de nuanţe sau mai bine zis de tipuri atunci când vorbim de influenţa bizantină. Vom deosebi astfel pentru primele timpuri ale arhitecturii muntene, *înainte* de cristalizarea celui dintâi stil muntean (mijlocul veacului al XVI-lea), nuanţa sau tipul constantinopolitan, tipul sârbesc, tipul atonic sau al Muntelui Athos; vom avea în vedere, de asemenea, aportul artei armene, manifestat în sculpturile şi ornamentele de piatră.

Tipul constantinopolitan este reprezentat prin Biserica Domnească din Curtea de Argeş şi prin biserica Sân-Nicoară tot de acolo. Planul acestor biserici e dreptunghiular, fără abside laterale ieşite în afară. Ca material de construcţie s'a întrebuinţat cărămida şi piatra necioplită sau cioplită sumar. Procedeul de construcţie e cel caracteristic bizantin: un rând orizontal de piatră legată prin mortar de var gras şi pietriş mărunt, după care urmează mai multe rânduri de cărămidă aparentă, apoi iar un rând de piatră şi tot astfel până la acoperişul turlei. Alternanţa aceasta

a materialului e de un deosebit efect estetic. Inceputǎ sub Basarab Intemeietorul, aşa dar în prima jumătate a veacului al XIV-lea, Biserica Domnească a fost terminată de urmaşii săi, în a doua jumătate a veacului. Părerea, izolată, a unuia dintre cercetători, că am avea de a face cu o construcţie din veacul al XIII-lea şi că picturile altarului s'ar fi terminat în 1262, nu se poate admite, din lipsă de dovezi. Ceea ce s'a crezut a fi o inscripţie, seamănă mai mult a ornament. Picturile bisericii sunt remarcabile, printre cele mai frumoase din întreaga ortodoxie şi aşa de bine păstrate încât nu-ţi vine să crezi că au o vechime de peste cinci sute de ani. Impresia generală pe care o face Biserica Domnească din Argeş este aceea a unui monument arhitectonic exact proporţionat, de o perfectă armonie. Ctitorie a primilor Basarabi, ea e mărturia trainică a începuturilor Ţării Româneşti.

Cealaltă biserică de tip constantinopolitan, Sân-Nicoară, zidită, după tradiţie, de doamna Marghita, soţia lui Negru Vodă, este astăzi ruinată. Se observă bine alternanţa rândurilor de piatră şi de cărămidă. Turnul, puternic şi înalt, era făcut însă numai din cărămidă.

Tot acestui tip de biserici — sau reproducând cel puţin, unele elemente caracteristice ale lui — aparţin şi câteva lăcaşuri zidite mai târziu, în veacul al XVI-lea şi al XVII-lea. E vorba de Mitropolia cea veche clădită de Neagoe Basarab la Târgovişte, în 1518, azi dispărută; de Biserica Domnească tot din Târgovişte, ctitoria lui Petru Cercel (1583), de biserica Sfântului Dumitru din Craiova, rezidită de Matei Basarab în 1651.

Tipul sârbesc este înfăţişat prin biserica, azi atât de ruinată încât abia se mai pot observa temeliile, a mănăstirii Vodiţa, precum şi de bisericile mănăstirilor Cozia şi Tismana. In special, biserica cea mare a mănăstirii Cozia poate fi considerată ca reprezentativă pentru acel tip, ea având toate caracterele lăcaşurilor sârbeşti din şcoala zisă a Moravei. Ştim de altfel că întemeietorul primelor mănăstiri muntene, Nicodim, era Sârb de fel; normal era deci să aducă tehnica locurilor de unde venise. Aceste biserici, spre deosebire de cele aparţinând tipului precedent, au planul *în formă de trifoi*, saŭ, cum i se mai spune, trilobat. Absidele laterale ies în afară, dând astfel clădirii un aspect caracteristic; ele sprijină, împreună cu absida centrală, a altarului,

turla care se înalţă deasupra naosului. Uneori există şi o a doua turlă, mai mică, deasupra pronaosului. Şi materialul şi procedeul de construcţie se aseamănă cu acelea ale bisericilor de tip constantinopolitan: aceeaşi alternanţă a rândurilor de piatră şi de cărămidă, numai cu deosebirea că, acum, piatra e alcătuită din blocuri mari, bine cioplite. Cărămida iarăşi e făcută cu îngrijire şi variază ca formă după locul unde vine aşezată. Ca înfăţişare generală, bisericile de tip sârbesc sunt mai puţin largi şi mai svelte, asemănându-se în privinţa aceasta cu cele moldoveneşti.

Tipul atonit sau al Muntelui Athos este, de fapt, o îmbinare de elemente principale luate dela cele două tipuri precedente. Are planul în formă de trifoi, are o turlă centrală susţinută de patru stâlpi izolaţi ca la Biserica Domnească din Argeş, dar are în plus şi un element nou, care se va bucura de o strălucită carieră în arhitectura bisericească munteană: *pridvorul deschis, cu stâlpi.* Acestui tip îi aparţine biserica dela Snagov, unde însă stâlpii pridvorului sunt astăzi zidiţi; de asemenea, fosta mitropolie din Târgovişte, dărâmată de Lecomte de Nouy. In genere, bisericile de tip atonit sunt mari, mai mari decât cele de tip sârbesc.

Un loc cu totul aparte în arhitectura bisericească munteană ocupă biserica mănăstirii Dealul, zidită de Radu cel Mare, şi biserica episcopală din Curtea de Argeş, ctitoria lui Neagoe Basarab. Având unele elemente luate dela tipurile anterioare — cum e de pildă planul în formă de trifoi — având şi unele elemente noi proprii ţării noastre, cum e pronaosul *lărgit* faţă de naos şi cele două turle mici de pe pronaos care apar pentru întâia oară la Dealul, aceste două monumente reprezintă o sinteză originală românească din care se vor inspira meşterii veacurilor XVII şi XVIII. In afară de ce ne spune legenda, n'avem amănunte asupra meşterului Manole, constructorul bisericii dela Curtea de Argeş şi pare-se, şi a celor dela Dealul şi Bistriţa; dar judecând după operă, e evident că a fost un cap genial, un artist aşa cum puţini se nasc în viaţa unui popor. Fără niciun fel de exagerare, biserica episcopală dela Argeş, poate fi socotită drept unul din cele mai frumoase monumente ale arhitecturii *mondiale*, din toate timpurile. Proporţie, simetrie, eleganţă, rafinament, material de primă calitate, totul se întâlneşte în această podoabă a ţării noastre (vezi fig. 40). Şi biserica mănăstirii Dealului este un lăcaş de o

rară distincție. In față, de o parte și de alta a ușii de intrare, sunt două panouri de piatră frumos sculptată, în mijlocul cărora se află inscripția (vezi fig. 33). Deasupra ușii, un semicerc de marmură pe care e făcut chipul sfântului al cărui hram îl poartă biserica. Două registre de arcade oarbe împodobesc zidurile; ferestrele, mai ales la turle, au chenare bogate de piatră sculptată. In fața turlei principale stau două turle mai mici, deasupra pronaosului. La biserica din Curtea de Argeș, turlele sunt în număr de patru: două mai mari — inegale însă, cea de pe naos întrecând pe cealaltă, de pe pronaos — și două mai mici, în față, tot pe pronaos. Impresionează bogăția de sculptură în piatră: panouri în registrul inferior al zidurilor, rozete în cel superior, niciuna la fel cu cealaltă și toate admirabil lucrate. Un brâu bogat, răsucit, desparte registrele, și un soclu cu flori, ocolește clădirea. Pe bună dreptate, atunci când vistieria țării secase, și-a jertfit doamna Despina soția lui Neagoe Basarab, giuvaerurile. Și nici chiar jertfa unei vieți omenești așa cum spune legenda despre meșterul Manole care și-ar fi îngropat soția în ziduri spre a le împiedica să se tot dărâme, n'ar fi fost prea mare.

S'a atribuit profuziunea de sculptură în piatră la amândouă aceste biserici influenței artei armene care s'ar caracteriza tocmai prin acest element; oricare ar fi originea, un fapt e sigur, că această bogăție de sculptură — pe care o vom întâlni, mai târziu, într'un grad superlativ, obositor chiar, la biserica Trei Ierarhi din Iași — dă clădirii o înfățișare somptuoasă și rafinată care impresionează.

Dar tocmai prin caracterul de desăvârșire pe care-l prezintă și prin cheltuiala considerabilă pe care o implică, cele două minunate biserici, și în special cea dela Argeș, n'au putut fi repetate, n'au devenit normative în epoca imediat următoare, adică în veacul al XVI-lea când se încheagă *primul stil muntean*, caracteristic Țării Românești. Aceasta nu înseamnă că ele n'au contribuit de loc la fixarea stilului amintit. Vedem astfel că o grupă întreagă de biserici aparținând acestui stil reproduc cele două turle mici de pe pronaos care apar întâi la Dealul. Iar o altă grupă are pronaosul mai desvoltat în sensul lărgimii, reproducând așa dar cel de al doilea element caracteristic al bisericilor dela Dealul și Curtea de Argeș. In genere însă, vechiul stil muntean al

veacului al XVI-lea se inspiră mai mult din bisericile de tip sârbesc și întru câtva din cele de tip atonic. El se caracterizează prin clădiri de proporții nu prea mari, având planul în formă de trifoi, cu o turlă pe naos. Pronaosul e sau fără turlă sau cu două turle mici ca la Dealul. In mod excepțional găsim pridvorul cu stâlpi, care va caracteriza lăcașurile veacului al XVII-lea. Materialul de construcție e cărămida. Tehnica e tot cea bizantină, a rândurilor alternante, numai cu deosebirea că la rândurile de piatră ale bisericilor de tip constantinopolitan sau sârbesc corespund aci tot rânduri de cărămidă a căror față însă este tencuită; din loc în loc, la intervale regulate, sunt intercalate în aceste rânduri tencuite cărămizi aparente verticale (vezi fig. 41 și 131). Acest procedeu, întâlnit și la unele lăcașuri din Serbia, face să se poată recunoaște ușor, prin aspectul lor caracteristic, bisericile aparținând vechiului stil muntean. Privindu-le deci numai, fără să citim pisaniile respective, ne putem da seama că în această categorie intră: 1. Biserica din Stănești, ridicată de Giura logofătul, în 1536, pe locul alteea mai vechi. 2. Bolnița mănăstirii Cozia, ridicată de Radu Paisie în 1542 (vezi fig. 132). 3. Biserica din Olteni (Vâlcea), zidită în 1562. 4. Biserica dela Curtea Veche din București, azi biserica studențească, ctitoria lui Mircea Ciobanul. Toate acestea formează în interiorul vechiului stil muntean o grupă unitară, cu aceleași caracteristici, înrudită cu bisericile de tip sârbesc. O a doua grupă o alcătuiesc: 1. Biserica mănăstirii Căluiu (Romanați), zidită de frații Buzești în 1588. 2. Biserica dela Mărcuța, din timpul lui Mihnea al doilea Turcitul (1587). 3. Biserica Mihai Vodă din București, ridicată de voievodul al cărui nume îl poartă, în 1594. Această de a doua grupă, cu caracteristice aproape la fel cu ale celei dintâi, are ca punct de plecare tot bisericile de tip sârbesc. Intr'a treia grupă, derivând, prin cele două turle mici de pe pronaos, din biserica mănăstirii Dealul, intră: 1. Biserica fostei mănăstiri Bucovăț, de lângă Craiova, ctitoria banului Ștefan, din 1570. 2. Biserica mănăstirii Tutana, clădită în 1589, în timpul lui Mihnea al doilea. Ultima grupă, având pronaosul mai desvoltat și numai o singură turlă, pe naos, cuprinde paraclisul mănăstirii Cozia, ridicat în 1594 de ieromonahul Amfilohie.

Tot din veacul al XVI-lea mai sunt o serie de alte biserici; ele au fost însă atât de mult transformate sau refăcute prin repa-

Fig. 131. — Mănăstirea Cornet, în județul Vâlcea.

rațiile și adaosele ulterioare încât nu se mai recunosc caracte-

Fig. 132. — Bolnița mănăstirii Cozia, în județul Vâlcea.

risticile vechiului stil muntean. In această categorie intră bisericile dela Sadova și Segarcea (Dolj), dela Dobrușa (Vâlcea),

dela Turia-Buicești (Olt), dela Găiseni și Cornățel (Dâmbovița), etc.

Bisericile moldovene. In Moldova, stilul construcțiilor bisericești e rezultatul îmbinării a două influențe: cea bizantină, preponderentă —pentru aceleași motive ca și în Țara Românească —și cea gotică. Ultima se vădește în următoarele elemente ale vechilor noastre lăcașuri: 1. *Un aspect mai svelt*, zidurile clădirii fiind mai înalte, asemenea catedralelor apusene. E suficient să ne gândim la biserica mănăstirii Tazlău, la biserica Sfântul Nicolae Domnesc din Iași, dar mai cu seamă la biserica mănăstirii Dragomirna, care se avântă parcă spre cer, spre a ne da seama îndată de deosebirea față de bisericile de tip constantinoplitan, cum e, de pildă, Biserica Domnească din Curtea de Argeș, de un caracter mai masiv. 2. *Contraforturile exterioare*, cerute tocmai de această înălțare a zidurilor care trebuiesc astfel întărite spre a putea suporta presiunea bolților. E principiul pe care-l întâlnim în Apus, atât la catedralele romanice cât și la cele gotice, spre deosebire de principiul bizantin potrivit căruia descărcarea bolților se face în interiorul zidurilor. 3. *Forma ogivală*, întrebuințată adesea la ferestre și la ușile de intrare, spre deosebire de forma semicirculară, caracteristică Bizanțului. Unele uși de intrare ale bisericilor lui Ștefan cel Mare (vezi fig. 133—134), cum sunt, de pildă, acelea dela Sfântul Ioan din Piatra, dela Sf. Gheorghe din Hârlău sau dela Dobrovăț, precum și unele ferestre, de pildă acelea ale bisericii mănăstirii Neamțului (vezi fig. 135), te fac să te crezi în fața unei construcții gotice. 4. In legătură cu această formă caracteristică a ușilor și ferestrelor trebuie să adăogăm și *felul de tratare al pietrei cioplite*, la chenarele respective, apoi la socluri și la tabletele contraforturilor. Felul cum sunt prelucrate, de pildă, chenarele ferestrelor dela Neamț sau dela biserica Sf. Gheorghe din Hârlău evocă imediat catedrala gotică (vezi fig. 135). 5. Adăogăm, în sfârșit, *modul de acoperire al clădirii*, fiecare parte a ei avându-și acoperișul propriu, principiu gotic.

Dar toate acestea nu trebuie să ne facă să uităm că totuși influența preponderentă rămâne cea bizantină. Ea se vede limpede: 1. In *planul* construcțiilor, cu încăperile cerute de biserica ortodoxă (altar, naos, pronaos). 2. In *forma* de trifoi sau

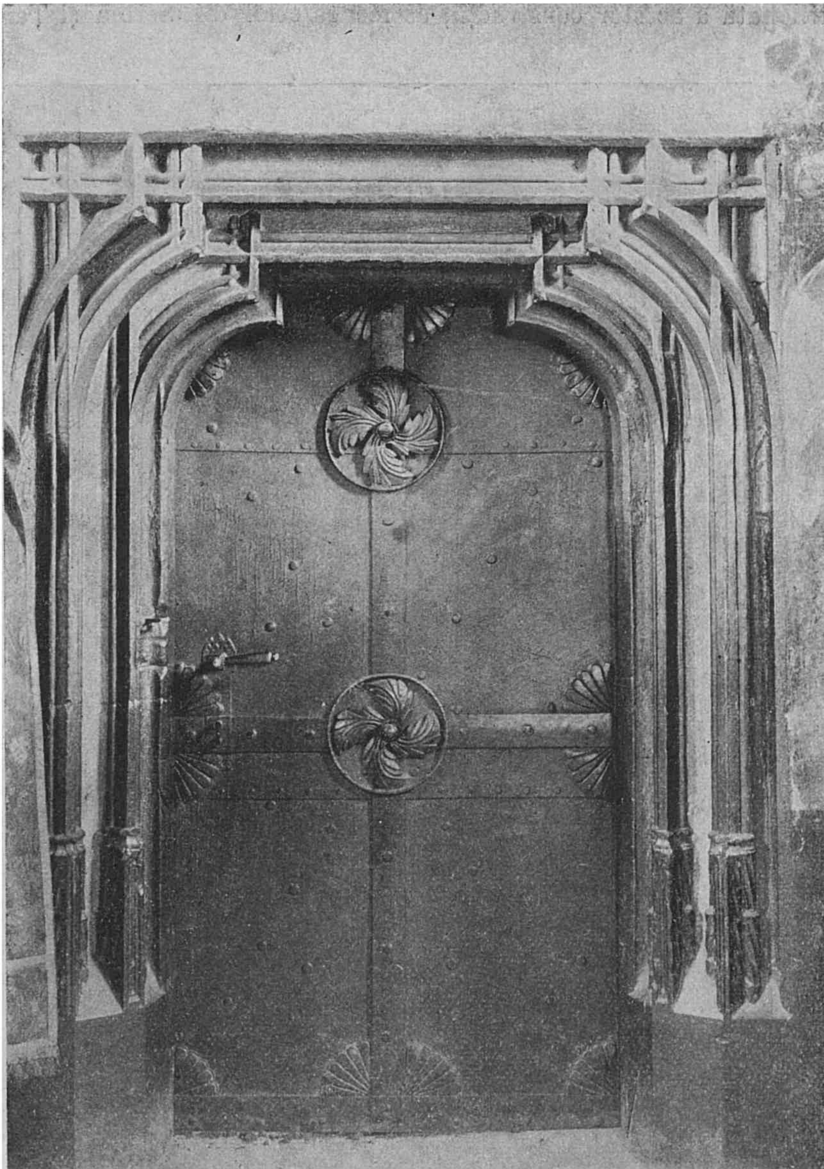

Fig. 133. — Ușă interioară la biserica mănăstirii Neamț. Se observă influența stilului « gotic ».

trilobată a acestor construcţii, asemenea celor din Serbia şi Ţara

Fig. 134. — Uşa bisericii dela Tazlău. Se vede limpede influenţa artei «gotice».

Românească. 3. In felul cum sunt executate *bolţile*, cu arcuri semicirculare, iar nu ogivale — acestea din urmă întâlnindu-se

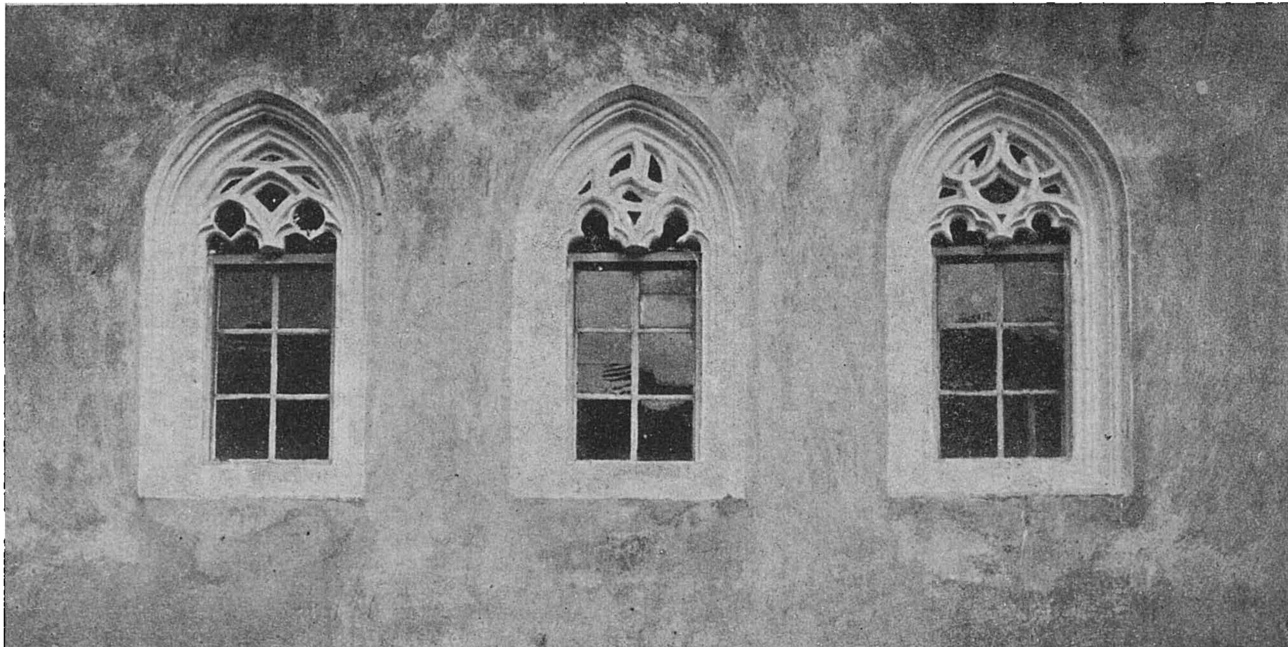

Fig. 135. — Ferestre dela biserica cea mare a mănăstirii Neamţului. Influenţa artei «gotice» e evidentă.

numai în unele detalii de ornamentaţie — deci în calote, iar nu pe nervuri, cum e cazul la catedralele gotice. 4. In *pictură* care urmează regulile erminiei bizantine, întocmai ca în întregul răsărit ortodox.

Tocmai această îmbinare dintre bizantin şi gotic, neîntâlnită în altă parte, formează caracteristica stilului bisericesc al Moldovei şi originalitatea lui. Meşterii lui Ştefan cel Mare şi Petru Rareş au ştiut să contopească elemente de origine diferită într'un tot armonios şi elegant, dându-ne astfel adevărate capodopere care stârnesc admiraţia cunoscătorilor.

Ceea ce impresionează în desvoltarea arhitecturii bisericeşti moldovene este *repeziciunea* cu care ea a atins gradul de perfecţie. In timp ce în Ţara Românească sunt necesare două veacuri spre a se ajunge la monumentele dela Dealul şi dela Argeş şi două veacuri şi jumătate pentru a se închega primul stil muntean, în Moldova acest răstimp se reduce *la jumătate.* Prima construcţie datează, după toate probabilităţile, din vremea lui Bogdan Intemeietorul (1359—1365): e biserica Sf. Nicolae din Rădăuţi, o construcţie simplă, fără abside laterale, fără turlă. Planul e romanic, alcătuit dintr'o navă centrală şi două nave laterale. Urmează apoi, potrivit tradiţiei — şi analiza arhitectonică nu aduce vreun argument contra — biserica Sf. Treime din Siret, al cărei ctitor e considerat Petru al Muşatei. La aceasta, planul e bizantin, în formă de trifoi, şi aminteşte bisericile de tip sârbesc-macedonean. Dacă ţinem seamă de faptul că tradiţia vorbeşte de ucenici de ai lui Nicodim care ar fi venit în Moldova pe vremea voevodului amintit mai sus, intemeind mănăstirea Neamţului, atunci e foarte probabil ca tot aceşti ucenici să fi făcut şi biserica Sf. Treime din Siret. Dinainte de Alexandru cel Bun este şi biserica Mirăuţilor; aci au fost aşezate în 1402 moaştele Sfântului Ioan cel Nou, aduse cu mare pompă dela Cetatea-Albă. Această biserică însă a fost reconstruită complet pe la jumătatea veacului al XVII-lea aşa încât nu mai putem şti cum se înfăţişa ea la început. Dacă ţinem acuma seamă de faptul că stilul moldovenesc ajunge la desăvârşire spre sfârşitul domniei lui Ştefan cel Mare, atunci constatăm că pentru întreagă această evoluţie au fost suficienţi circa 110—120 de ani, adică, aşa cum spuneam mai sus, jumătate din timpul cât a trebuit în Ţara Românească. In

special a fost rapidă desvoltarea sub Ştefan: ea se poate foarte bine urmări dacă examinăm şirul de biserici construite între 1487 şi 1497, începând aşa dar cu cele mai modeste, dela Pătrăuţi şi Milişăuţi şi isprăvind cu impunătoarea biselică a mănăstirii Neamţului. Lăcaşul dela Pătrăuţi, mic cu ziduri nu prea înalte, e lipsit de contraforturi (vezi fig. 24); turla, joasă, nu are *baza stelată*, o caracteristică a stilului moldovenesc; lipsesc, de asemenea, sub straşină, *şirurile de ocniţe*, o altă caracteristică a acestui stil. Biserica dela Milişăuţi, mai sveltă, e prevăzută cu contraforturi, deşi acestea puteau lipsi şi e o întrebare chiar, pe care specialiştii şi-au pus-o, dacă într'adevăr n'au lipsit la început. Găsim, sub straşină, un şir de ocniţe şi o serie de plăci smălţuite, ca podoabă. Acoperişul este compus, adică fiecare parte a clădirii — pronaosul, naosul cu turla, absidele laterale şi altarul — îşi are acoperişul său propriu, ceea ce contribuie, la eleganţa clădirii. Biserica Sf. Ilie, de lângă Suceava, clădită în 1488, oferă un element nou: baza stelată a turlei; are apoi nu unul, ci două rânduri de ocniţe (vezi fig. 25). Un alt element nou apare la grupul bisericilor domneşti, ridicate între 1490 şi 1496 în oraşele Vaslui, Bacău, Iaşi, Hârlău, Dorohoi şi Popăuţi (Botoşani): e pronaosul supralărgit ceea ce are drept consecinţă lipsa contraforturilor dinapoia absidelor laterale. Construcţia are un aspect svelt — de pildă biserica sfântului Nicolae Domnesc din Iaşi — ferestrele devin mai mari şi au chenare bogate de piatră frumos sculptată, ca la biserica Sf. Gheorghe din Hârlău. Cărămizi şi discuri smălţuite, acestea din urmă având reprezentate câteodată stema Moldovei, foarte adeseori însă diferite animale heraldice sau fantastice, alcătuiesc frize sub straşină şi la turle. Coloarea smalţului e galbenul sau verdele, în toate nuanţele, dela galbenul foarte deschis până la cel brun şi dela verdele deschis până la cel închis de tot, bătând spre negru sau albastru. Aşezarea discurilor sau a cărămizilor se face astfel încât colorile să alterneze; se adaogă câte odată şi cărămizi roşii, nesmălţuite. Acest sistem de ornamentaţie vine, nu din Orient, aşa cum ar putea fi înclinat cineva să creadă, amintindu-şi de plăcile smălţuite turceşti, ci din Apus; el a fost adus de meşterii ardeleni, cehi sau poloni, care au lucrat pentru voevozii noştri. (In ultimul timp, s'a dovedit chiar existenţa unei ceramici superioare româneşti în Ardeal, în veacul al XVI-lea).

Mergând mai departe, grupul bisericilor Borzeşti, Războieni şi Sf. Ioan din Piatra, ridicate în intervalul 1493—1498, prezintă un nou element arhitectonic: pronaosul, lungit, e împărţit în două bolţi. Găsim, de asemenea, la aceste lăcaşuri, şi un sistem nou de a face descărcarea bolţilor, deosebit şi de cel gotic, prin contra forturi, şi de cel bizantin, prin pilaştri sau coloane interioare; e un sistem original, o combinaţie de boltiri şi de console etajate. Concluzia firească a acestei evoluţii e biserica cea mare a mănăstirii Neamţului, construită în 1497. E cea mai mare dintre bisericile înălţate de Ştefan cel Mare şi prezintă, faţă de cele anterioare, iarăşi *un element nou arhitectonic: încăperea mormintelor ctitoriceşti, aflată între naos şi pronaos*. Această nouă dispoziţie nu se constată la biserica Sf. Gheorghe din Suceava, asemănătoare prin proporţii, ridicată în 1514—1522; ea se găseşte însă la Pobrata, ctitoria lui Petru Rareş. Biserica mănăstirii Neamţului poate fi considerată ca termenul ultim al desvoltării stilului moldovenesc sub Ştefan cel Mare. Astăzi, ea ni se înfăţişează cu unele adaose din vremea lui Iliaş Rareş şi a lui Alexandru Lăpuşneanu care-i scad din valoarea ei estetică.

Normal ar fi ca în această expunere să amintim şi de biserica mănăstirii Putna, ctitoria preferită a lui Ştefan, în care se află şi mormântul său. Din nefericire însă nu numai că lăcaşul de astăzi nu este acela din vremea gloriosului voevod, fiind refăcut în întregime de Vasile Lupu şi de Gheorghe Ştefan, dar nici măcar planul nu corespunde, după afirmaţia specialiştilor, cu planul original. Aşa încât — păstrându-şi toată valoarea prin faptul că adăposteşte mormântul celui mai mare conducător al nostru — biserica mănăstirii Putna, sub raportul cunoaşterii vechiului stil moldovenesc, până la 1600, prezintă o însemnătate cu mult redusă (vezi fig. 136).

In veacul al XVI-lea, linia sveltă a lăcaşurilor bisericeşti se menţine, ba chiar se accentuiază. Se constată apoi — începând dela Petru Rareş — o influenţă a Renaşterii şi anume a Renaşterii italiene: ea se vădeşte în sculptura pietrii, la chenarele de uşi, de exemplu, făcute după modèle din Ardeal. Incăperea specială a mormintelor (gropniţa) se generalizează: o vom găsi la bisericile mănăstirilor Slatina, Homor, Moldoviţa. Se adaogă apoi un element nou: *vesmântăria*, corespunzând tezaurului catedralelor

Fig. 136. — Biserica mănăstirii Putna.

apusene; așezată deasupra camerii mormintelor, ea are ferestre mai mici și e boltită. Un alt element nou e *pridvorul*; recunoscându-i-se utilitatea, el e adăogat uneori și la lăcașuri mai vechi, ca de pildă la biserica episcopală din Rădăuți, sub Alexandru Lăpușneanu (1559). Pridvorul e de două feluri: *închis*, ca la Pobrata, Sf. Dumitru din Suceava, Slatina, Sucevița, etc. sau *deschis* ca la Homor și Moldovița. Al treilea element nou e *banca de piatră*, legată de soclu și care, întreruptă de contraforturi dă ocol bisericii sau merge numai pe o porțiune a ei. Dar elementul cel mai caracteristic al lăcașurilor veacului al XVI-lea, inovația cea mai interesantă rămâne *pictura exterioară* care, dacă din punct de vedere arhitectonic nu e logică, a determinat în schimb, sub raportul estetic, realizări de o valoare superioară. Cine a văzut frescele minunate dela Voroneț și Sucevița, acela nu poate să nu aibă un sentiment de admirație față de talentul umililor meșteri-zugravi ai acelei vremi, față de felul cum au știut să îmbine colorile și să dispuie tablourile spre a obține un efect de total incomparabil.

Știm foarte puțin despre arhitecții — meșterii zidari cum li se spunea pe atunci — care au ridicat vechile noastre biserici. In genere acești meșteri — ca și tovarășii lor din întreaga Europă — nu-și puneau numele; se mulțumeau să sape uneori o inițială și mai ales — în Moldova și Ardeal — să reproducă « semnul lapidar » al breslei căreia-i aparțineau. Se știe că fiecare breaslă avea un atare semn, derivat dintr'o figură geometrică, din *pătrat* de pildă: semnul breslei zidarilor (« masonilor ») din Strassburg; din triunghiul echilateral: semnul celor din Colonia; din « pătratul combinat cu patru cercuri » întrebuințat la Viena, etc. S'au găsit asemenea semne lapidare la bisericile din Piatra, Borzești, Răuseni, Cotnari, la cetatea Sucevei și la biserica Sf. Gheorghe din Suceava. Din examinarea lor și din compararea cu cele din Ardeal și Polonia rezultă că unii dintre meșterii care au lucrat în Moldova « aparțineau aceleiași școli, aceleiași subdiviziuni de școală cu cei cari au lucrat... la Brașov, Bistrița, Dej, Craiova, și alte localități ». Această concluzie se confirmă de altfel și pe cale documentară. Un act din Lwów, din anul 1479, amintește pe « Iohanes murator » adică Ioan zidarul care merge în Moldova. S'ar putea ca el să fie tot una cu « meșterul Ian » (**мистр Ꙗн**), cel care

sapă în 1480—1481 frumoasele pietre de mormânt dela Rădăuţi. Petru Rareş scrie în mai multe rânduri Bistriţenilor, cerându-le meşteri zidari: cunoaştem chiar numele câtorva dintre ei, cum e Adrian zidarul, în 1536, George, Andrei şi « magistrul Luca » — deci meşterul cel mare — în 1546, apoi Ioan zidarul şi săpătorul în piatră (« lapicida ») care face o pagubă de 1500 zloţi Domnului, dând naştere la un îndelungat proces. Şi Alexandru Lăpuşneanu şi Petru Şchiopul îşi aduc zidari din Bistriţa. In afară însă de meşterii originari din Ardeal şi Polonia, mai veneau unii şi din alte părţi. Acel *Ioan Privana* care în 1482 zideşte biserica din Cetatea Chiliei pare să fi fost grec sau italian. Din Constantinopol îşi aduce Lăpuşneanu pe meşterul cel mare (« magister primarius ») care priveghează construcţia băii din Iaşi. Bine înţeles, alături de aceşti străini, era un corp întreg de meşteri români, cunoscând foarte bine meseria; lor li se datoreşte, credem, cea mai mare parte din vechile noastre biserici.

In Ţara Românească, prima menţiune e aceea a lui « Manea meşter »; numele se află săpat în partea de jos, din stânga, a chenarului de piatră sculptată care împodobeşte uşa bisericii dela Bistriţa. Să nu fie oare acesta vestitul Manole, meşterul dela Curtea de Argeş? Nimic nu ne împiedecă s'o admitem. Tot la Bistriţa, în pisania cea veche, din 1 Octomvrie 1519 găsim indicaţia preţioasă că lăcaşul s'a făcut « cu mâna mult greşiţilor Dobromir şi Dumitru şi Chirtop » (**роѹка много грѣшнаго Добромирь и Доѹмитроѹ и Кирьтопь**).

Pictura bisericească. Din cauza împrejurărilor speciale în care am trăit, nu s'a putut desvolta la noi o pictură laică, aşa cum s'a întâmplat în ţările apusene; şi de vor fi fost unele tablouri, ele constituiau o excepţie. Intr'un document din vremea lui Alexandru cel Bun, cu data circa 1415, sunt pomeniţi doi « zugravi » Nichita şi Dobre cărora domnul le dăruieşte două sate, ei fiind obligaţi să-i zugrăvească în schimb « două biserici... *sau o casă sau un pridvor* » Se întrebuinţa prin urmare pictura şi pentru împodobirea pereţilor din casele domneşti, poate şi din acelea ale marilor dregători. Intru cât însă nu ni s'a păstrat nicio asemenea casă din veacurile XIV—XVI, nu ştim nici cum va fi fost pictura respectivă. Dar dacă în privinţa picturii laice suntem aşa de puţin informaţi, în schimb avem o bogată documentare

Fig. 137. — Pictură bisericească (Sf. Gheorghe) dela biserica episcopală din Curtea de Argeş. (Astăzi la Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti).

asupra picturii bisericeşti. Prin numărul mare de biserici şi mănăstiri din ţările noastre, prin ocrotirea de care s'au bucurat — cu neînsemnate excepţii — aceste lăcaşuri chiar din partea duşmanilor, suntem astăzi în măsură să cunoaştem şi să apreciem desvoltarea picturii noastre bisericeşti începând din veacul al XIV-lea. Aceasta, cu toate prefacerile şi transformările pe care le-au suferit cele mai multe din bisericile noastre, deci şi picturile lor.

In materie de pictură bisericească, noi suntem tributari aproape exclusivi ai Bizanţului. La *Bălineşti*, ctitoria familiei Tăutu, se poate observa, e adevărat, o oarecare influenţă apuseană; e posibil ca uşoare influenţe de acest fel să se constate şi în alte câteva biserici: ne

Fig. 138. — Picturi bisericeşti dela biserica episcopală din Curtea de Argeş. In stânga: Sf. Eustratie, în dreapta: Maica Domnului. (Astăzi la Muzeul de Artă religioasă, Bucureşti).

Fig. 139. — Pictură bisericească (Sf. Procopie) dela Biserica Episcopală din Curtea de Argeş. (Muzeul de Artă religioasă, Bucureşti).

gândim mai ales la ctitoriile lui Alexandru Lăpuşneanu de oarece ştim că el a cerut pictori din Italia. Dar aceasta înseamnă atât de puţin faţă de imensul număr de lăcaşuri pictate după regulile *Erminiei*, adică a manualului de pictură bizantin, încât nu se poate vorbi de *două* influenţe, aşa cum a fost, de pildă cazul cu *arhitectura* bisericilor moldovene. Mai ales că şi aceste disparente urme de influenţă apuseană se pot explica prin intermediul şcoalei dela muntele Athos unde ele se constată de asemenea, poate chiar mai accentuate. Am aplicat deci regulile Erminiei şi am împodobit pereţii lăcaşurilor noastre cu chipuri de sfinţi şi cu scene religioase, tratate după tipicul bizantin, convenţional. Spiritul ascetic, dispreţul faţă de trup, apare mai peste tot; aproape nimic din moliciunea formelor rotunde, pline, care se văd de atâtea ori în pictura bisericească apuseană. O concepţie aspră, rigidă, pentru care spiritul şi jertfa e totul, iar trupul, materia, numai un impediment şi un prilej de păcat. Cele mai vechi picturi care ni s'au păstrat, în Ţara Românească, sunt acelea ale Bisericii Domneşti din Curtea de Argeş. Ele datează din a doua jumătate a veacului al XIV-lea şi sunt socotite printre cele mai frumoase ale artei bizantine. Multe din ele prezintă o asemănare izbitoare cu mozaicurile bisericei Chora din Constantinopol (azi moscheia Kahrie Djami). Inscripţiile sunt în greceşte şi în slavoneşte; zugravul sau zugravii cari au lucrat aici au venit, după toate probabilităţile, din Peninsula Balcanică, poate chiar din Constantinopol. Remarcabile sunt de asemenea picturile celeilalte biserici din

Curtea de Argeş, zidite de Neagoe Basarab. O parte a lor se păstrează astăzi la Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti (vezi fig. 137—140), restul dispărând cu prilejul reconstrucţiei acestui lăcaş. Impresionează în gradul cel mai înalt chipul în care sunt redate figurile unei serii întregi de sfinţi.

In Moldova, cele mai vechi picturi bisericeşti datează din vremea lui Ştefan cel Mare. Sunt picturile bisericilor Voroneţ (numai cele din naos, restul fiind ulterioare), Milişăuţi (distruse, odată cu biserica, în timpul războiului mondial; există însă fotografii), Sfântul Ilie, lângă Suceava, Dolheşti — descoperite de curând — Bălineşti, Sfântul Nicolae din Dorohoi, Sfântul Gheorghe din Hârlău. Ceva mai noi par a fi picturile dela Arburea, dela paraclisul Bistriţei şi dela Popăuţi. Pentru unele biserici, avem data precisă a executării frescelor: astfel, de pildă, ştim că pronaosul dela Voroneţ a fost pictat în 1550, isprăvindu-se lucrul în ziua de 21 Iunie; iar exonartexul, adică prid-

Fig. 140. — Mircea cel Bătrân după tabloul ctitoricesc dela Biserica Episcopală din Curtea de Argeş. (Astăzi fresca se află la Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti).

vorul, şi pictura exterioară, în 1547, fiind gata la 14 Septem-

Fig. 141. — Chip de sfânt, la Voroneţ.

vrie. Dobrovăţul a fost zugrăvit sub Petru Rareş, între anii

1527 şi 1531; Moldoviţa, sub acelaşi voevod, în 1537 (vezi fig. 141—144).

In timpul lui Ştefan cel Mare nu era încă obiceiul de a se zugrăvi pereţii *exteriori* ai bisericii. El se introduce abia după aceea, sub Petru Rareş sau, în cazul când se va dovedi că biserica Sfântul Gheorghe din Suceava a fost pictată dela început şi pe din afară, sub Ştefăniţă. Din punct de vedere arhitectonic, pictarea pere-

Fig. 142. — Frescă dela Voroneţ.

ţilor exteriori nu e logică, ei fiind expuşi tuturor intemperiilor; din punct de vedere estetic însă, se obţin adesea efecte remarcabile, cum poate constata oricine la Voroneţ şi la Suceviţa (vezi fig. 145—148).

In Ardeal, cea mai veche pictură din câte ni s'a păstrat este aceea a bisericii dela Streiu (Huniedoara). O analiză atentă şi minuţioasă, făcută în ultimul timp de către profesorul I. D. Ştefănescu, ajunge la concluzia că frescele din altar, păstrate şi ele numai în parte — cele din naos au dispărut aproape cu totul —

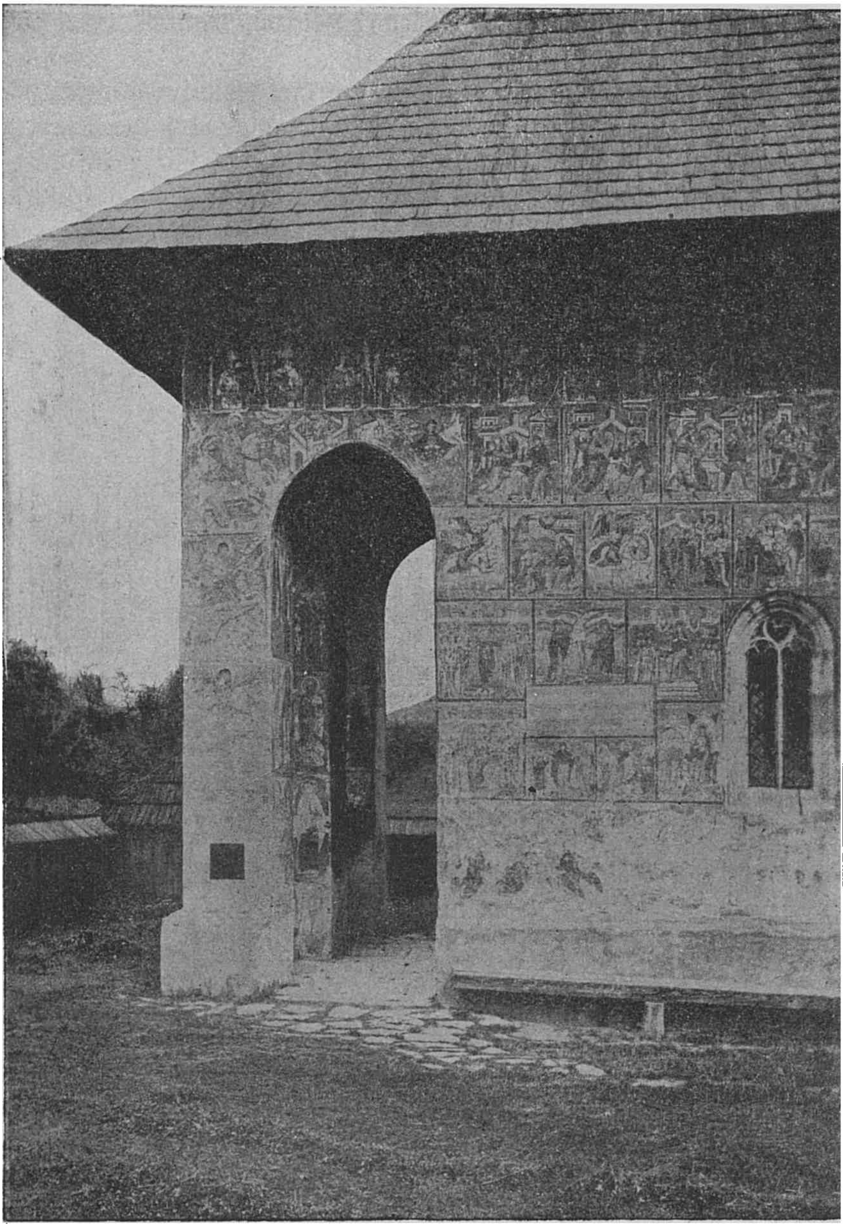

Fig. 143. — Biserica mănăstirii Homor. O parte din pictura exterioară.

datează dela începutul veacului al XIII-lea, sunt aşa dar cele mai vechi din întreaga ţară. Ele dovedesc influenţa apuseană, italiană; inscripţiile sunt însă în limba veche slavă. Vine apoi pictura bisericii Sântă Măria-Orlea (jud. Huniedoara); şi aci, frescele cele mai vechi s'au păstrat tot în altar; ele datează dela sfârşitul veacului al XIII-lea sau începutul celui de al XIV-lea. Frescele din naos au fost refăcute în veacul al XV-lea. La biserica din

Fig. 144. — Frescă dela Părhăuţi.

Sângeorz-Streiu (jud. Huniedoara) găsim şi o indicaţie cronologică precisă: inscripţia dela tabloul ctitoricesc poartă data: « 6917 (1408) Oct. 2 ». Tot dela începutul veacului al XV-lea este şi pictura bisericii din Criscior (jud. Huniedoara), în timp ce despre aceea dela Râmeţ (jud. Alba), inscripţia posterioară, de deasupra uşii de intrare, ne spune că « d'întâi a fost zugrăvită această sfântă biserică în zilele lui Matiiaş Crai, vă leatu 6895 » adică 1487. Inscripţiile sunt în slavoneşte, întocmai ca şi dincoace de Carpaţi.

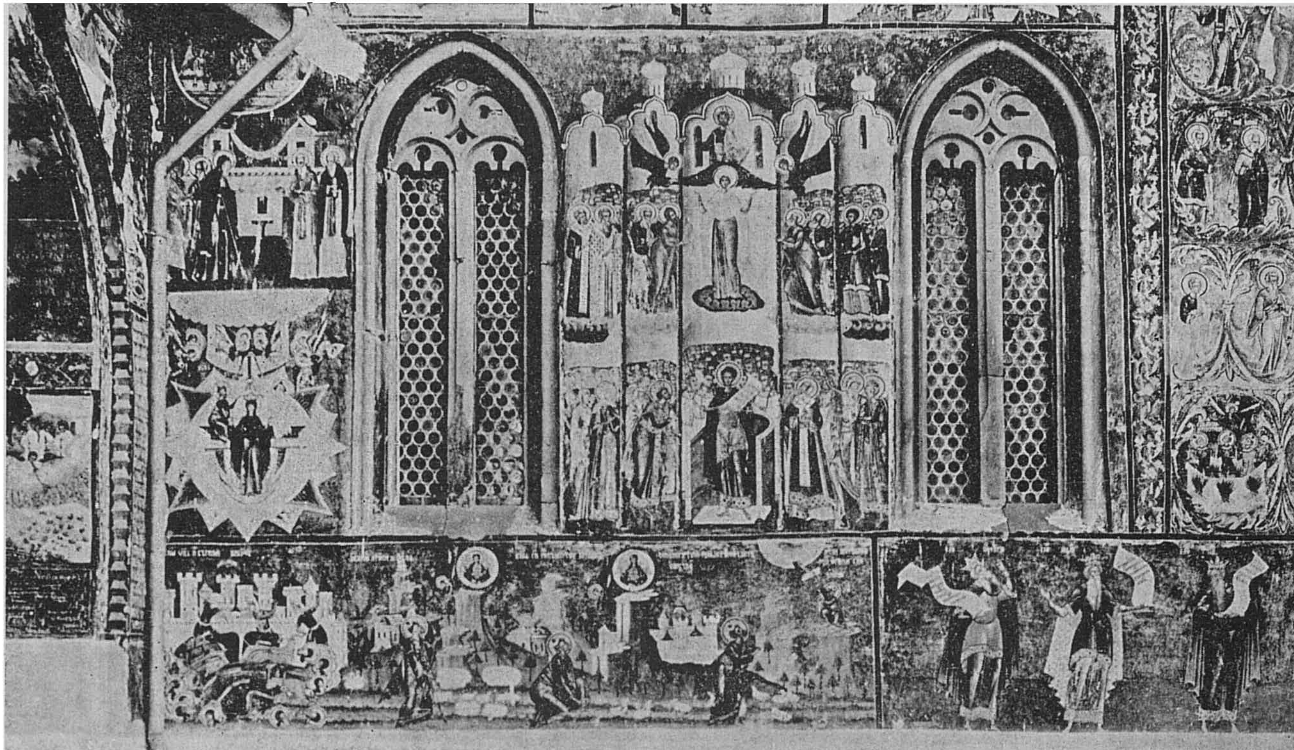

Fig. 145. — Frescă exterioară la Sucevița.

Fig. 146. — Frescă dela Sucevița.

O deosebită atenţie merită, în pictura bisericească, tablourile votive, înfăţişând pe ctitori, cu familia lor, oferind Mântuitorului sau fecioarei Maria, lăcaşul ce au ridicat. Aceste tablouri se află de obiceiu, pe peretele de apus al naosului, în partea stângă, dacă priveşti *dinspre* altar. Ele sunt interesante nu numai prin lămuririle pe care ni le dau adesea asupra *familiei* ctitorului, membrii acestei familii fiind arătaţi fiecare cu numele lui, dar şi prin faptul că reproduc costumele vremii şi arată, în caz de modificări

Fig. 147. — Frescă dela Suceviţa.

arhitectonice, şi forma pe care o avea biserica la început. Evident, atunci când pictura a fost refăcută, indicaţiile asupra costumului şi asupra formei originare a bisericii nu mai au aceeaşi valoare. Pentru o bună parte dintre domnii noştri, indicaţiile cele mai preţioase asupra figurii lor le găsim în aceste tablouri votive. (Vezi, de ex., fig. 14, 42, 43, 148). Astfel, de pildă, e cazul lui Ştefan cel Mare al cărui chip ni s'a păstrat în tablourile votive dela Neamţ, Dobrovăţ, Sfântul Ilie de lângă Suceava, Pătrăuţi,

Fig. 148. — Tabloul ctitoricesc dela Sucevița, înfățișând familia Movileștilor.

precum şi în miniatura evangheliarului dela Homor care este, de fapt, tot un tablou votiv, de închinare.

In ce priveşte pe meşterii care au împodobit cu picturi bisericile noastre, avem unele informaţii. Cei dintâi, pe vremea întemeietorilor, poate să fi fost străini, veniţi din Peninsula Balcanică, dela muntele Athos, sau chiar din Constantinopol. Treptat, treptat, s'a format însă şi în ţările noastre un corp de zugravi români, după cum s'a format şi un corp de constructori, de zidari. E greu de precizat neamul cuiva, judecându-l numai după numele de botez; ori tocmai acesta e cazul meşterilor de care ne ocupăm acuma. Am văzut mai sus înţelegerea intervenită pe la 1415 între Alexandru cel Bun şi cei doi zugravi, Nichita şi Dobre. De ce neam erau aceştia? Numele celui dintâi se întâlneşte şi la noi şi la Greci şi la Slavii de sud; numele celuilalt poate să fie de asemenea al unui Român sau al unui Slav. Tot aşa de greu de precizat e şi neamul lui Ştefan zugravul căruia tot Alexandru cel Bun îi dăruieşte la 30 Ianuarie 1425, drept răsplată pentru a sa « dreaptă şi credincioasă slujbă », patru sate pe Miletin, anume Berchişeştii, Ieremieştii, Popeştii şi satul unde este jude Paşco. Pentru ca domnul să-i facă o danie aşa de însemnată, trebuie ca Ştefan zugravul să fi avut o activitate rodnică şi îndelungată, să-i fi zugrăvit multe biserici. După nume, el poate fi deopotrivă Român, Grec sau Slav. Că numărul zugravilor români a sporit cu timpul, nu încape nicio îndoială; altfel nu s'ar explica felul special, deosebit, în care sunt redate picturile Ermineiei bizantine în bisericile moldoveneşti ale veacului al XVI-lea, fel care a determinat pe vestitul specialist Kondakoff să vorbească de o « artă moldovenească » pentru acest veac. In 1570, exista chiar la Suceava o « frăţie » — alţii traduc o « breaslă » — a zugravilor (« zugravskoe bratstvo »), întocmai ca şi ale celorlalţi meşteri. La biserica Sf. Gheorghe din Hârlău, o piatră de mormânt dela finele secolului al XV-lea sau din secolul al XVI-lea ne dă numele unui Gheorghe zugravul şi amănuntul, interesant, că « a venit din părţile Tricalei » (пришелствока ѡт страни трикалские), aşa dar din Grecia. Pe vremea lui Petru Rareş găsim pe Toma zugravul care, într'un act din 6 Mai 1541, îşi zice « Thomas Zograph de Chochavia (Suceava!) spectabilis et magnifici domini moldaviensis Petri Wayvode familiaris », era deci om de casă, curtean de al voievodului. Cunoaştem

şi pe meşterul care a zugrăvit biserica dela Arburea, cu prilejul reparaţiei din 1541: e Dragoşin (sau Dragoşie!), fiu de popă din Iaşi; ştim şi preţul pe care l-a primit pentru osteneala sa: 25 de zloţi tătăreşti.

In Ţara Românească, ni s'a păstrat numele lui Dobromir — pare-se tot una cu meşterul dela Bistriţa — care la 10 Septemvrie 1526 isprăveşte de zugrăvit biserica episcopală din Curtea de Argèş. Cu privire la pictura acestei biserici, ştim, din spusele lui Paul de Alep, însoţitorul patriarhului Macarie, că ea se datoreşte şi unor « artişti cretani » adică aparţinând şcoalei cretane, foarte preţuite în acea vreme. Acestei şcoale se pare că aparţine meşterul « Eratudi zografos » care zugrăveşte schitul Stăneşti (jud. Vâlcea), ctitoria din 1536 a lui Giura logofătul. Tot din rândurile ei a ieşit *Nicolae din Creta*, pictorul care a zugrăvit la Alba-Iulia capul însângerat al lui Andrei Bàthory. Mihai Viteazul a avut pe lângă sine doi zugravi: unul e *Mina*, cel care zugrăveşte biserica mănăstirii Căluiul din Romanaţi, ctitoria Buzeştilor; domnul îi trimite şi în Italia, la Veneţia, să cumpere văpsele. Cel de al doilea se numea *Petru Armeanul*; a fost om de încredere al voievodului şi ambasador al acestuia.

In Ardeal, cunoaştem numele zugravului român *Toma Turbulea* (« Turbulya »), căruia Ştefan Bàthory îi dărueşte în 1579 o casă scutită de dări în Alba-Iulia, pe uliţa Cărămidarilor, o vie la Valea Vinului şi rangul de nobil. Despre un alt zugrav, *Nicola*, aflăm dintr'o scrisoare a Principelui Sigismund Rákoczy, din 1606, că era român, că locuia în Cluj şi că fusese nu de mult la voievodul Radu Şerban (cf. şi fig. 149).

Icoanele. O ramură importantă a picturii bisericeşti o formează icoanele. Şi în privinţa lor am fost dominaţi de Bizanţ care şi-a exercitat influenţa fie direct, prin produsele constantinopolitane sau ale muntelui Athos, fie indirect prin acelea ale Slavilor de miazăzi: Sârbii şi Bulgarii, sau ale Slavilor de răsărit: Ruşii. Am aplicat, prin urmare, şi în acest domeniu, ca şi în pictura bisericilor, normele rigide ale tipicului bizantin, impunând o anume stilizare, anume gesturi şi atitudini. Printre cei dintâi icoanari din ţările noastre au fost iarăşi, de sigur, unii străini, Greci şi Slavi; cu timpul s'a format însă, în mănăstirile noastre, o tradiţie românească. A urmări desvoltarea acestei arte, a picturii

de icoane, în ţările noastre, e o operaţiune dificilă, deoarece,

Fig. 149. — Frescă dintr'o biserică din Transilvania.

pe de o parte, multe din icoanele vechi au dispărut sau au fost total transformate, pe de altă parte majoritatea celor rămase

nu au niciun fel de indicaţie cronologică. Studiile apărute până acum permit totuşi fixarea câtorva puncte şi prezentarea unui număr de exemplare remarcabile.

Cea mai veche icoană în legătură cu ţările noastre pare a fi aceea dăruită de Vladislav Voievod (1364—c. 1377) şi de soţia sa Ana mănăstirii Lavra dela muntele Athos. Ea înfăţişează pe sfântul Atanasie şi poartă o inscripţie în limba greacă, în care donatorului i se dă titlul de «mare voievod..., domn şi autocrator a toată Ungrovlahia» iar donatoarei acela de «mare voievodiţă şi autocratoare» (Μεγάλη Βοεβόδισα... καὶ αὐτοκρατόρισσα). La Patriarhia din Bucureşti se păstra, până în ultima vreme, o icoană din 1468, adusă dela mănăstirea Megaspileon din Peloponez; la biserica Sf. Gheorghe Vechi din Bucureşti, se află o altă icoană, înfăţişând pe sfântul Antonie cel Mare; ea ar fi din 1467, dacă ne luăm după inscripţia mult posterioară, românească, săpată pe ferecătura de argint care şi ea e mult mai nouă. Din timpul despinei Elena, soţia lui Neagoe Basarab, ni s'au păstrat două minunate icoane, lucrate la noi; ele se pot vedea la Muzeul Naţional de Artă religioasă din Bucureşti. Cea dintâi înfăţişează pe sfinţii Simeon şi Sava; în partea inferioară a icoanei, în stânga, e reprezentată Doamna, în genunchi şi cu braţele întinse pe jumătate, într'un gest de implorare sau de admiraţie; în partea dreaptă, într'o atitudine identică, cele două fiice: Stana şi Roxandra. Inscripţiile sunt în slavoneşte. Prin dispoziţia întregului grup de persoane, prin desen şi mai ales prin colorit: verde închis, negru, roşu şi aur, această icoană este una din cele mai frumoase (vezi fig. 150). Cea de a doua, mai puţin reuşită sub raportul coloritului — a fost de altfel refăcută pe la 1800 — e în schimb mişcătoare prin scena ce înfăţişează: De o parte, Maica Domnului susţinând trupul Celui scoborît de pe cruce, de partea cealaltă, în stânga, Doamna Despina, ţinând în braţe trupul fiului ei Teodosie, mort în adolescenţă. Inscripţiile sunt în greceşte şi slavoneşte (vezi fig. 151). Dela Neagoe Basarab avem o serie de icoane ce împodobesc chivotul dăruit de el mănăstirii Dionisiu din muntele Athos; ele au inscripţiile în slavoneşte (стъ Иwсифъ, стъ Лꙋка etc.); nu par a fi deci de fabricaţie greacă, aşa cum s'a susţinut. Tot lui Neagoe s'ar datori şi o icoană a Maicii Domnului ţinând pe copilul Iisus în braţe, aflătoare azi la mănăstirea Hilandar

dela Athos. Din veacul al XVI-lea, judecând după factură, pare să fie şi icoana Sfântului Ioan Botezătorul dela biserica Mihai

Fig. 150. — Icoană făcută din porunca doamnei Elena, soţia lui Neagoe Basarab.

Fig. 151. — Icoană făcută din porunca doamnei Elena, soția lui Neagoe Basarab.

Vodă din Bucureşti. In deosebi, impresionează coloritul acestei icoane, în care predomină cafeniul, verdele închis şi aurul. Remarcabilă este şi icoana înfăţişând Inălţarea Domnului, dela schitul Brădet, judeţul Argeş. Inscripţia ei, în slavoneşte, are următorul cuprins: «Această icoană a făcut-o jupâniţa Boloşina; a scris Stoica zugrav din Târgovişte, în anul 7123» (1615).

In Moldova cele mai vechi icoane ar fi acelea dăruite, după tradiţie, de Impăratul bizantin Ioan al VIII-lea şi de soţia acestuia, lui Alexandru cel Bun şi Doamnei Ana. E vorba anume de 2 icoane, aflătoare azi la mănăstirea Neamţ, cealaltă la mănăstirea Bistriţa. Prima, atunci când a fost trimisă voievodului Moldovei, avea două feţe, înfăţişând una pe Fecioara Maria, cealaltă pe Sfântul Gheorghe; azi ea e complet transformată. Cea de a doua icoană înfăţişează pe Sfânta Ana ţinând în braţe pe fecioara Maria, copilă. Inscripţia e în greceşte.

In timpul domniei lui Ştefan cel Mare, să nu se fi lucrat icoane în centrele mănăstireşti ale ţării, să nu fi existat măcar un început în această direcţie, aşa cum s'a susţinut recent? Nu ne vine a crede. Fără a socoti că splendidul triptic al lui Ştefan cel Mare (vezi fig. 152), pe care, după tradiţie, voievodul îl purta întotdeauna cu sine, în călătorii şi în războaie, este neapărat o operă moldovenească, nici nu excludem însă posibilitatea realizării unor lucrări similare în mănăstirile noastre. Când constatăm că, încă din vremea lui Alexandru cel Bun, se scriau şi se împodobeau, cu atâta artă, manuscrise bisericeşti, când aceleaşi manuscrise se legau în argint, când se ţeseau cu aur şi mărgăritar stofe bisericeşti (vezi pentru toate acestea, mai jos, p. 657—666), când a existat un corp de zugravi cari au împodobit pereţii ctitoriilor lui Ştefan, ar fi cu totul surprinzător să nu fi existat şi câţiva iconari. De altfel o dovadă în acest sens ne-o dă icoana — astăzi la mănăstirea Suceviţa — lucrată la Rădăuţi şi purtând data 18 Noemvrie 1505, deci îndată după moartea gloriosului voievod. Dar dacă ni s'a păstrat o icoană din 1505, suntem în drept să presupunem că au mai fost şi altele, anterioare. Din vremea lui Petru Rareş avem o icoană, înfăţişând pe sfântul Nicolae, şi purtând pe ferecătura de argint data: 7039 (1531), Mai 15, precum şi numele donatorului: episcopul Anastasie al Vadului. Din nefericire, pictura a fost complet refăcută pe la 1860—1870. Icoana

se află în muzeul Batthyányi din Alba-Iulia. O deosebită importanţă prezintă icoanele lui Anastasie al Romanului; ele ne arată că acest episcop — poate elev al celuilalt Anastasie, al Vadului — întemeiase, între 1558 şi 1570, la sediul eparhiei sale, o adevărată şcoală. Cea dintâi icoană, înfăţişând pe una din feţe, Crucificarea, poartă, pe cadrul de argint, următoarea inscripţie: « Această icoană a ferecat-o episcopul Anastasie al Romanului, în anul 7066 (1558), luna Iunie 12 ». Se păstrează la mănăstirea Putna. Cea de a doua icoană reprezintă Inălţarea şi are o inscripţie similară: « Această icoană a ferecat-o episcopul Anastasie al Romanului, în anul 7076 (1568), luna Ianuarie 1 ». Se află tot la Putna. Cea

Fig. 152. — Tripticul lui Ştefan cel Mare, la mănăstirea Putna.

de a treia şi ultima înfăţişează Naşterea Mântuitorului; inscripţia cuprinde mai multe elemente: « Această icoană a făcut-o şi a ferecat-o episcopul Anastasie al Romanului şi a dat-o mănăstirii dela Putna unde este hramul Adormirii Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu, în anul 7078 (1570) luna Fevruarie 18 ». Un alt centru în care se lucrau icoanele moldovene a fost mănăstirea Putna, frumoasa şi bogata ctitorie a lui Ştefan cel Mare. Avem de aici o primă icoană, înfăţişând Invierea; din inscripţia slavă aflăm că « această icoană a ferecat-o arhimandritul Spiridon dela Putna, în anul 7074 » (1566). S'ar putea crede că e vorba numai de operaţiunea îmbrăcării în argint a icoanei; în realitate, arhimandritul Spiridon *a şi pictat* icoana, după cum ne dovedeşte

faptul că unul din personagiile scenei Invierii, regele Solomon, ţine în mână un sul de hârtie pe care se află scrise următoarele cuvinte *în româneşte*: «înţelepciun(ea) au zidit şie casă». Dacă icoana ar fi fost făcută de un străin, la Liov, de pildă, sau în Balcani, textul inscripţiei trebuia să fie în slavoneşte, nu în româneşte. O a doua icoană, lucrată la Putna, ne dă numele celor cari continuau tradiţia acestei arte. Inscripţia are următorul cuprins: «Această icoană a fost făcută şi ferecată de arhimandritul Dositeiu dela Putna şi de ucenicul său, ierodiaconul A[ta]nasie, în anul 7093 (1585), luna August. In sfârşit, la biserica Sfântul Nicolae din Şcheii Braşovului se păstrează, în altar, o icoană a Maicii Domnului, din anul 1564.

Pe lângă icoanele care se lucrau în ţară, veneau, evident, şi multe din afară. Muntele Athos îşi făcuse o specialitate din aceasta; se adăogau apoi icoanele ruseşti. Este sigur, de pildă, că cel puţin una din cele trei icoane pe care le luase Petru Şchiopul cu sine în refugiul său la Bolzano, şi anume aceea înfăţişând pe Sfântul Alexe, mitropolitul Chievului, pe Sfântul Nicolae şi pe Sfântul Dimitrie, episcopul Vologdei, era de origine rusească. Probabil tot rusească este şi cealaltă icoană a lui Petru Şchiopul — singura care ni s'a păstrat — înfăţişând pe sfinţii Petru şi Pavel; ferecătura ei, de argint, pare a fi însă, judecând după felul cum sunt scrise numele sfinţilor, moldovenească.

Miniaturi, frontispicii, iniţiale. Un domeniu în care ne-am manifestat într'un chip cu totul superior, lucrările noastre neavând nimic de invidiat celor mai reuşite din întreaga lume, este acest domeniu al împodobirii vechilor manuscrise. Miniaturile care se află într'o sumă din textele religioase ale veacurilor XV şi XVI, frontispiciile aşezate la începutul capitolelor sau cărţilor, precum şi iniţialele respective sunt printre cele mai frumoase ale genului. Ele au inspirat pe maeştrii cari au tipărit primele noastre cărţi şi sunt şi astăzi un motiv de inspiraţie în arta decorativă. Am urmat, şi în acest domeniu, pilda Bizanţului; elevul însă a devenit repede de tot un maestru deplin aşa încât se poate vorbi încă din prima jumătate a veacului al XV-lea de o adevărată şcoală moldovenească în ce priveşte împodobirea manuscriselor. Chiar *prima* lucrare de acest fel care ni s'a păstrat, evangheliarul slavo-grec din 1429, aflător azi la Oxford, este o

adevărată capodoperă. El a fost scris pentru Alexandru cel Bun şi soţia sa Marina, la mănăstirea Neamţului care devine centrul cel mai important de asemenea lucrări. O serie întreagă de evangheliare se scriu şi se împodobesc în această veche — cea mai veche — mănăstire a Moldovei. Citām, astfel, evangheliarul slav din 1436, evangheliarul din 1461-2, opera călugărului Atanasie, apoi acela din 1493, scris din porunca lui Ştefan cel Mare de către diaconul Teodor, fiul lui Mărişescul şi dăruit bisericii din Cetatea Hotinului, în sfârşit evangheliarul din 1555, scris de călugărul Evloghie. Bine înţeles, Neamţul n'a fost singurul centru de acest fel. Se mai scriau şi împodobeau manuscrise bisericeşti şi în alte mănăstiri. O menţiune specială merită evangheliarul dela Homor care ne înfăţişează într'una din miniaturile sale — aceea corespunzătoare tabloului votiv de pe pereţii ctitoriilor — cel mai bun, cel mai veridic portret al lui Ştefan cel Mare (vezi fig. 13). Remarcabile apoi, prin frumuseţea miniaturilor, frontispiciilor sau iniţialelor sunt manuscrisele călugărului Gavrilă al lui Uric — să însemne oare fiul lui Ureche? Constatăm un boier Oană Ureche tocmai în această vreme — din anii 1437—1447. Calificativul « taha » pe care şi-l dă călugărul nu înseamnă însă « tahigraf » adică cel ce scrie repede, aşa cum au crezut unii cercetători — mai poate fi vorba de scris repede în lucrări de acest fel? — ci e un semn de modestie, de umilinţă, având înţelesul de « chipurile », « greşitul » adică « chipurile monah » sau numai cu numele, nefiind vrednic de acest titlu. O serie de manuscrise frumos împodobite au fost donate de voievozii noştri la Muntele Athos. Astfel e, de pildă, evangbeliarul scris din porunca lui Ştefan de ieromonahul Filip în 1502 — notiţa de încheiere e din 23 Aprilie — şi dăruit mănăstirii Zografu. Frontispiciile şi iniţialele acestui manuscris — astăzi la Biblioteca Naţională din Viena — impresionează prin coloritul lor viu, în care albastrul, de diferite tonuri dela azur până la albastrul închis, e pus alături de verde, de roşu, iar totul pe un fond de aur. Frontispiciul dela începutul evangheliei lui Luca este făcut exclusiv din aur. Un alt manuscris a fost dăruit mănăstirii Vatoped dela Athos de către Petru Rareş. Câteva au ajuns în Rusia; unul din ele, scris în 1546 de diaconul Mihail, are patru vignete sau frontispicii de o rară frumuseţe: despre un al doilea, din 1575,

slavistul Ion Bogdan afirma că era «cel mai splendid» din câte văzuse până atunci.

Ţara Românească stă în privinţa împodobirii vechilor manuscrise, mai prejos decât Moldova. Până la 1600, diferenţa e şi cantitativă şi calitativă: constatăm un număr mai mic de manuscrise de acest fel, iar miniaturile şi frontispiciile sunt de o execuţie inferioară celor moldoveneşti. E de ajuns să comparăm de pildă evangheliarul scris de călugărul Nicodim în 1405 la Tismana cu acel din 1429 dela Neamţu spre a vedea imediat diferenţa. Cel dintâi n'are miniaturi, iar frontispiciile sunt mai simple, mai puţin fine. Nici evangheliarul lui Neagoe Basarab, ale cărui miniaturi reproduc aproape servil pe acelea ale unui manuscris grecesc, nu poate sta alături de evangheliarul din 1493 al lui Ştefan cel Mare. Din a doua jumătate a veacului al XVI-lea ni s'a păstrat, pe o foaie de evanghelie — astăzi la mănăstirea Suceviţa — portretul domnului muntean Alexandru (1568—1577) şi acela al fiului său Mihnea. Amândoi sunt înfăţişaţi în picioare, cu braţele îndoite, într'un gest de ofrandă sau de închinare, către evanghelistul Matei. Comparaţia cu portretul lui Ştefan din evangheliarul dela Homor arată iarăşi superioritatea miniaturistului moldovean. In veacul al XVII-lea însă, vom găsi şi în Ţara Românească lucrări remarcabile, care n'au nimic de invidiat celor de peste Milcov.

In miniaturile vechilor noastre manuscrise sunt înfăţişaţi, în primul rând, *evangheliştii*; desenul e cel bizantin, în care perspectiva nu se cunoaşte, umbra nu există, iar peisagiul e convenţional. Figurile sunt însă expresiv redate, iar coloritul e minunat. Uneori e reprezentat şi voievodul din a cărui poruncă s'a scris textul respectiv; am menţionat astfel mai sus portretul lui Ştefan care face impresia că într'adevăr a redat chipul marelui domn; de asemenea portretul, convenţional, al lui Alexandru al II-lea. De obicei, miniatura e cuprinsă într'un cadru sau un chenar de frunze, flori sau alte motive ornamentale; sunt şi cazuri însă când acest chenar lipseşte; aşa, de pildă, în evangheliarul grec al lui Ieremia Movilă, din 1598.

Frontispiciile, de formă dreptunghiulară şi având foarte adeseori un intrând pe latura inferioară în care se pune titlul capitolului, sunt alcătuite din linii ce se întretaie, formând cercuri

secante sau alte figuri, *toate însă simetrice*. Adesea, se adaogă frunze și flori elegant stilizate, ba uneori, chiar și păsări și alte vietăți. In Evangheliarul lui Nicodim, frontispiciul dela începutul evangheliei lui Marcu e împodobit cu un păun; în evangheliarul lui Ieremia Movilă, unul din frontispicii are două păsări mari, patru mai mici, ba chiar și doi iepuri. Colorile variază, îmbinarea lor e armonioasă; aurul rareori lipsește.

Inițialele, în epoca mai veche, se fac, deobiceiu, dintr'un vrej împletit, sunt însă și forme mai simple. Ceea ce impresionează e *finețea* cu care sunt lucrate toate aceste podoabe ale manuscriselor, miniaturi, frontispicii, inițiale, *migala* pe care au pus-o autorii lor atât în desen cât și în colorit. Sunt opere pentru care se cerea, într'adevăr, răgazul și liniștea chiliei călugărești.

Țesăturile vechi, din secolele XIV—XVI, câte ni s'au păstrat, sunt toate în legătură cu biserica. Ele reprezintă vesminte sau părți de vesminte preoțești — epitrahile sau patrahire, rucavițe — apoi stofe necesare cultului precum epitafe, perdele de uși, antimise, după aceea acoperăminturi de morminte, în sfârșit, prapore sau steaguri bisericești. Cât despre țesăturile laice, nu avem nicio piesă întreagă înainte de secolul al XVII. Ceea ce s'a descoperit la Curtea de Argeș și la Snagov sunt mici fragmente putrezite de vreme (vezi fig. 153—155). Ele au totuși o incontestabilă valoare documentară. E probabil ca unele din cele dintâi țesături să fi fost lucrate de meșteri străini, fie în afara hotarelor noastre, la Constantinopol de pildă, fie la reședința Domnilor sau într'o mănăstire mai însemnată. Foarte curând însă au deprins și călugării și călugărițele noastre acest meșteșug, după cum deprinseseră și pe acela al împodobirii manuscriselor, al picturii și al lucrării icoanelor. Nu ni s'au păstrat țesăturile de care amintește documentul de înzestrare al mănăstirii Vodița și anume: « odăjdii preoțești de mătase, o pereche de dvere de adamască, cât trebuie bisericii, un epitrahil și rucavițe brodate cu fir de argint ». Avem, în schimb, un epitaf din vremea lui Mircea cel Bătrân; el înfățișează, potrivit regulei, punerea în mormânt a Mântuitorului. Are pe margini o inscripție în limba slavă și data 6904 adică 1396; se păstra, până înainte de războiu, la Muzeul Național de Antichități unde fusese adus dela mănăstirea Cozia; azi se găsește, probabil, la Moscova: a fost evacuat acolo, în

timpul războiului, împreună cu o bună parte a tezaurului nostru artistic. Tot din vremea lui Mircea este, se pare, şi un *felon* despre care tradiţia ne spune că a aparţinut întemeietorului primelor

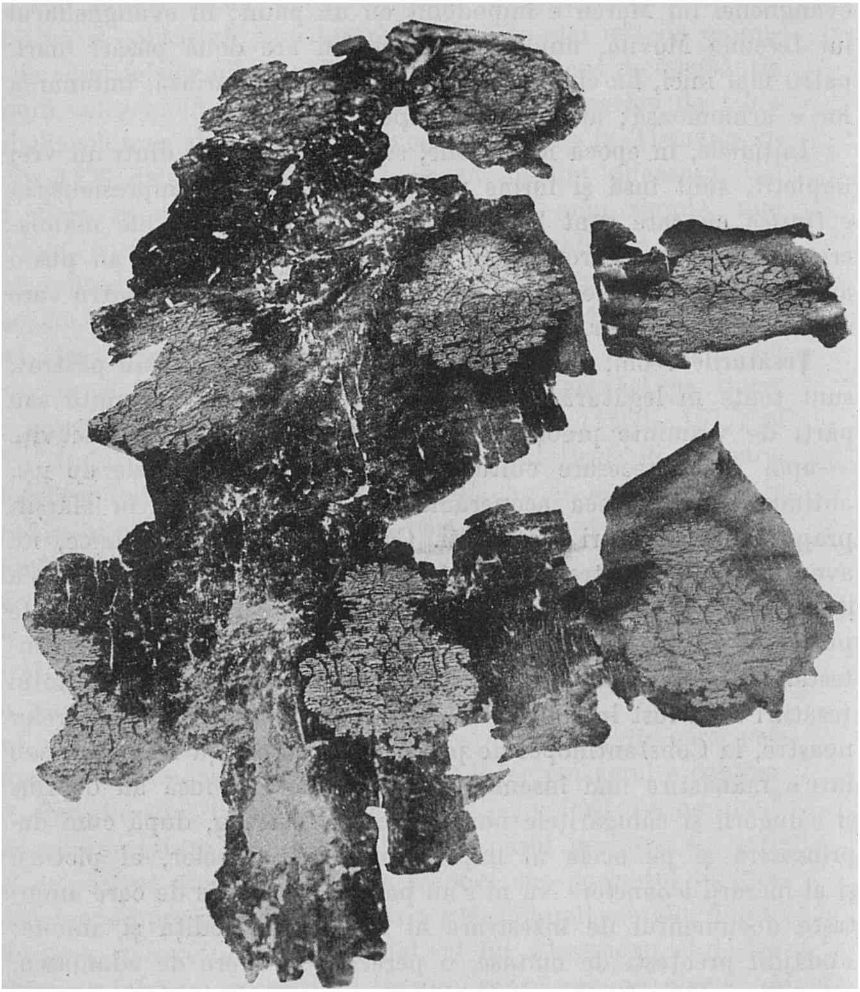

Fig. 153. — Fragment de stofă de mătase, brodată cu fir de aur, găsit într'unul din mormintele din naosul bisericii dela Snagov.

mănăstiri muntene, călugărului Nicodim, care ar fi trecut prin foc cu el. Dela sfârşitul veacului al XV-lea avem un epitrahil sau — cum se spune obişnuit — un patrahir dăruit de Radu cel Mare (1495—1508) mănăstirii Govora. Pe cele două fâşii ale lui

sunt înfăţişaţi 10 sfinţi, câte 5 pe fiecare din ele. In partea inferioară, la extremităţile celor două fâşii se află inscripţia în limba

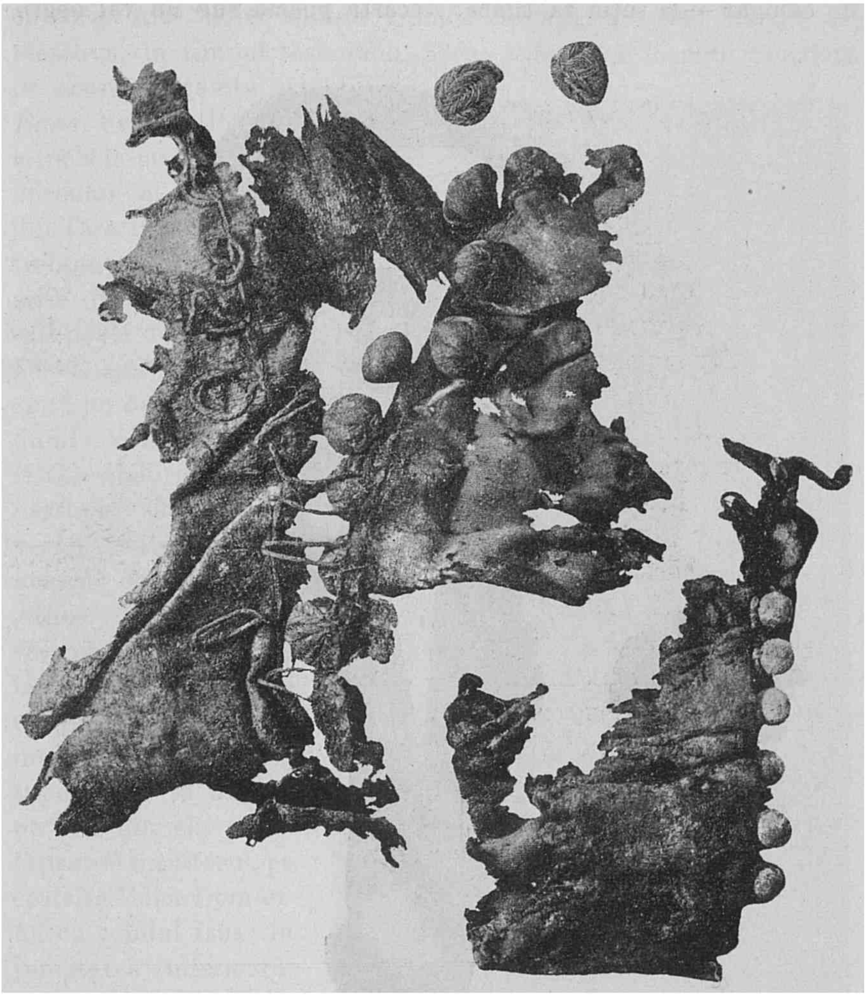

Fig. 154. — Fragmente de costum găsite intr'unul din mormintele bisericii dela Snagov. Primul fragment, dela piept, are bumbi din fir de aur; cel de al doilea, dela mâneci, are bumbi de argint.

slavă care pomeneşte pe donator. Un alt epitrahil, de o execuţie remarcabilă, s'a păstrat la mănăstirea Bistriţa din Oltenia. La acesta însă, pe lângă inscripţia cu data 7029 adică 1521, găsim şi

chipul donatorilor: « Barbu Pahomie » deci fostul mare ban Barbu Craiovescu, în călugărie Pahomie — e înfăţişat chiar în vesmânt de călugăr — şi soţia sa Ilinca. Aceasta poartă sub un văl negru

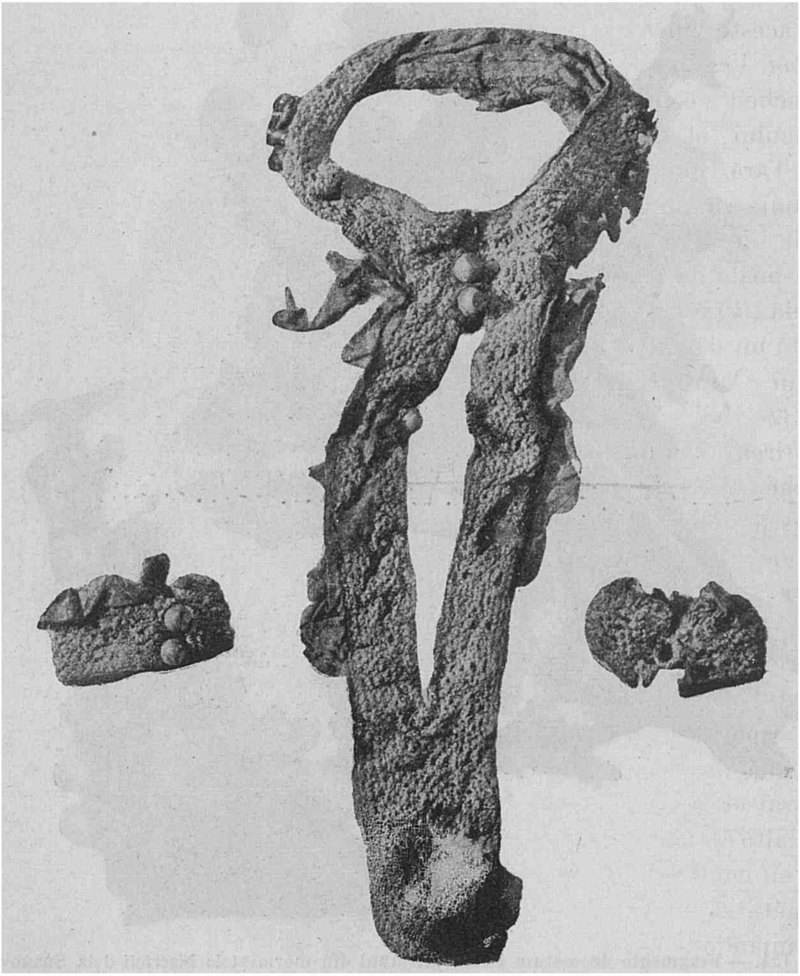

Fig. 155. — Garnitură de fir, prevăzută cu nasturi de argint, găsită într'un mormânt domnesc din naosul bisericii Snagov.

o bluză albastră şi o rochie de aceeaşi coloare, cu dungi roşii. Tot din veacul al XVI-lea s'au păstrat la Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti mai multe perechi de « rucaviţe » adică de « mâ-

necări » (o parte din veşmântul preoţesc şi diaconesc). Două din ele provin dela mănăstirea Bistriţa, cea de a treia dela mănăstirea Govora. Alte două, foarte frumos lucrate, au fost trimise la Moscova, în timpul răsboiului. Scena înfăţişată în chip obişnuit pe aceste rucaviţe e *Buna Vestire.* Pentru a încheia cu ţesăturile veacului al XVI-lea din Țara Românească, trebuie să amintim o serie de 3 « zavese » sau poale de iconotas. Două din ele reprezintă un dar al voevodului Vlad-Vintilă (1532—1535) către mănăstirea Cutlumuz, veche ctitorie românească dela Muntele Athos. Ele sunt de formă dreptunghiulară, având agăţaţi, pe marginea de jos, mai mulţi ciucuri. In partea superioară, la mijloc, pe una din ele e înfăţişat Mântuitorul, pe cealaltă Maica Domnului cu copilul Isus; în jumătatea inferioară, pe amândouă zavesele, sunt reprezentaţi în genunchi, domnul (« Io Vintilă Voevoda »), Doamna Rada şi fiul lor « Io Drăghici Voevod ». Cea de a treia zavesă a fost dăruită în 1514 de către Neagoe Basarab mănăstirii Bistriţa; se află actualmente la Moscova.

Fig. 156. — Chipul lui Ştefan cel Mare pe un patrahir dela mănăstirea Putna, Inscripţia în limba slavă: 6985 (1477) Dechemvrie 29.

Şi în acest domeniu al ţesăturilor, ca şi în acela al împodobirii vechilor manuscrise, constatăm o superioritate a Moldovei. Ea se vădeşte atât în ce priveşte numărul cât şi sub raportul calităţii, a valorii artistice a **ţesăturilor**. Şi aici, prima ţesătură care ni s'a păstrat e tot un epitaf, din anul 1428, aşa dar din timpul lui Alexandru cel Bun. Inscripţia, în limba greacă, ne dă numele donatorului: e « prea sfinţitul Mitropolit al Moldovlahiei, chir Macarie », cu al cărui « ajutor şi cheltuială » s'a executat lucrarea. Epitaful se găseşte azi la Zólkiew, în Polonia. Cam din aceeaşi vreme, e şi patrahirul zis al lui Alexandru cel Bun, deoarece poartă la extremităţile sale inferioare chipul domnului Moldovei şi al doamnei sale Marina. Inscripţia e în greceşte şi dă lui Alexandru titlul de « autocrat », iar soţiei sale pe acela de « autocrată » (Vezi vol. I, ed. 4-a p. 516—518). Din vremea lui Ştefan Voevod, fiul

Fig. 157. — Chipul lui Ştefan cel Mare pe o stofă bisericească dela mănăstirea Putna. Jos, inscripţia în limba slavă: Іωан Стєфан Вωєвода.

şi unul din urmaşii la domnie ai lui Alexandru, avem, la mănăstirea Neamțului, un epitaf de o sobră frumuseţe, lucrat în fir, mătase şi mărgăritare. Inscripţia de pe margini e în slavoneşte şi cuprinde data 1441. Domnia lui Ştefan cel Mare înseamnă, şi în acest domeniu, al ţesăturilor bisericeşti, un moment culminant. Ni s'au păstrat o serie întreagă de asemenea ţesături; cele mai multe se găsesc la mănăstirea Putna. Impărţindu-le pe categorii, după întrebuinţarea pe care o aveau, vom semnala mai întâi o serie de patrahire, dintre care unul reproduce, în partea inferioară, chipul lui Ştefan şi acela al fiului său Alexandru (vezi fig. 156). Urmează o serie de perdele de biserică; pe una din ele e înfăţişat iarăş Ştefan, de data aceasta însă cu soţia sa Maria, fiica lui Radu cel Frumos; inscripţia slavă are data 7008 (1500), August 20 (vezi fig. 157; cf. fig. 156). Pe o alta, din 1510, găsim chipul lui Bogdan, fiul şi urmaşul lui Ştefan la tron (vezi fig. 34). O menţiune specială merită

Fig. 158. — Chipul doamnei Maria din Mangop, pe acoperământul ei de mormânt, dela mănăstirea Putna. Inscripţia, în limba slavă, dă data decesului: 6985 (1477), Dechemvrie 29.

acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop, cea de a doua soție a lui Ștefan: finețea lucrului și a desenului, de factură bizantină, precum și armonia și eleganța coloritului fac din această țesătură una din cele mai frumoase din întreaga

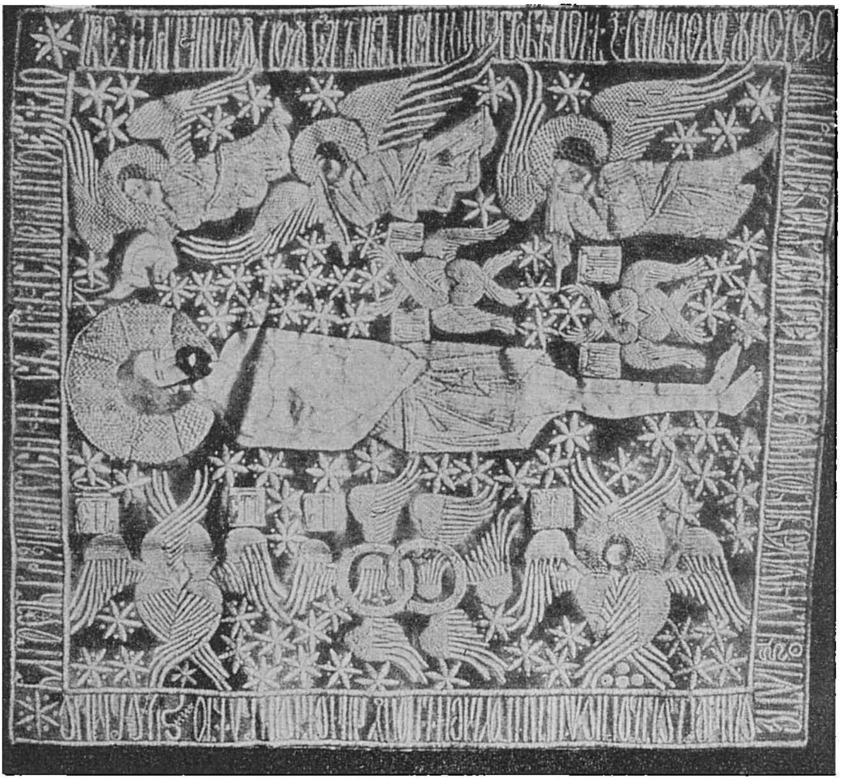

Fig. 159. — Epitaf sau aer din vremea lui Ștefan cel Mare, la mănăstirea Moldovița. In colțul din stânga, jos, se citește data 6992 1484).

lume. Expusă în marile capitale ale Europei, ea a stârnit pretutindeni admirație (vezi fig. 158). Mai sunt apoi epitafe, broderii în formă de cruce, nabedernițe (vezi fig. 159—165), precum și un steag. El se găsește la Muzeul Militar din București; înfățișează pe sfântul Gheorghe stând pe un jilț domnesc, ținând cu amândouă mâinile sabia și călcând în picioare balaurul cu

trei capete (vezi fig. 160). Inscripția pe margini, purtând data 7008 (= 1500), e în limba slavă: sfântul să apere, în lumea

Fig 160. — Steagul lui Ștefan cel Mare. Până la războiul din 1916, se afla la Muntele Athos; de acolo a fost luat de trupele franceze și dat nouă.

aceasta şi în cea viitoare, pe «Io Ştefan Voevod, din mila lui Dumnezeu, domn al Ţării Moldovei».

Tot lui Ştefan i s'a atribuit şi un al doilea steag care se găseşte la mănăstirea Zografu (Muntele Athos). El reprezintă pe Sfântul Gheorghe călare, străpungând cu suliţa balaurul. Inscripţia e tot în limba slavă; stilul broderiei, tehnica lucrului, arată însă un

Fig. 161. — Epitaf sau aer făcut în anul 1481 din porunca lui Ştefan cel Mare pentru mănăstitea Putna, unde se află şi astăzi.

alt artist decât acela care a lucrat steagul dela Muzeul Militar. De altfel şi ţesăturile celelalte, pur bisericeşti, din vremea lui Ştefan, nu sunt unitare ca stil, ca execuţie, ca tehnică; ele arată cel puţin două curente deosebite. A arăta însă influenţele străine suferite de cei cari executau asemenea ţesături, e foarte greu, în stadiul actual al cercetărilor.

După Ştefan cel Mare, trebuie semnalat mai întâi acoperământul său de mormânt, lucrat din porunca fiului său Bogdan,

acoperământ care cuprinde data exactă a morții marelui voevod (se știe că ea lipsește pe lespedea de marmură!), apoi două epitafe și o dveră sau perdea bisericească (vezi fig. 164) lucrate tot din porunca lui Bogdan, în 1506, 1510 și 1516; epitaful lui Petru Rareș și al doamnei sale Elena, dăruit în 1545 mănăstirii Dionisiu dela Sfântul Munte, epitaful lui Alexandru Lăpușneanu, din 1556, precum și frumosul epitaf al lui Eremia Movilă dela mănăstirea Sucevița (vezi fig. 165).

Fig. 162. — Epitaf sau aer din vremea lui Ștefan cel Mare dela mănăstirea Moldovița. Inscripția de pe marginea superioară și inferioară e în limba slavă; inscripțiile dela colțuri și din interior, în limba greacă.

Brodate cu mătase și fir de aur și argint, împodobite foarte adesea cu mărgăritare, vechile noastre țesături bisericești impresionează nu numai prin bogăția, desenul și coloritul lor, dar și prin extraordinara migală și răbdare pe care o presupun. Opere a unor vremuri de adevărată credință, ele cereau luni de zile, uneori ani întregi.

Sculptura în lemn. Se știe locul important pe care-l ocupă în arta noastră populară crestăturile de lemn sau înfloriturile; ele împodobesc nu numai obiectele uzuale, furca de tors, fluerul și bâta ciobanului, unele vase și mobilierul, dar chiar unele părți

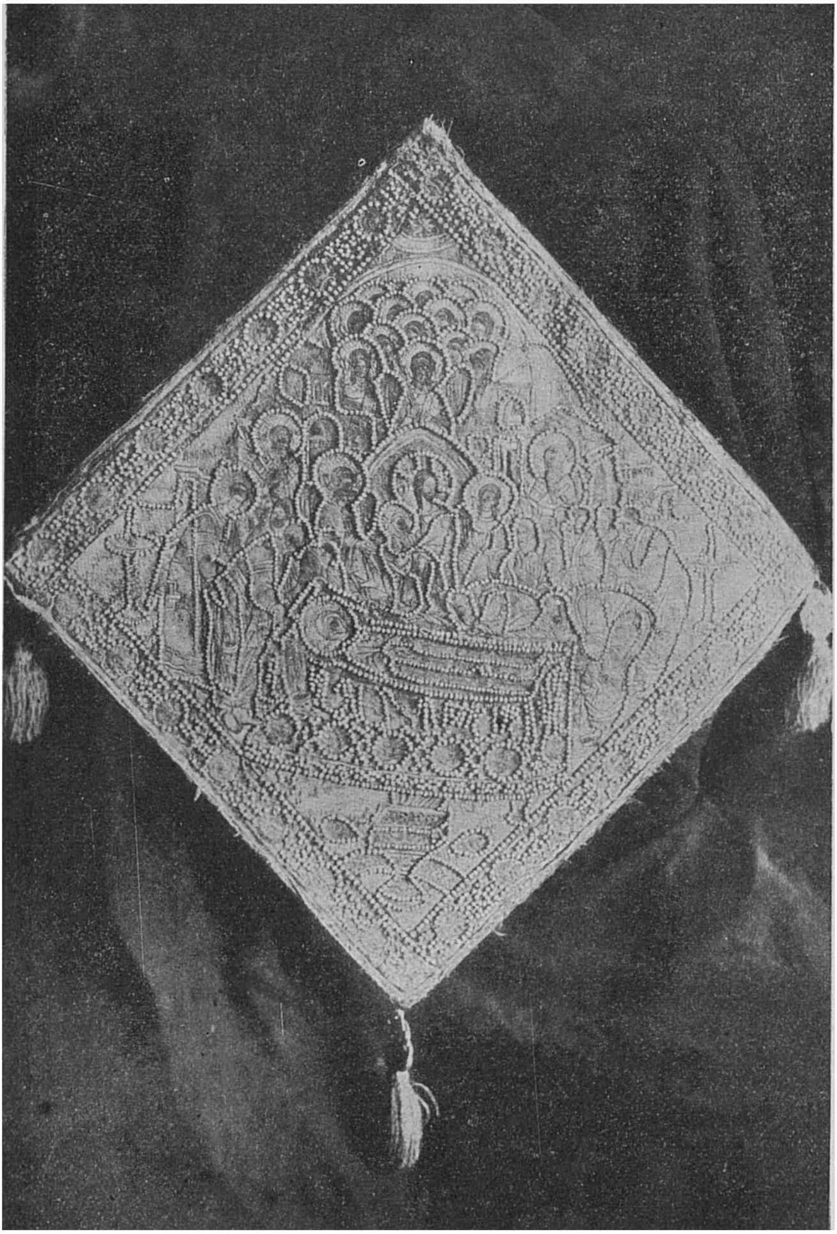

Fig. 163. — Nabederniţă (vesmânt bisericesc) împodobită cu mărgăritare; se află la mănăstirea Putna.

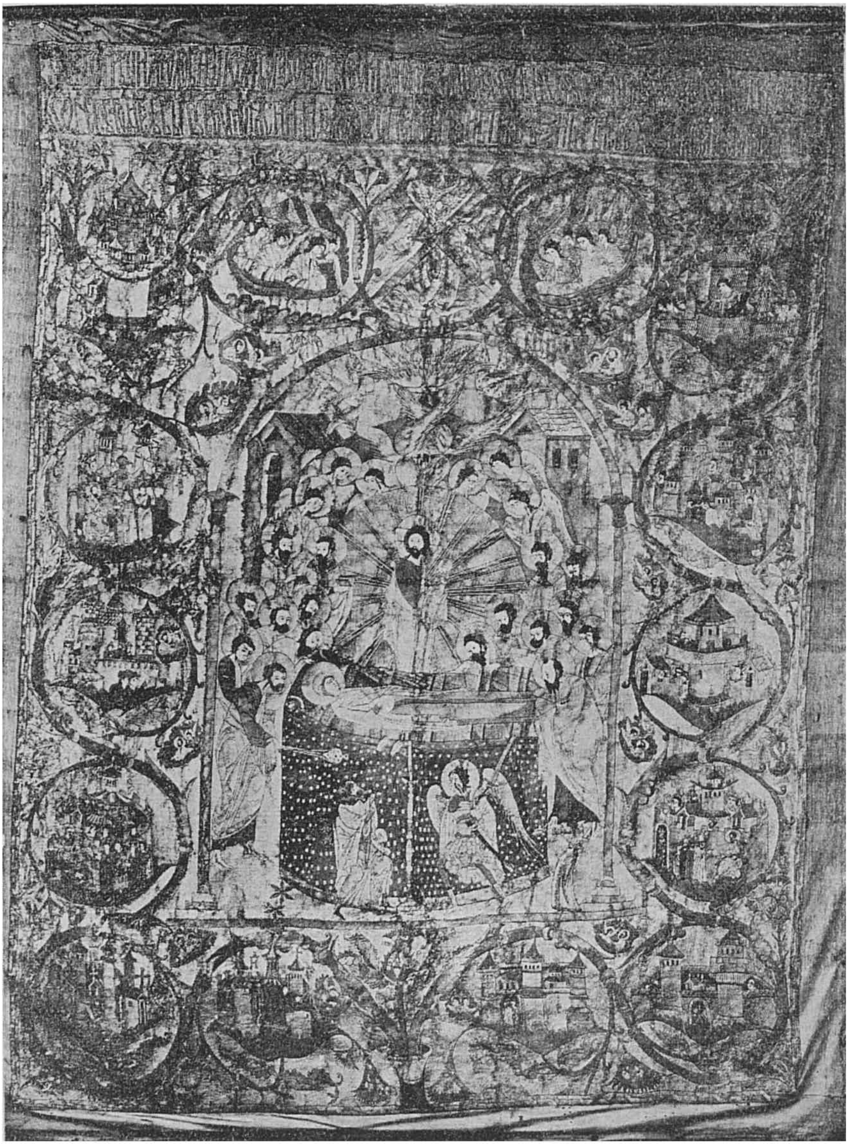

Fig. 164. — Dveră sau perdea bisericească din vremea lui Bogdan Voevod, fiul lui Ştefan cel Mare, înfăţişând « Adormirea Maicii Domnului »; în rândul al doilea al inscripţiei se află data: 7018 (1510). (Mănăstirea Putna).

ale casei, cum sunt, de pildă, stâlpii cerdacului, pazia straşinei, poarta. Ar fi fost de mirare deci ca ele să lipsească în arta noastră cultă, adică în arta bisericească. Le găsim într'adevăr din cele mai vechi timpuri, din veacul al XV-lea; dacă materialul ar fi fost mai rezistent sau mai de grabă dacă vremurile n'ar fi fost atât de aprige, de bună seamă am fi avut sculpturi în lemn încă mai dinainte. Din veacurile XV şi XVI ni s'a păstrat puţin, mai

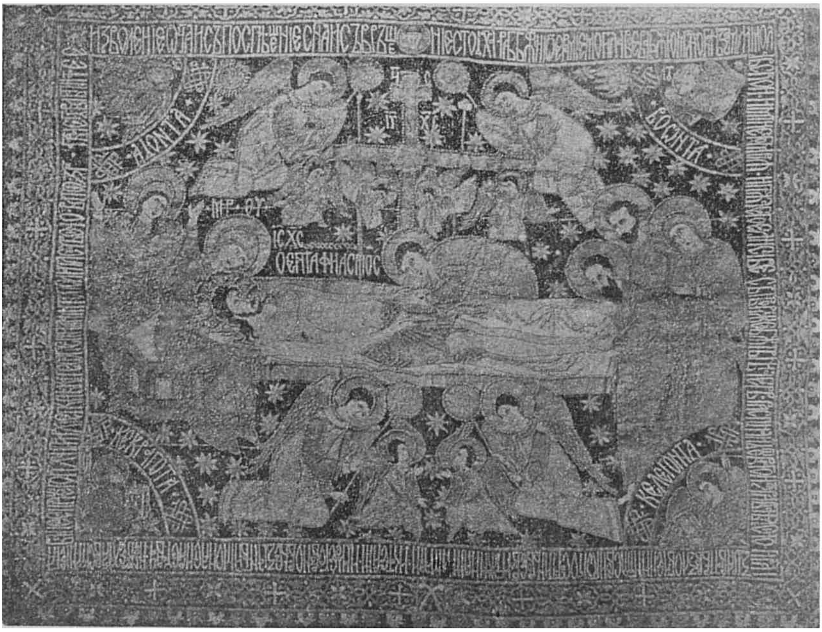

Fig. 165. — Epitaf sau aer făcut în 1592 din porunca lui Eremia Movilă pentru mănăstirea Suceviţa; bogat împodobit cu mărgăritare, acest epitaf se află la mănăstirea Suceviţa.

ales în comparaţie cu ce avem din veacurile următoare; şi atât însă cât a rămas, e suficient pentru a ne face o idee de felul cum se înfăţişa sculptura în lemn în ţările noastre în epoca veche. Primul obiect sculptat care ni s'a păstrat în Ţara Românească pare a fi uşa bisericii dela Cotmeana, actualmente la Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti. Cele două canaturi sunt acoperite aproape în întregime de o sculptură fină, reprezentând şase rânduri dispuse longitudinal de crengi cu frunze. In partea superioară e înfăţişată

Buna Vestire, de o parte arhanghelul Gavriil, de partea cealaltă Fecioara Maria. Inscripţia, scurtă, lămurind această scenă, e în limba slavă. Foarte veche, din veacul al XV-lea, şi total deosebită de cea precedentă, este uşa uneia din cele trei biserici dela Snagov, păstrată azi tot la Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti. De data aceasta, canaturile sunt împărţite în câte trei registre şi în fiecare se înfăţişează figuri şi scene bisericeşti. In registrul superior, de o parte şi de alta, e sculptată Buna-Vestire, în registrul mijlociu, câte 2 sfinţi, în registrul inferior, în stânga, e Sfântul Gheorghe, în dreapta Sfântul Procopie. Inscripţiile, alcătuind chenar ambelor canate şi, în formă semicirculară, despărţind şi registrele între ele, sunt în limba slavă. In inscripţia de deasupra registrelor centrale şi inferioare, citesc numele voevodului din a cărui poruncă s'a lucrat această admirabilă uşă şi data: **създася сьи храм вь дни благстывааго и христолюбиваго Iw Владіслав Воевода и гнь въсеи земли Угрwвлахіискои влѣт ЅЦѮА** adică « s'a zidit acest hram în zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului Io Vladislav Voevod şi domn a toată Ţara Ungrovlahiei, în anul 6961 » ceea ce înseamnă, dela naşterea lui Hristos, 1453. Uşa e prin urmare din vremea lui Vladislav al II-lea (vezi fig. 2). Din veacul al XVI-lea avem uşa bisericii dela mănăstirea Cobia (jud. Dâmboviţa); ea se păstrează la Muzeul din Sinaia. Impresionează bogăţia sculpturii înfăţişând vrejuri cu frunze şi flori. In jumătatea superioară a uşii, e înfăţişată de două ori (pe fiecare canat!) o biserică, având patru turle, în genul bisericii episcopale dela Curtea de Argeş. Sculptorul a vrut să reprezinte, fără îndoială, chiar biserica mănăstirii Cobia, aşa cum era la început, când a fost sfinţită (1572).

In Moldova, cele mai vechi sculpturi în lemn, datează din veacul al XVI-lea. Sunt câteva scaune domneşti provenind din bisericile mănăstirilor Homor, Pobrata, Moldoviţa (vezi fig. 165), Voroneţ şi Slatina, apoi un sfeşnic dela biserica Arburea şi, ţinând locul de frunte, o uşă dela biserica mănăstirii Tazlău. Dintre scaunele domneşti, cel mai simplu, cu motive luate din crestăturile ţărăneşti, este cel dela Homor: pare să dateze dela începutul veacului al XVI-lea. Mai împodobite, fiind aproape în întregime acoperite cu o sculptură imitând împletitura, sunt scaunele dela Pobrata, ctitoria lui Petru Rareş (1530) şi dela Slatina, ctitoria

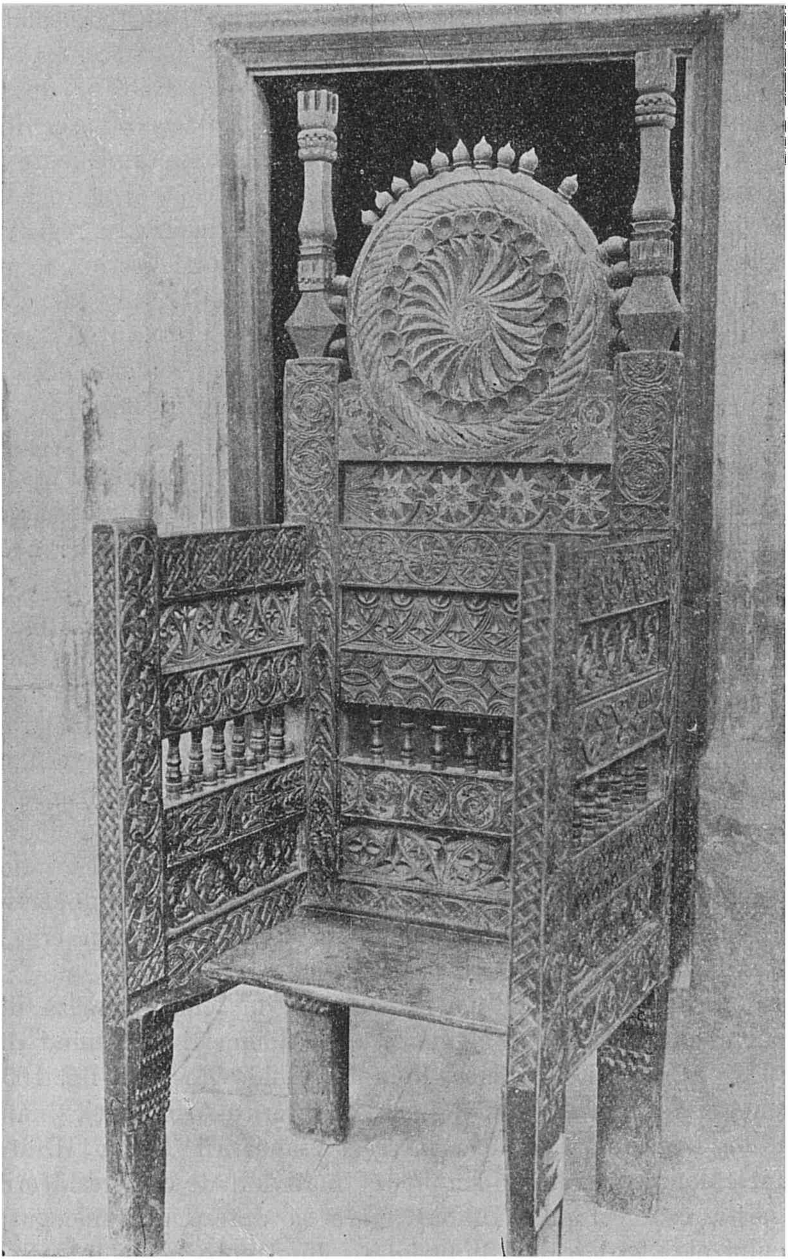

Fig. 166. — Scaunul domnesc din biserica mănăstirii Moldovița (Epoca lui Petru Rareș).

lui Alexandru Lăpuşneanu (1558). O sculptură asemănătoare, dar şi cu unele elemente noi, găsim la scaunul dela Voroneţ. Cel mai variat ca sculptură, având şi elemente care par a indica o influenţă străină, este scaunul dela Moldoviţa. Nu este exclus ca meşterul care l-a sculptat să fi fost din Ardeal. Unii cercetători consideră tot din veacul al XVI-lea şi scaunul domnesc precum şi strana bisericii din Bălăneşti (jud. Neamţ). Sfeşnicul dela Arburea, de formă circulară în partea inferioară, şi prizmatică, dreptunghiulară, în cea superioară, feţele prizmei fiind în întregime sculptate, are un caracter într'adevăr arhaic şi ţărănesc. Cât de rafinată, în schimb, apare uşa bisericii dela mănăstirea Tazlău, uşă care, spre deosebire de atâtea alte opere de veche artă bisericească, cuprinde, într'o inscripţie, nu numai numele donatorului, dar şi pe acela al «maistrului». Un motiv elegant stilizat, un vrej cu frunze şi flori, acoperă cea mai mare parte a tăbliei. La mijloc, într'un chenar de lemn neted, un motiv diferit, luat din stilul gotic «flamboyant», de frunze ascuţite, foarte frumos îmbinate. Deasupra acestui motiv central, stema Moldovei; deasupra stemei, inscripţia, în formă de arc de cerc, cu următorul cuprins: «Această poartă a făcut-o şi a împodobit-o monahul Mihei, în zilele domnului nostru Io Eremia Moghilă Voevod, egumen al mănăstirii Tazlăului fiind chir Ghenadie, în anul 7104 (= 1596), luna Martie, în 30; maistru Cozma». Nu pare probabil ca acest Cozma să fi fost călugăr: ne-ar fi spus-o, întocmai ca şi Mihei, donatorul. In cazul când cuvântul «maistru» (маистрꙋ) a fost exact cetit, atunci termenul de azi nu constituie un neologism, ci e vechiu în limba română. De ce neam era Cozma, nu se poate preciza; numele nu ne împiedică să-l considerăm ca Român; e posibil să fi fost din Ardeal, judecând după asemănarea ce se constată între motivul ornamental al uşei şi unul foarte înrudit de pe o mobilă a primăriei din Bartfeld (Ungaria de sus). Şi chiar dacă acest Cozma a fost străin, este sigur că cei mai mulţi dintre sculptorii dela care ne-au rămas uşile, stranele şi tâmplele minunate ale vechilor biserici, au aparţinut neamul nostru atât de meşter în împodobirea lemnului.

Lucrul metalelor preţioase. Arta de a lucra metalele preţioase am cunoscut-o din cele mai vechi timpuri, dovadă cuvintele *argintar*, de origine latină, şi *zlătar*, de origine slavă, dela zlat

care înseamnă aur. Din cele mai vechi timpuri am cunoscut de asemenea podoabele de aur şi de argint — giuvaer e un cuvânt mai nou, de origine turcească; descoperirile dela Curtea de Argeş ne arată în modul cel mai limpede şi mai convingător cât de mult preţuiau voievozii veacului al XIV-lea asemenea podoabe, ce lux era la curtea primilor Basarabi.

Spre deosebire de ceea ce am constatat în alte domenii ale vechii noastre arte, în domeniul acesta, al prelucrării metalelor preţioase, avem obiecte atât de caracter religios cât şi laic. Cele din prima categorie se pot împărţi la rândul lor în două mari grupe: 1. Obiecte lucrate *in întregime* din metal preţios (chivoturi, cădelniţe, cruci, ripide, talere, pahare de împărtăşanie etc. (vezi fig. 167, 168 şi 169). 2. Obiecte *ferecate sau îmbrăcate* în argint şi aur (evanghelii, icoane, cruci de lemn). In a doua categorie intră paftalele, începând cu aceea splendită, de aur, descoperită la Argeş, apoi inelele, cerceii, aplicele, nasturii, acele, ceştile şi talerele de argint, brâiele ferecate, surguciurile, etc.

In cel dintâi document intern, acela al Vodiţei, Vlaicu Vodă arată că a dăruit acestei ctitorii a sa, între altele, « un tetraevangheliu, ferecat în argint şi aurit, o cădelniţă de argint, vase sfinte de argint ». Tetraevangheliul nu ni s'a păstrat, vasele sfinte de asemenea sau, cel puţin, n'au fost identificate până acum; în ce priveşte cădelniţa, ea s'ar putea să fie aceea, foarte veche şi reprezentând un castel cu turnuri, dela mănăstirea Tismana. Dar dacă nu cunoaştem aceste vechi obiecte bisericeşti, din veacul al XIV-lea, avem în schimb, din acelaşi veac, seria bogată de obiecte laice descoperite în mormântul lui Radu Basarab şi în celelalte morminte din Biserica Domnească dela Curtea de Argeş. E mai întâi minunata pafta, în formă de castel medieval, care închidea centura lată, brodată cu fir şi cu mărgăritare, a voievodului. E apoi aplica, dintr'un aliaj de aur, reprezentând un cavaler în costumul epocii. S'au găsit de asemenea şapte inele de aur, unele împodobite cu pietre preţioase; pe două din ele sunt săpate inscripţii latineşti; un al treilea care servea şi drept pecete, lucru obişnuit în Evul Mediu, poartă o inscripţie slavă; în sfârşit un alt inel are o inscripţie în limba germană (vezi vol. I, ed. 4-a, p. 434). Nasturii dela tunica voievodului, şaptezeci la număr, erau de aur şi purtau stema care revine pe monetele muntene: un scut

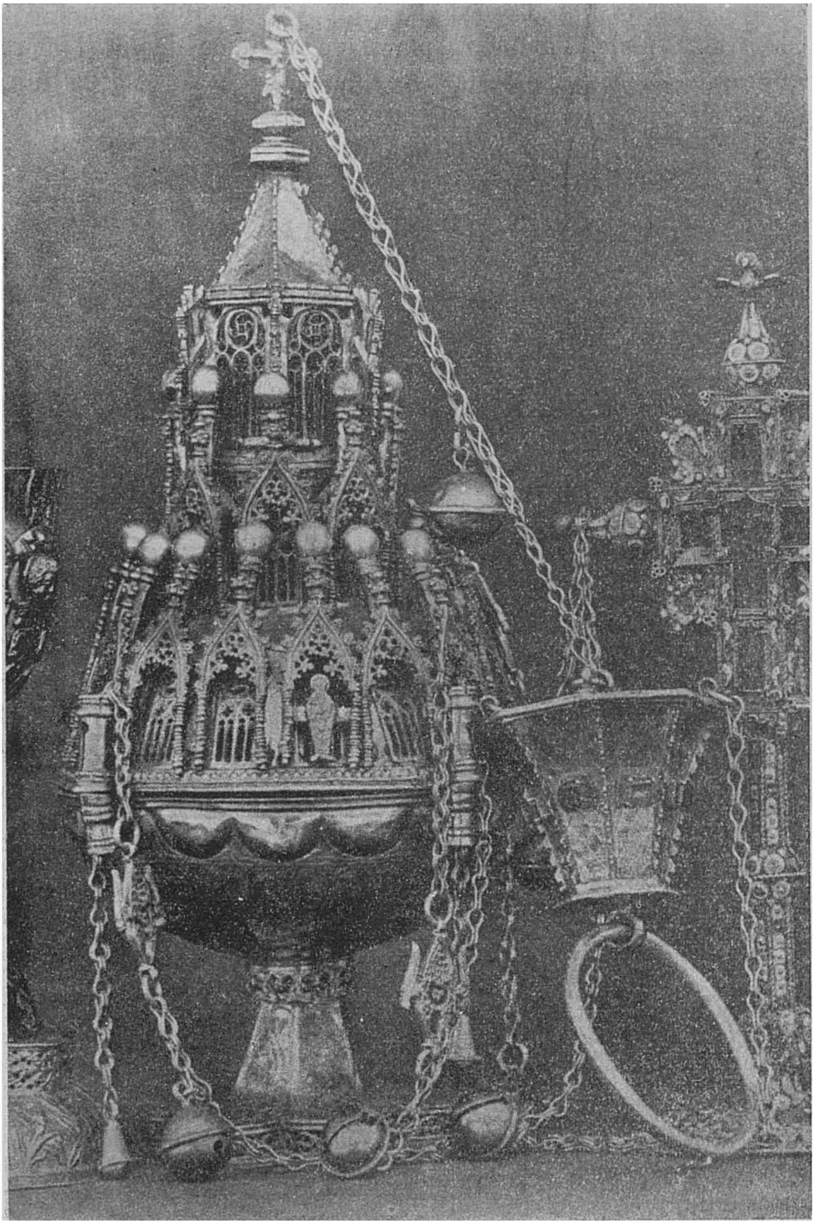

Fig. 167. — Cădelniţă de argint aurit dăruită de Ştefan cel Mare mănăstirii Putna. Inscripţia poartă data: 6978 (1470), Aprilie 12. (Mănăstirea Putna).

despicat având câmpul din dreapta gol, iar în cel din stânga patru bare transversale. Ținând seama și de diadema de fir și mărgăritar, apoi de mărgăritarele care împodobeau din belșug tunica și centura voievodului, în sfârșit, de stelele mici de aur de pe aceeași centură, nu se poate spune că la curtea lui Radu I nu erau prețuite podoabele, giuvaerurile.

Din vremea lui Mircea cel Bătrân ni s'a păstrat în două morminte dela Snagov (în curtea bisericii!) câțiva nasturi mici, din tablă de argint; au formă de sferă și sunt prevăzuți cu o toartă cu ajutorul căreea se coseau pe costum. Pentru veacul al XVI-lea,

Fig. 168. — Panaghiar de argint dela Ștefan cel Mare, aflător la mănăstirea Neamțului

s'a găsit o serie de podoabe în săpăturile făcute la Buda, în județul Buzău, precum și câteva morminte din interiorul bisericii dela Snagov. La Buda a fost îngropată Doamna Neaga, soția lui Mihnea Turcitul, precum și mai mulți membri ai familiei ei; identificarea mormintelor dela Snagov este mai dificilă. In ambele locuri s'au găsit inele (vezi fig. 170—171) — unele remarcabile — apoi cercei, ace de cap (vezi fig. 172); câteva din aceste obiecte de podoabă sunt de fabricație săsească, dela Sibiu și Brașov.

Revenind acum la obiectele de caracter bisericesc, cel mai vechiu care ni s'a păstrat în Țara Românească, este un *engolpion*

sau un *panaghiar*, adică o iconiță care se purta atârnată pe piept de către arhierei. Alcătuită din două discuri convexe de argint aurit, care se suprapun, având pe ambele fețe ale discurilor

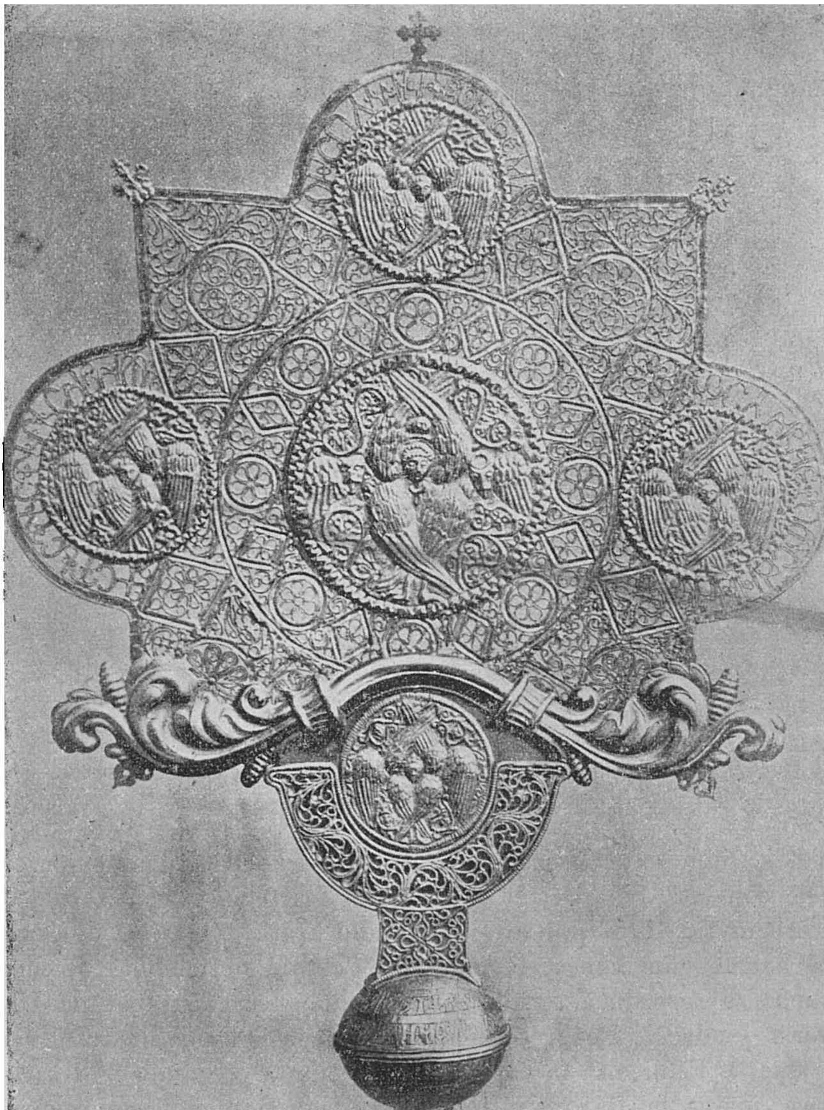

Fig. 169. — Ripidă de argint aurit dăruită de Ștefan cel Mare mănăstirii Putna. Inscripția poartă data: 7005 (1497), Ianuarie 14. (Mănăstirea Putna).

gravate scene religioase, acest engolpion a fost dăruit mănăstirii Snagovul la 7 Iunie 1431 de către «jupan Drăghici marele stolnic». Actualmente se află la Moscova, împreună cu Tezaurul dela Pietroasa şi cu atâtea alte odoare ale trecutului nostru.

In 1492, Vlad Călugărul mulţumeşte judeţului şi pârgarilor din Sibiu că i-au trimis un meşter care să-i facă un policandru. Ca model îi va servi cel dela Cozia, pe care meşterul l-a văzut.

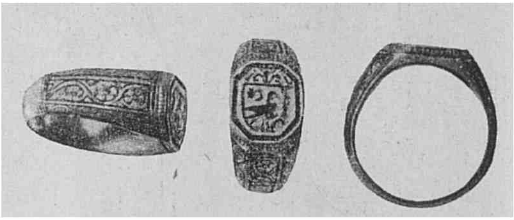

Fig. 170. — Inele găsite în mormintele dela Snagov, în urma săpăturilor.

Tot la Sibiu se adresează şi Neagoe Basarab pentru numeroasele sale comenzi. S'a păstrat o scrisoare, foarte interesantă, din 18 Dechemvrie 1518, prin care voievodul arată pârgarilor de acolo că a comandat concetăţeanului lor Celestin o cădelniţă al cărei capac să reproducă turnul oraşului Sibiu «căci străbătând Ungaria — adaogă Neagoe — n'am văzut nicăieri un alt turn mai frumos». Felul însă în care a fost executată comanda nu-l satisface; parcă ar fi «lucru ţigănesc» («ad modum Ciganorum»); «în ţară — continuă voievodul — avem destui meşteri cari puteau să facă ceva mai frumos». Mai înainte, acelaşi Celestin, împreună

cu un alt meşter Iohan, îi lucrase totuşi bine câteva cupe. Tot ei făcuseră şi un număr însemnat de « patere », aşa dar anafornițe şi talere, de argint aurite.

O menţiune specială merită chivotul dăruit de evlaviosul Neagoe mănăstirii Dionisiu din Sfântul Munte, pentru a se păstra în el moaştele patriarhului Nifon, reorganizatorul Bisericii muntene. Chivotul, în formă de biserică, e de argint aurit, lucrat în filigran şi împodobit cu pietre scumpe şi email. Două rânduri de iconițe îi dau ocol în partea superioară. Pe dosul capacului, e pictat chipul patriarhului Nifon; în stânga lui, într'o atitudine de închinare, de implorare parcă, Neagoe însuşi; se ştie că predecesorul acestuia la domnie, Radu, jignise pe acela care-i reorganizase ierarhia bisericească şi-l făcuse să părăsească ţara. La Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti se păstrează de asemenea mai multe chivoturi (vezi fig. 173); unul din ele, din veacul al XVI-lea, este o reproducere în miniatură a bisericii episcopale din Curtea de Argeş (vezi fig. 174); un altul, dăruit de fraţii Craioveşti, înfăţişează mănăstirea Bistriţa. Tot dela fraţii Craioveşti ni s'a păstrat, între altele, o cădelniţă şi o căţie de argint, ambele la Moscova, precum şi un disc la Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti. Un alt disc sau taler vechi — din anul 1500 — se păstrează actualmente la Muzeul Regional din Craiova (vezi fig. 176); el face parte din tezaurul descoperit acum câţiva ani în comuna Coveiu, judeţul Dolj. De o valoare deosebită este şi discul — astăzi la Moscova — dăruit de Neagoe Basarab în 1513 mănăstirii Tismana. In inscripţia slavonă, domnul îşi spune « fiul marelui şi prea bunului Basarab cel Tânăr Voievod ».

Fig. 171. — Inel de aur, găsit într'un mormânt la Snagov.

In ce priveşte legăturile de cărţi sfinte, amintim pe aceea a evangheliarului din 1512 dăruit de jupan Marcea, marele postelnic, şi de soţia sa Marga, mănăstirii Bistriţa. Scoarţa din faţă reprezintă « Ieşirea din Iad », cea din dos « Adormirea Maicii Domnului » (vezi fig. 175). Orânduirea persoanelor în ambele scene e remar-

cabilă. După evangheliarul lui Marcea, trebuie pomenit acela dăruit de Mircea Ciobanul mănăstirii Dionisiu. Scoarţele, de argint aurit şi lucrate în relief, înfăţişează una din ele Răstignirea, cealaltă Naşterea Sfântului Ioan Botezătorul, şi dedesupt, pe voievod, pe doamna Chiajna şi pe copii lor Stana şi Petru.

In Moldova, nu ni s'au păstrat giuvaeruri sau alte obiecte de caracter laic, din veacurile XIV—XVI. In schimb însă, numărul

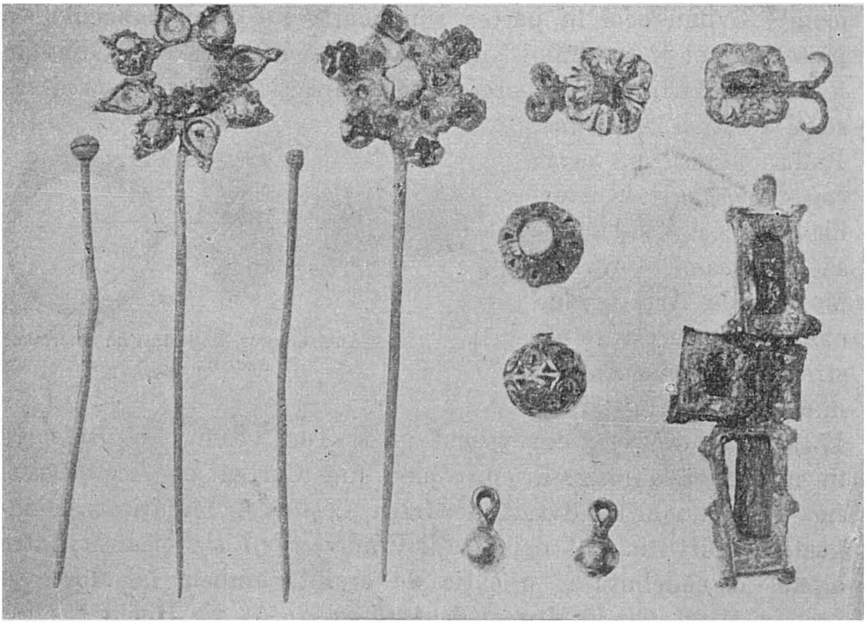

Fig. 172. — Diferite obiecte (ace, copci, bumbi, un fragment de cruce), găsite în mormintele dela Snagov. Veacul al XVI-lea. Acele sunt de argint aurit şi împodobite cu rubine, granate şi peruzele. Bumbii mai mari de argint, suflaţi cu aur, lucraţi ajur. Crucea de lemn sculptat, ferecată în argint. Copcile de argint şi email.

celor de caracter bisericesc este considerabil. Avem mai întâi o bogată serie de evangheliare. Cel mai vechiu este din 1429, vestitul evangheliar scris la Neamţu şi ale cărui miniaturi şi frontispicii provoacă admiraţia unanimă. Urmează evangheliarul din 1436, tot dela Neamţ; scoarţele lui, de argint, sunt socotite printre cele mai reuşite produse ale genului. Dela Ştefan cel Mare cunoaştem trei evangheliare ferecate în argint: unul este evangheliarul

dela Homor, scris în 1473 și legat în 1487, al doilea este evangheliarul dăruit de domn bisericii din Cetatea Hotinului, în 1493, aflător azi în Biblioteca Națională din München, al treilea e evangheliarul dăruit mănăstirii Zografu din Sfântul Munte, în 1502. Tot din timpul marelui voievod e și evangheliarul visternicului său Isac, dăruit de către acesta « mitropoliei » (митрополїю) din Feleac, în anul 1498. Urmează evangheliarul din 1507 dela mănăstirea Putna, acela din 1512 dela Neamț, și un altul din 1555, tot de acolo. In 1569, doamna Ruxandra ferecă din nou întrebuințând chiar argintul vechei legături, un evangheliar scris din porunca lui Ștefan în 1489, și îl dăruește mănăstirii Putna. Din același an datează și evangheliarul dăruit aceleiași mănăstiri de logofătul Petru Albotă. Remarcabil ca execuție, dar într'un stil deosebit, vădind o altă influență, este evangheliarul dăruit de Alexandru Lăpușneanu mănăstirii Dohiariu din Sfântul Munte. Menționăm apoi frumoasa legătură, cu o inscripție în grecește, a evangheliarului lui Ieremia Movilă, din 1598; cotorul e format dintr'o țesătură metalică, ca și la evangheliarul dela Homor. Ultimul evangheliar ferecat în argint din veacul al XVI-lea este acela dăruit de Gheorghe Izlozeanu, pârcălabul de Hotin, bisericii din acest oraș. O inscripție în limba slavă ne arată că legătura de argint aurit a fost făcută de « mâna de țărână a robului lui Dumnezeu Iachim, zlătarul din Suceava », (Іаким златар ѡт Сѹчав).

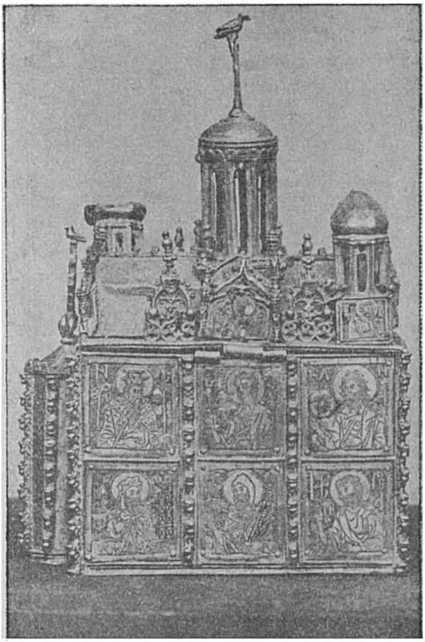

Fig. 173. — Chivot de argint din veacul al XVI-lea. (Muzeul de artă religioasă, București).

O altă categorie o formează *crucile*, făcute în întregime din metal prețios sau numai ferecate. Ni s'a păstrat una dela Ștefan

cel Mare la mănăstirea Putna (vezi fig. 177). O alta, dăruită de Vintilă Vodă mănăstirii sale din Buzău (vezi mai sus, p. 165) precum şi o a treia dăruită în 1561 de Matei Crăciun postelnicul şi de soţia sa Maria, mănăstirii Slatina din Moldova se aflau, până în toamna lui 1916, la Muzeul Naţional de Antichităţi din

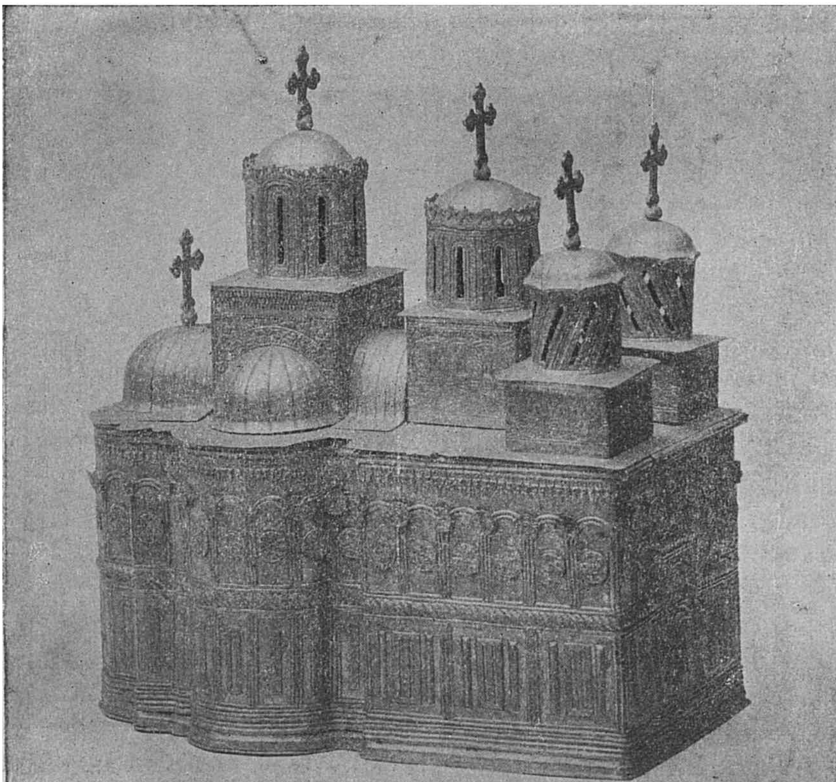

Fig. 174. — Chivot de argint din veacul al XVI-lea, la Muzeul de Artă religioasă.

Bucureşti; astăzi, ele trebuie să se găsească la Moscova, împreună cu alte trei cruci vechi şi cu o serie întreagă de odoare, trimise fiind toate acolo, spre siguranţă, ca să nu cadă în mâinile Nemţilor. Alexandru Lăpuşneanu comandă la Bistriţa o cruce de felul acelora care se poartă pe piept. Tot dela el avem o cruce de chiparos negru, îmbrăcată în argint aurit şi aflându-se azi la Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti. In ce priveşte « ferecarea » icoanelor,

îmbrăcarea lor într'un cadru de argint, am văzut mai înainte (p. 653—4) că existau în Moldova în veacul al XVI-lea, două centre, episcopia dela Roman şi mănăstirea Putna, unde înflorea această artă. Printre exemplarele mai de seamă, cităm icoana episcopului Anastasie al Vadului, din 1531, apoi icoanele celuilalt Anastasie, episcop de Roman, precum şi cele două icoane dela Putna, din 1566 şi 1585 (vezi mai sus, p. 653—654). Remarcabilă e îmbrăcămintea icoanei lui Petru Şchiopul; ea pare să fie lucrată tot în ţară, dacă judecăm după felul cum sunt scrise numele sfinţilor. Dela Alexandru Lăpuşneanu s'a păstrat la mănăstirea Dionisiu din Muntele Athos o icoană a Sfântului Ioan Botezătorul, îmbrăcată în argint aurit şi purtând data «30 August 1564». Tot dela el şi dela doamna Roxandra, aceeaşi mănăstire mai are şi nişte candele de argint.

Fig. 175. — Scoarţa din dos, de argint aurit, a evangheliarului lui Marcea (1512); reprezintă Adormirea Maicii Domnului. (Muzeul de Artă religioasă, Bucureşti).

Lucrul metalelor preţioase a cunoscut o deosebită înflorire şi la Românii din Balcani. Dintre operele lor, cităm în primul rând un Evangheliar, admirabil ferecat în 1557 de către Condo Vlahul (înseamnă: Micu Românul!) din Prizren pentru mănăstirea Viteoniţa din Kuceainska Gora (ţinutul Pojarevaţ). Scoarţele acestui

evangheliar, de argint aurit, cuprind, între motivele ornamentale, floarea de lalea, care se va generaliza pe vremea lui Brâncoveanu. Tot Condo Vlahul a lucrat, în 1570, două ripide de preț, pentru mănăstirea Deciani, lângă Peć.

Problema meșterilor cari au lucrat vechile noastre obiecte și podoabe de argint și de aur se poate lămuri ceva mai ușor, atât la nord cât și la sud de Dunăre, mulțumită materialului documentar de care dispunem. Am văzut astfel că o

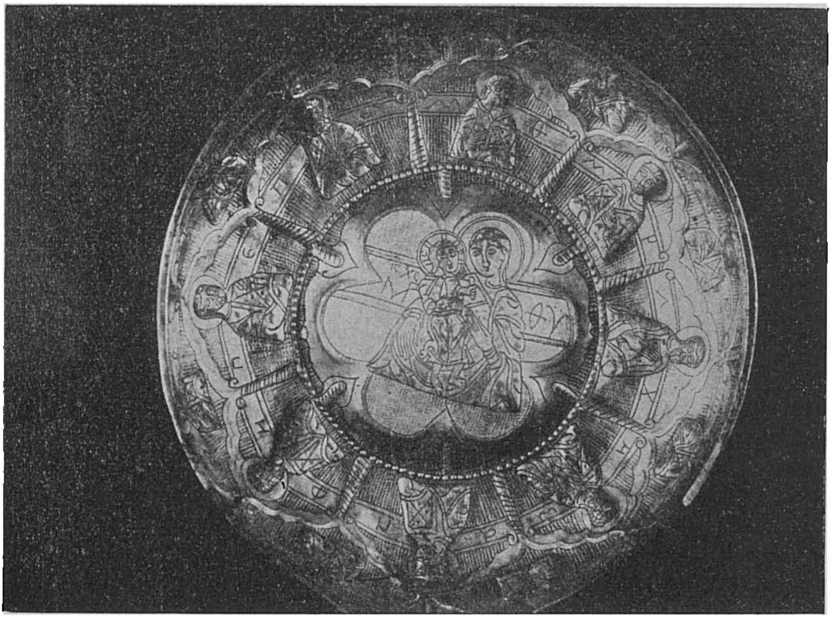

Fig. 176. — Taler de argint, din anul 1500; face parte din tezaurul descoperit la Coveiu, județul Dolj (Muzeul Regional Oltean din Craiova).

bună parte din obiectele bisericești, cădelnițe, pahare, talere, policandre, cruci, se lucrau în orașele Ardealului, în primul rând la Sibiu, apoi la Bistrița, probabil și la Brașov și Cluj. Cunoaștem chiar și numele câtorva din acești meșteri ardeleni, cum sunt, de pildă, Celestin și Iohan, ambii din Sibiu, furnizorii lui Neagoe Basarab. Podoabele de aur ale lui Radu I, dacă nu au tot o origine ardeleană, atunci se datoresc unor meșteri germani din centrul Europei, dela Buda poate, sau dela Praha.

Pentru Moldova, au lucrat şi meşteri din Liov şi din Chiev. Se

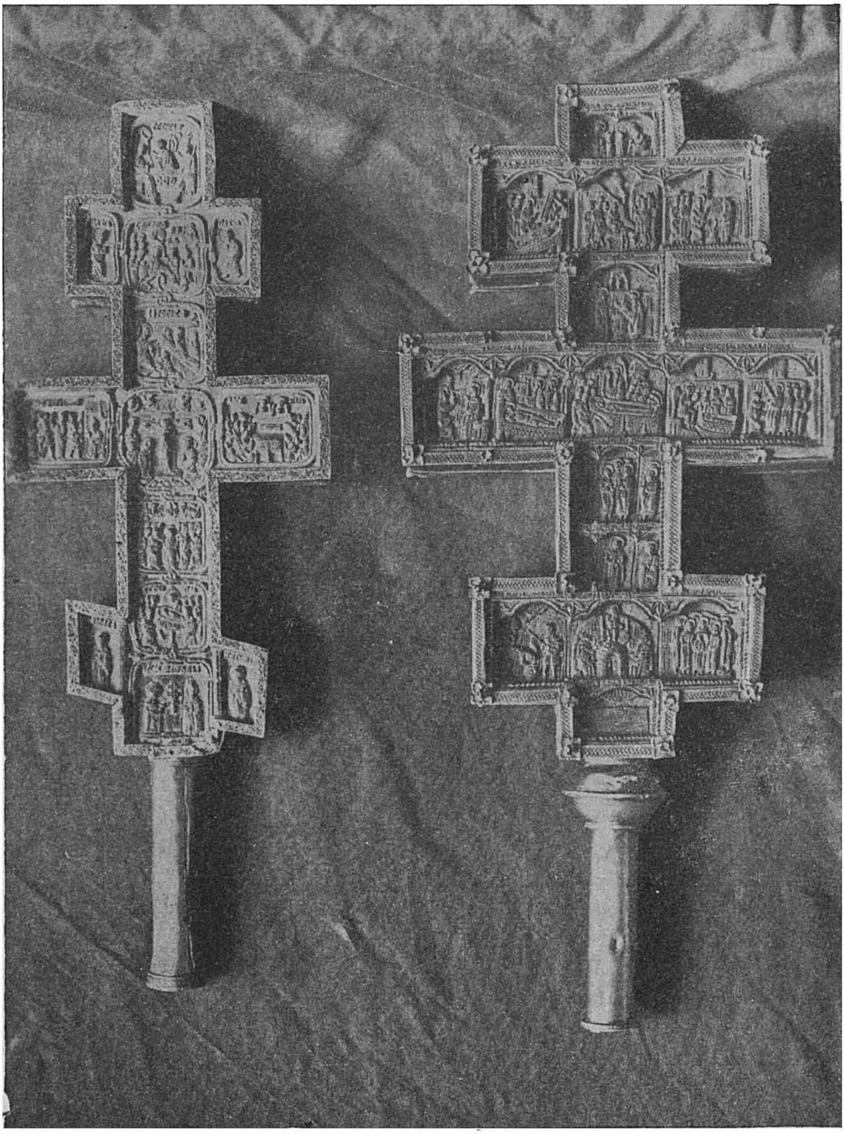

Fig. 177. — Cruci de mână, din lemn de chiparos, ferecate în argint aurit; cea din stânga e din timpul lui Ştefan cel Mare (1503) şi se află la mănăstirea Putna (45 cm. înălţime).

adaogă apoi pentru amândouă ţările, meşteri din Peninsula Bal-

canică, dela Muntele Athos. Dar pe lângă toţi aceşti străini, a existat şi o serie întreagă de meşteri români, atât în Muntenia, cât şi în Moldova. Am văzut mai sus că Neagoe Basarab scria Sibienilor: « avem în ţară destui meşteri cari puteau să facă ceva mai frumos ». Pe de altă parte, inscripţiile de pe îmbrăcăminţile de argint ale icoanelor moldovene precizează că ele au fost făcute în ţară, la Putna, la Roman, ba ne dau şi câte un nume de meşter cum e acel ierodiacon Atanasie din anul 1585. O însemnare, foarte interesantă, din 1559, ne păstrează numele unui alt meşter, popa Nichifor, precum şi socoteala banilor cheltuiţi pentru îmbrăcarea în argint aurit a unei cruci: « 92 aspri gata pentru argint; 50 de aspri gata pentru lemnul crucii; 50 pentru pietrele scumpe şi pentru mărgăritare; 9 galbeni ungureşti pentru aurul de poleit; 32 de zloţi pentru facerea lucrului ». De aceea socotesc că şi cele mai multe dintre legăturile evangheliarelor sunt lucrate în mănăstirile noastre, de meşteri români: cine putea să ferece frumos o icoană, putea să lege şi o carte. Prin urmare şi în acest domeniu ca şi în celelalte ale vechii noastre arte, am avut, chiar din veacul al XV-lea, pe lângă influenţele străine, şi un corp de meşteri şi o tradiţie autohtonă. De această tradiţie, existentă şi în domeniul fabricării armelor — vezi săbiile « după moda moldovenească » făcute în Italia — trebuiau să ţie seamă meşterii străini cari lucrau pentru voievozii şi boierii noştri.

BIBLIOGRAFIE

I. Arhitectura bisericească. 1. C. A. ROMSTORFER, *Die moldauisch-byzantinische Baukunst*, Wien, 1896, 20 p. in f°; 2. KARL A. ROMSTORFER, *Die Architektur im ehemaligen Fürstentum Moldau* în *Zeitschrift für Geschichte der Architektur*, f. a., p. 81—94; ION TRAJANESCU, *Mânăstirea dintr'un lemn şi mânăstirea Govora*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, III (1910), p. 35—41; 4. SP. CEGĂNEANU, *Ceva cu privire la meşterul Manole*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, III (1910), p. 44—47; 5. VIRGIL DRĂGHICEANU, *Vechea biserică de lemn din Grămeştii Vâlcii*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, III (1910), p. 110—114; 6. AL. LAPEDATU, *Cercetări istorice cu privire la meşterii bisericilor moldovene din sec. XVI*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, V (1912), p. 23—29; 7. N. IORGA, GH. BALŞ, *L'art roumain*, Paris, 1922, 412 p. in f°; 8. *Curtea Domnească din Argeş*, Bucureşti, 1928, 252 p. in f° (constituie *Bul. Com. Mon. Ist.* pe anii X—XVI (1917—1923); 9. GH. BALŞ, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti,

1926, 331 p. in f° *(Bul. Com. Mon. Ist.*, XVIII, 1925); 10. N. GHIKA-BUDEŞTI, *Evoluţia arhitecturii în Muntenia. Partea I-a. Originile şi înrâuririle străine până la Neagoe Basarab*, în *Bul Com. Mon. Ist.*, XX (1927), p. 121—158; 11. CORIOLAN PETRANU, *Bisericile de lemn din judeţul Arad*, Sibiu, 1927, 56 p.; 12. CORIOLAN PETRANU, *Die Kunstdenkmäler der Siebenbürger Rumänen in der bisherigen Forschung*, Cluj, 1927, 67 p.; 13. GH. BALŞ, *Bisericile moldoveneşti din veacul al XVI-lea*, Bucureşti, 1928, 397 p. in f° *(Bul. Com. Mon. Ist.*, XXI (1928); 14. N. GHIKA-BUDEŞTI, *Evoluţia arhitecturii în Muntenia şi în Oltenia. Partea a doua. Vechiul stil românesc din veacul al XVI-lea*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, XXIII (1930), p. 1—63; 15. VIRGIL VĂTĂŞIANU, *Vechile biserici de piatră româneşti din judeţul Hunedoara*, Cluj, 1930 VIII + 225 p. in 8°; 16. O. TAFRALI, *Le monastère de Suceviţa et son trésor*, în *Arta şi Arheologia*, III (1930), p. 1—23; 17. GH. I. BRĂTIANU. *Originile stemelor Moldovii şi Ţării Româneşti*, în *Rev. Ist. Rom.*, I (1931), p. 50—62; 18. G. M. CANTACUZÈNE, *Considérations générales sur la genèse de l'art moldave*, în *Rev. Ist. Rom.*, III (1933), p. 1—10; 19. B. SLĂTINEANU, *Ceramica românească*, Bucureşti, 1938, 230 p. şi 59 planşe in 8°; 20. CORIOLAN PETRANU, *L'art roumain en Transylvanie*, Bucureşti, 1938, 97 p. in 8°.

V. şi p. 306, nr. 24; p 333, nr 13; p. 686, nr. 27.

II. Pictura bisericească. 21. DR. E. MINEA, *Un pictor român în secolul al XVI-lea*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, III (1910), p. 143—144; 22. V. MOTOGNA, *Războaiele lui Radu Şerban (*1602—1611*)*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, t. VI (1927), 83 p.; 23. P. HENRY, *L'arbre de Jessé dans les églises de Bukovine*, în *Mélanges* 1928 (Bibliothèque de l'Institut français des Hautes Etudes en Roumanie, II), p. 1—31; 24. P. HENRY, *Quelques notes sur la représentation de l'hymne akathiste dans la peinture murale exterieure de Bukovine*, în *Mélanges* 1928, p 33—49; 25. ŞT. METEŞ, *Zugravii bisericilor române*, în *Anuar. Com. Mon. Ist. Secţ. p. Trans.*, 1926—1928, Cluj, 1929, p. 1—168; 25. I. D. ŞTEFĂNESCU, *L'évolution de la peinture religieuse en Bukovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1928, XII + 338 p. in. f°; 27. N. IORGA, *Portretele domnilor români*, Sibiu, 1930, XV + 221 pl.; 27. I. D. ŞTEFĂNESCU, *La peinture religieuse en Valachie et en Transilvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Texte, Paris, 1932, IX + 439 p. in f°.

III. Icoanele. 29. VIRGIL DRĂGHICEANU, *Schitul Brădetul, Argeş*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, XVII (1924), p. 68—73; 30. N. IORGA, *Icoana românească, după nişte conferinţe*, Bucureşti, 1933, 19 p. in f°. (Extras din *Bul. Com. Mon. Ist.*, XXVI, 1933); 31. N. IORGA, *Les arts mineurs en Roumanie*: I. *Icônes*; *II. Argenterie*; *III. Miniatures*, Bucureşti, 1934, 53 p. + 128 pl. in f°.

V. şi p. 686, nr. 37.

IV. Miniaturi, frontispicii, iniţiale. 32. I. BOGDAN, *Manuscripte slavo-române în Chiev*, în *Conv. Lit.*, XXV (1891), p. 503—511; 33. D. RUSSO, *Elenizmul în România. Epoca bizantină şi fanariotă*, Bucureşti, 1912, 70 p. in 8°; 34. ION BIANU, *Documente de Artă Românească din Manuscripte*

vechi, adunate de..., fasc. I. Evanghelia slavo-greacă scrisă în mănăstirea Neamţului din Moldova de Gavriil Monachul la 1429, Bucureşti, 1922, 2 p. + 10 tab. in f⁰; 35. MAGDALENA IORGA, *Iniţiale, litere ornate, chenare şi înflorituri din documente muntene şi moldovene din veacul XVII-lea şi XVIII-lea*. Craiova, 1928, 1929, 5 f. + 6 pl. in f⁰; 36. VICTOR BRĂTULESCU, *Miniaturi şi manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, Bucureşti, 1939, 172 p. în 8 şi LXXI planşe.

V. şi p. 192, nr. 13.

V. Ţesăturile. 37. O. TAFRALI, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*. Texte, Paris, 1925, X + 87 p. in 4⁰; 38. N. IORGA, *Les arts mineurs en Roumanie*, II, *I. La sculpture en bois, II. Les tissus*, 1936, 27 p. + 107 pl. in f⁰; 39. EM. TURDEANU, *La broderie religieuse en Roumanie, Les epitaphioi moldavec aux XV-e et XVI-e siècles*, în *Cercetări Literare*, IV (1940), p. 164—214.

V. şi p. 686, nr. 44.

VI. Sculptura în lemn. 40. AL. ODOBESCU, *Câteva ore la Snagov*, în *Scrieri literare şi istorice*, I, Bucureşti, 1887; 41. A. VINCENZ, *Din trecutul Craiovei*, în *Arh. Olt.*, V (1926), p. 182—201 şi 324—336; 40. AL. TZIGARA-SAMURCAŞ, *Izvoade de crestături ale ţăranului român*, Bucureşti, 1928, 40 p. in f⁰; 43. AL. TZIGARA-SAMURCAŞ, *L'art paysan en Roumanie*, Bucureşti, 1931, 26 p. in 8⁰; 44. O. TAFRALI, *Sculptura românească în lemn*, Iaşi, 1936, 13 p. in 8⁰.

V. şi p. 686, nr. 38 şi p. 687, nr. 45.

VII. Lucrul metalelor preţioase. 45. GR. G. TOCILESCU, *Catalogul Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti*, Bucureşti, 1906, 164 + IV p. in 8⁰; 44. STELIAN PETRESCU, *Odoarele dela Neamţu şi Secu*, Bucureşti, 1911, 106 p. in 8⁰; 47. N. PLOPŞOR, *Tezaurul dela Coveiu-Dolj* în *arh. Olt.*, VII (1928), p. 495—509; 48. N. IORGA, *Argintăriile româneşti*, Bucureşti, 1933, 19 p. in 8⁰; 49. DRAGOŞ C. PETROŞANU, *Data evangheliarului dăruit mănăstirii Bistriţa de Marcea Postelnicul*, în *Rev. Ist. Rom.*, VII (1937), p. 395—397; 50. MARCEL RCMANESCU, *Argintăria la Bănăţeni şi la Românii Balcanici în veacurile XVI—XVIII*, în *Rev. Ist. Rom.*, XI—XII (1941—1942), p. 95—133.

V. şi p. 51, nr. 6; p. 156, nr. 10; p. 235, nr. 13 şi 15; p. 686, nr. 31.

INDICE

INDICE [1]

[1] Punerea în concordanță a trimiterilor la pagini cu textul prezentei ediții se datorește domnului I. D. Suciu.

LISTA FIGURILOR

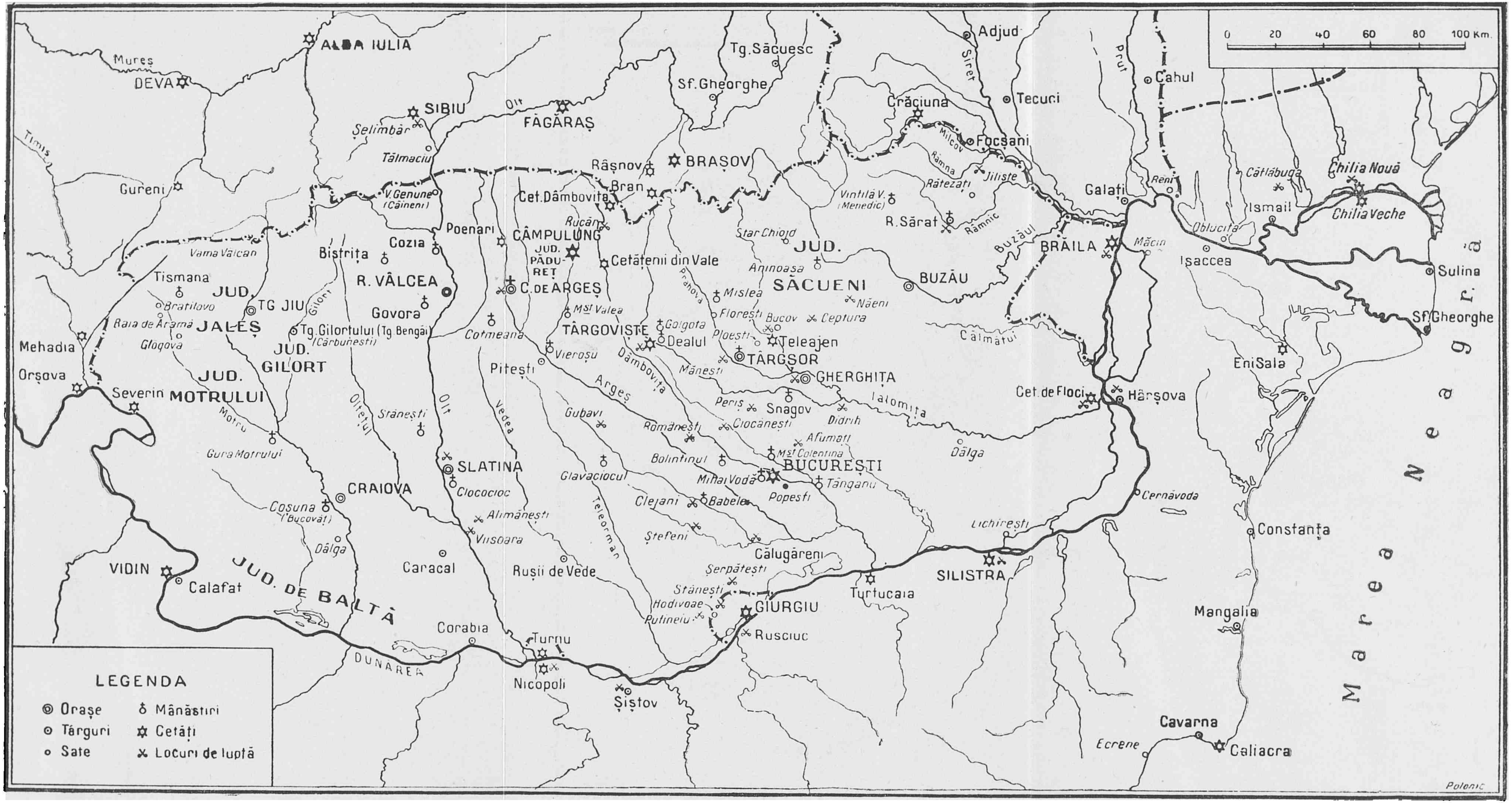
LISTA HĂRŢILOR

CUPRINSUL

MONITORUL OFICIAL ŞI
IMPRIMERIILE STATULUI
IMPRIMERIA NAŢIONALĂ
BUCUREŞTI, 1943

ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎNTRE 1418 ȘI 1601
DE
CONSTANTIN C. GIURESCU

Harta Nr. 1

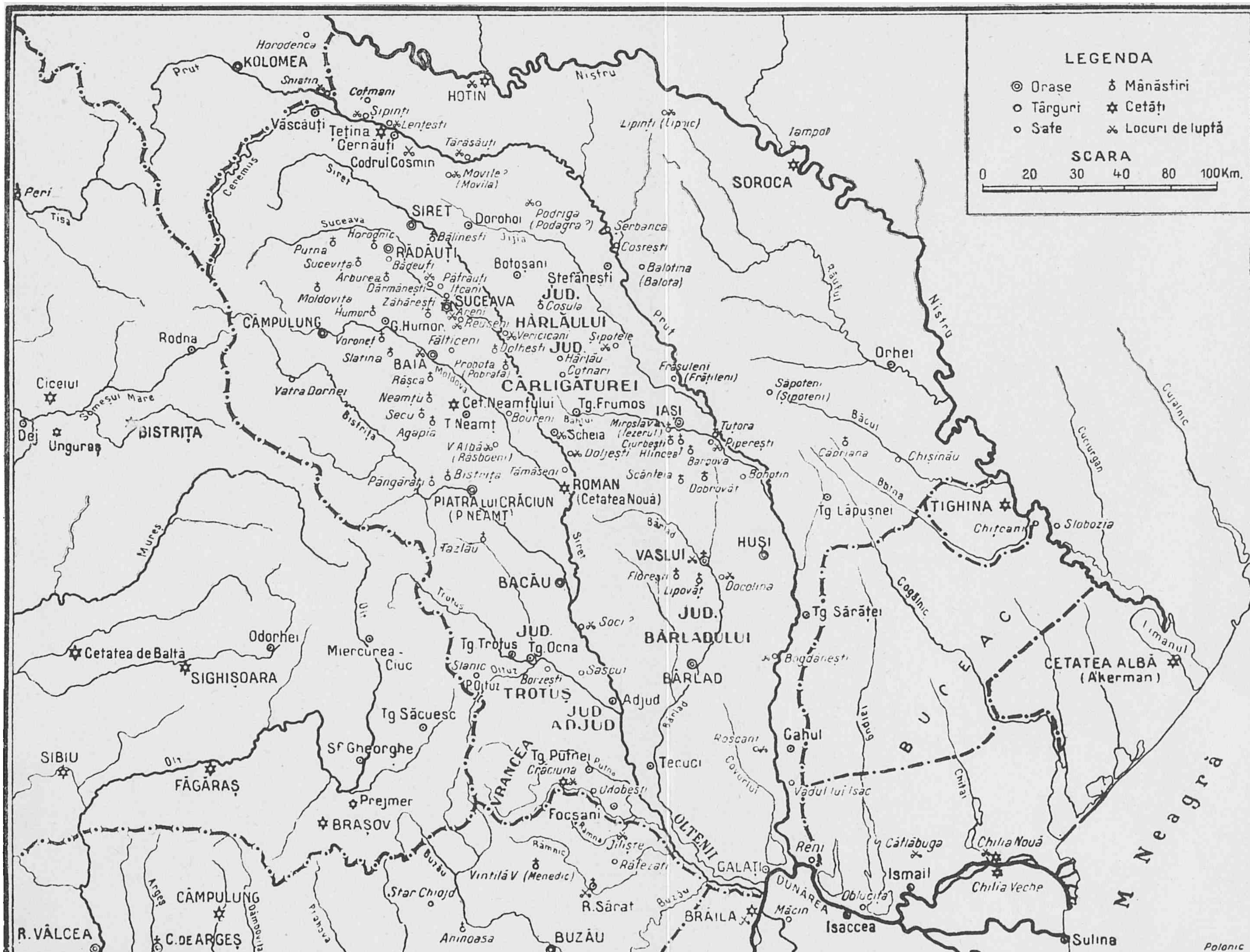

MOLDOVA ÎNTRE 1432 ȘI 1606

DE

CONSTANTIN C. GIURESCU

Harta Nr. 2

ARDEALUL ÎNTRE 1400-1601

DE
CONSTANTIN C. GIURESCU

Harta No. 3

UNIREA ȚĂRII ROMÂNEȘTI, A MOLDOVEI ȘI A ARDEALULUI SUB MIHAI VITEAZUL (1600)

DE

CONSTANTIN C. GIURESCU

Harta № 4

